

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

1 • 2007

Begrepp, språk och historia

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.dr Charlotta Wolff

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas

Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Henrik Meinander

Eljas Orrman • Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg

Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Telefon 09-191 24347 (Marjanen)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Finlands Akademi och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Begreppshistoriska temperament

Humanvetenskapare kan delas in i sex olika kategorier beroende på hur de relaterar olika språkspel till varandra, eller mera exakt, hur de hanterar sociala och politiska nyckelbegrepp i sitt eget vardagsspråk, som är det viktigaste redskap de har, hur de ”översätter” de studerade aktörernas nyckelbegrepp till sitt eget språk, samt vilken status de ger vetenskapernas egen terminologi. I det följande skall jag räkna upp dessa sex olika termkänslighetstemperament, för att sedan diskutera vilka av dessa temperament eller kategorier som koloniserat termen begreppshistoria såsom en benämning på den egna forskningspraktiken. I det sista avsnittet följer några reflexioner om varför begreppshistoria funnit fotfäste i Finland.

Jag börjar uppräknningen med de forskare som uppträder som (1) *den essentialistiska aktivisten* och som går in i debatten med politikerns självklara avsikt att försvara inte bara en bestämd ideologi utan en ideologi med essentialistiskt definierade sociala och politiska nyckelbegrepp. Detta sätt att övertyga motparten sker därför i hög grad genom argumentering för vad som är den riktiga definitionen av nyckelbegreppet på agendan. Med eller utan blossande kinder förklarar aktivisten vad som är ”riktig demokrati” eller ”sann liberalism” och, omvänt, vad som är falska definitioner: ”EU skall ge uttryck åt europeiska värderingar, d.v.s. fred och samarbete.” – ”Nej, frihandel och konkurrenskraft.”

Vi lämnar därhän denna föga akademiska figur och övergår till ”realisterna”, för att låna en term från skolastikens ontologiska diskussion. I den medeltida filosofin var realisten en person som ansåg att allmänbegreppen är verkliga och existerar före tingen, i motsats till ”nominalisten”, som uppfattade allmänbegreppen bara som namn eller abstraktioner som saknade självständig existens. I denna typologi skiljer jag mellan två slag av realister: *realisten i kunskapsteoretisk bemärkelse* och *den pragmatiska realisten*.

Den förstnämnda, (2) *realisten i kunskapsteoretisk bemärkelse*, är på samma sätt som aktivisten en essentialist även om hon eller han inte nödvändigtvis i första hand har en politisk agenda att försvara. Enligt hennes eller hans epistemologiska tänkande behöver vetenskapen goda redskap, och till de oundgängliga hör väl definierade begrepp. Forskningsprocessen börjar enligt realisten med att man definierar begreppen man tänker arbeta med. Encyklo-

2 Begreppshistoriska temperament

pedisten Diderot var förmodligen en person som trodde att begreppen eller entiteterna var en gång för alla givna, emedan han ansåg att de som hittade på nya ord rubbade den givna ordningen och därför måste straffas lika strängt som falskmyntare.

(3) *Den pragmatiska realisten* hör till ett utbrett släkte. Även utan en strängt realistisk epistemologi är det vanligt att anse att en lyckad kommunikation liksom en framgångsrik kunskapsproduktion förutsätter att vi kommer överens om hur begreppen skall definieras och användas.

För att undvika onödiga missuppfattningar är det skäl att påpeka att det finns fall där ingen i forskarsamhället förnekar vikten av klara definitioner. När man använder sig av kvantitativa metoder är det naturligtvis avgörande att forskaren först klargör sina kriterier för vad som skall anses som fall som skall räknas.

Begreppsproblematik blir emellertid på ett speciellt sätt komplicerat för forskare som använder sig av kvalitativa metoder. Den pragmatiska realisten, som använder sig av dessa metoder, anser att det ofta kan räcka med att forskarna kommer överens om hur de centrala begreppen skall användas. Hon eller han kan t.o.m. anse att det kan räcka med att man kommer överens om vad slags karakteristika som är associerade med begreppet på agendan, med definitioner som Wittgenstein kallar *family resemblance*. Vi kan förstå vad vi menar med t.ex. ”den nordiska modellen” även om diskussionsdeltagarna lägger olika vikt vid de olika komponenterna av denna modell. Vi kan föra en kritisk diskussion om denna modell även om vi inte är fullt överens om hur viktiga de enskilda komponenterna i modellen är och i vilket förhållande till varandra de står.

Med ett temperament av detta slag följer oundvikligen ett dömande element i forskningen. För alla slag av realister gäller att man inom en akademisk praktik, som skall leda till större förståelse av den undersökta samhällsföreteelsen, aldrig kan och aldrig bör undvika att forskaren agerar som en domare som avgör vad som är ett normalt, korrekt och representativt sätt att använda nyckelbegrepp och vad som inte är det.

Den följande kategorin går inte heller helt fri från detta syndrom att agera domare för vad som är normalt, korrekt och representativt.

(4) *Den lingvistiskt orienterade reduktionisten* tar resolut sats från det paradigmskifte som betecknats som *linguistic turn*. Inspirerade av den senare Wittgenstein och Austin fäster denne uppmärksamhet vid språkakterna som talhandlingar. Samtidigt är denne reduktionist övertygad om att forskning-

ens mål är att konvergera, d.v.s. att försöka uppnå den bästa möjliga berättelsen eller teorin rörande det ifrågavarande begreppets historia och att detta kan ske genom att man reduktionistiskt diskuterar sig fram till orsakerna till varför begreppen används såsom de gör. Här avses således forskare som å ena sidan är på det klara med att nyckelbegreppen i samhällsdebatten alltid är omtvistade genom att de alltid är laddade med olika typer av historiskt innehåll beroende på kontext och debattör och å andra sidan uppfattar de historiska aktörernas sätt att använda nyckelbegrepp såsom funktioner av aktörernas sociala positioner. Funktion betyder i detta sammanhang att sättet att använda nyckelbegrepp förklaras reduktionistiskt – med hjälp av forskarens socialhistoriska praktiker – genom aktörernas position i samhället. För forskare med detta slag av kunskapssökande temperament är identifieringen, jämförelsen och konfronteringen av olika historiska erfarenheter centralt. Kunskapsintresset bestäms här av en vilja att lära sig förstå sig själv och den andra med den bakomliggande tanken att varje försök att förstå den andra samtidigt är ett sätt att bli varse sitt eget sätt att tänka och agera. Kontrolleringen sker genom att forskaren undersöker hur begreppen används i olika historiska sammanhang och samtidigt söker efter förklaringar till varför de används på olika sätt i olika historiska situationer.

Den typ av essentialism som dessa reduktionister representerar skiljer sig från realisternas genom att reduktionisterna uppfattar att begreppen får sin essens i form av begreppets historia.

Liksom de följande kategorierna gör inte heller reduktionisterna nödvändigtvis en kategorisk åtskillnad mellan ”retorik” och ”verklighet”. Men i motsats till reduktionisterna är de följande två kategorierna öppna, icke-finalistiska och icke-deterministiska. För att igen alludera på den medeltida ontologiska striden, betecknas de följande kategorierna eller temperamenten som nominalistiska. Dessa forskare är inte i första hand intresserade av att förklara kausalt varför begreppen används olika. De koncentrerar sig i stället på vad de historiska aktörerna säger. Kunskapsintresset förskjuts från ett reduktionistiskt hur/varför till ett intentionistiskt *vad*. Vad aktörerna säger får sin betydelse i själva talsituationen såsom talhandlingar. Det gäller t.ex. att förstå, såsom Austin påpekat, att ett yttrande samtidigt kan vara en lokutionär handling (säger någonting om verkligheten), en prelokutionär handling (ämnad att påverka åhöraren), eller någonting mitt emellan, en illokutionär handling (att lova, att tacka, att kräva), där yttrandet är en entydig och väl utförd handling i och med att yttrandet är framfört. Att söka efter det ra-

tionella i en handling och att försöka förstå en handling skall ändå inte leda till att man gör aktörerna mera rationella än de är. Det blir fel om man inte noterar tal som uttrycker ambivalens och tvetydighet.

Fokusering på intentionalitet aktualiserar icke-intentionalitet: man skall inte söka efter en mening där det inte finns någon mening. Kanske nominalisterna är speciellt skickade att identifiera slumpens roll i historien och att inse att historiska processer som regel resulterar i ett samhällstillstånd som inte är analogt med någon av aktörernas intentioner (segrarna kan aldrig förutse alla konsekvenser av sina strävanden). Nominalisten vill vara expert på hur aktörerna hanterar kontingens.

Nominalisterna kan delas in i två kategorier beroende på om forskaren fokuserar repetitiva mönster i begreppsanvändningen eller begreppsliga förskjutningar i det sociala och politiska livet. De förstnämnda, som vi kallar de (5) *pragmatiska nominalisterna*, intresserar sig för konceptualiseringsprocesser i olika kultursfärer. Även om dessa offentligheter präglas av en hög grad av imitation och repetitivt beteende betyder det inte att kollektiva subjekt i dessa offentligheter inte skulle kunna analyseras utifrån ett nominalistisk-voluntaristiskt perspektiv. Kollektiva subjekt måste på samma sätt som individuella subjekt hantera det faktum att alla nyckelbegrepp är omtvistade och därför möjliga att ladda med ett innehåll som svarar mot egna behov, historiska erfarenheter och framtidshorisonter.

Den pragmatiska nominalisten är inte främmande för tanken att också hänvisa till reduktionistiska förklaringar. För denna typ av forskare är det absurt att t.ex. förneka klassintressenas betydelse – det som är viktigt att staka ut aktörernas egentliga handlingsutrymme. Ibland är de sociala och politiska mönstren av olika anledningar så starka att det är svårt att förvänta sig att kollektiva eller individuella samhällsliga aktörer skulle kunna skapa sig en frihetens sfär för en omkonceptualisering av sin sociala och politiska tillvaro. I Florian Henckel von Donnersmacks film *Das Leben der Anderen* blir vi emellertid påmind om att det också i ett system som vi uppfattar som slutet och ytterst repetitivt finns utrymme för radikala handlingar. Man kan i detta sammanhang jämföra denna voluntaristiska film med t.ex. Koestlers klassiska roman *Darkness at Noon* som beskriver ett samhällssystem som inte bara är totalitärt utan som dessutom behärskas av varelser som beskrivs som icke-människor (maskiner utan handlingsalternativ och moraliskt ansvar).

Den typ av nominalister som riktar sitt primära intresse mot intellektuell historia och därmed sammanhängande begreppsliga innovationer kallar vi

här (6) *radikala nominalister*. Att studera repetitivt beteende kan kännas intellektuellt tråkigt, vilket den radikala nominalisten försöker råda bot på. Men denna har ett allvarligare uppsåt än så. Om man fixerar forskarintresset vid repetitiva mönster kan man placera forskaren på det sluttande plan varifrån man lätt halkar ner i ett reduktionistiskt och deterministiskt tänkande. För att förhindra detta vill den radikala nominalisten undersöka öppningar, alternativa tanke- och handlingsvägar, (ännu) oförverkligade projekt, möjligheter som aldrig lyfts fram av segrarnas historieskrivare. Forskaren kan på detta sätt lära sig själv och andra att man inte kan undfly individuellt moraliskt ansvar genom att hänvisa till styrande strukturer. Mönster som inte kan brytas finns inte. Att göra och tänka det som alla alltid gjort är inte en vana, det är en ovana.

För den radikala nominalisten är sådana situationer där öppningarna är ovanligt många och ovanligt pockande och dramatiska (*momentum, kairos*) på ett speciellt sätt intressanta och viktiga att identifiera och studera.

En viktig utgångspunkt för den radikala nominalisten är det faktum att undersökningsobjektet alltid kan närmas från olika perspektiv. Denna perspektivism innebär inte total relativism. Objektivitet såsom en typ av *fair play* hör ihop med denna typ av radikal perspektivism.¹

* * *

Alla de sex ovan nämnda typerna kan naturligtvis kalla sig begreppshistoriker, om de så önskar. Men ur ett vetenskapssociologiskt perspektiv kan man konstatera att det är de tre sistnämnda typerna som *de facto* koloniserat begreppet såsom en benämning på den egna praktiken. I enlighet med god kolonial tradition kallar vi dessa de egentliga begreppshistorikerna. Vad dessa tre har gemensamt är att de klart och tydligt skiljer mellan sitt eget vardagsspråk, aktörernas nyckelbegrepp och vetenskapernas egen terminologi. De kan hålla alla dessa tre bollar (språk) samtidigt i luften. De bildar ett slags gemenskap, som söker sig till konferenser som betecknas som begreppshistoriska möten.²

¹ Matti Viikari, 'Om problem rörande historieforskningens objektivitet', *HTF*63 (1978:4); Kari Palonen, Max Webers politische Begriff der "Objektivität", Föredrag hållet på Warburg-Haus, Hamburg, 28.11.2006.

² För en introduktion till begreppshistorisk metod se till exempel Jussi Kurunmäki, 'Käsitehistoria. Näkökulma historian poliittisuuteen ja poliittisen kielen historiallisuuteen', *Poliittikka* 43 (2001:2); Melvin Richter, *The History of Concepts: A Critical Introduction* (New York 1995); Kari Palonen, 'Conceptual History as a Perspective to Political Thought', Ilkka K. Lakaniemi, Anna Rotkirch & Henrik Stenius (eds.), "*Liberalism*". *Seminars on Historical*

Det är skäl att understryka att denna typologi med sex idealtyper är tecknad med grov penna. De metodologiska variationerna bland dem som gjort begreppshistoriska undersökningar är i själva verket mycket stor. Författarna i till exempel antologin *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (2003) är i själva verket en veritabel provkarta på olika sätt att leva med ett begreppshistoriskt temperament – olika variationer och kombinationer av typerna 4, 5 och 6.

Relationerna mellan å ena sidan dessa tre sistnämnda typerna och de tre första å andra sidan har inte alltid varit de bästa, vilket måste uppfattas som att det begreppshistoriska temperamentet inneburit ett verkligt paradigmskifte med alla känslor som verkliga paradigmskiften ger upphov till. Vi kan få en bättre förståelse av dessa olika temperament om vi sätter in paradigmskiftet i sitt vetenskapshistoriska sammanhang.

Inkörsvägarna till ett begreppshistoriskt tänkande har varit olika. Historiker och sociologer har närmast sig begreppshistoria genom studier av social och politisk mobilitet. Studiet av politisk retorik och politisk filosofi, liksom politisk teori och idéhistoria, har varit andra vägar in till begreppshistorien.³

Disciplinen har ett samband med typen av begreppshistorisk läggning. Kari Palonen har påpekat att *Geschichtliche Grundbegriffe* positionerar sig i fältet mellan socialhistoria och filosofi. Däremot är detta skolbildande verk inte särdeles starkt förankrat i en statsvetenskaplig politikdiskurs. Begreppsliga förändringar analyseras inom ett socialhistoriskt fält, inte inom det maktfält där systemförändringar i första hand äger rum, d.v.s. inom politikens område. Bland *Geschichtliche Grundbegriffes* grundbegrepp saknas därför centrala begrepp såsom 'Feminismus', 'Rhetorik', 'Individualismus' och 'Person', liksom begreppet 'Wahl'.⁴

and Political Keywords in Europe (Helsinki 1995); Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans & Frank van Vree (eds.), *History of Concepts: Comparative Perspectives* (Amsterdam 1998). Även de begreppshistoriskt orienterade skrifterna *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual History* samt *Contributions to the History of Concepts* innehåller material som introducerar till ämnet. På svenska finns Helge Jordheims *Läsningens vetenskap. Utkast till en ny filologi* (Gråbo 2003, orig. på norska) samt Jussi Kurunmäki, 'Begreppshistoria', Göran Bergström & Kristina Boréus (red.), *Textens mening och makt – metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund 2005).

³ Man kan fråga sig varför studiet av skönlitteratur inte lett till begreppshistoriska ansatser (med undantag av Helge Jordheim i Norge).

⁴ Kari Palonen, 'A Train Reading Marathon: Retrospective Remarks on *Geschichtliche Grundbegriffe*', *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual History* 10 (2006).

Utgående ifrån spänningen mellan vardagsspråket och vetenskapernas egen terminologi har Pauli Kettunen fäst uppmärksamhet vid att historiker och samhällsvetare traditionellt förhållit sig på olika sätt till vardagsspråket.⁵ Historikerfacket utvecklade på 1800-talet en källkritik för att tränga igenom de dimridåer som gör det svårt eller rent av omöjligt för eftervärlden att förstå de historiska aktörernas tänkande och handlande. För historikern har det därför länge varit en självklarhet att man inte kan utgå ifrån att historikerns och den historiska aktörens begrepp skulle vara de samma.

Den problematiska frågan för samhällsvetenskaperna blev i stället förhållandet mellan vetenskapens och vardagens språk – och inte som i historikernas fall förhållandet mellan två vardagsspråk. Speciellt under perioden efter andra världskriget i samband med att samhällsvetenskapernas prestige ökade framstod vardagsspråket för samhällsvetenskaperna som ett problem. Genom sin otydlighet uppfattades vardagsspråket som ett hinder för samhällsvetenskaperna att nå den sociala verkligheten. Lösningen på detta problem sökte man i konstruktionen av ett språk som skulle vara systematiskt, konsekvent och bestå sig med entydigt definierade begrepp. Denna orientering drabbade också många strukturihistoriker på 1960- och 1970-talet.

Reaktionen på språkets tillkortakommanden var således i ett första skede radikal positivism. *Linguistic turn* var i sin tur en reaktion på denna radikala positivism.

* * *

Om vi ställer frågan varför begreppshistoriska temperament funnit god jordmån just i Finland, kan vi samtidigt kasta ytterligare ljus över de begreppshistoriska temperamentens olika sidor och samtidigt tidsbestämma det begreppshistoriska intressets genombrott i Finland. Med hjälp av några franska streck skall jag först räkna upp några allmänna drag i den finska kulturen som varit ägnade att stimulera en termkänslighet. Finland är:

- en ung nation, där historia är viktigt. Hänvisningarna till historien är mycket vanliga i den politiska retoriken. Nationen är ingen självklar eller naturgiven entitet. Upplevelsen av att nationen är konstruerad och begreppsliggjord av historiska aktörer är stark.

⁵ Pauli Kettunen, 'Käsitehistoria nykyisen historiana', Klaus Lindgren (toim.), *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 2005* (Helsinki 2005), s. 10–11.

- en nation med ett huvudspråk där skapandet av nya ord är ett konstitutivt drag i själva språket. Finsktalande personer är roade av vad de tycker är lyckade neologismer.
- ett gränskulturområde. I gränskulturer finns en fascination för och fixering vid tecken och teckentydning, vilket gör att vi kan tala om ett Lothman-, Greimas-, Henry Parland- eller Saussure-syndrom.⁶
- en tvåspråkig nation, där kontrasteringen av finskspråkig och svenskspråkig kultur är en del av det mentala landskapet.⁷
- en perifer region i förhållande till kärnområdena i Europa. Konceptualiseringens logik i Europas dominerande kulturer tar sikte på att skapa universella nyckelbegrepp där de historiska konnotationerna är så små som möjligt. I periferierna är logiken annorlunda. I periferierna är nyckelbegreppens historiska konnotationer samt det faktum att begreppen är översättningar något som inte går att förneka.⁸

Dessa strukturella faktorer har funnits länge och kan därför inte förklara varför begreppshistoria slog igenom i Finland vid decennieskiftet 1980–1990. För egen del vill jag nämna en faktor som haft en stor betydelse för min egen omorientering från mobilisationsforskare till begreppshistorisk forskare, och som kan betecknas som det historiska ödet att vara granne med Sverige. Till detta öde hör konfrontationen med en kultur som på en lång rad områden haft ett uppenbart definitionsmonopol. Det nordiska samarbetet på

⁶ Det faktum att det begreppshistoriska intresset varit betydande i Danmark kan kanske kopplas samman med det faktum att en dansk självförståelse utgår ifrån att Danmark är en transitkultur. Det kan i detta sammanhang vara intressant att kontrastera dansk transitkultur med den norska, där begreppshistoria inte funnit något starkt fotfäste. Kanske en delförklaring till detta finns i det faktum att Norge i det närmaste är motsatsen till en transitkultur. Emedan norsk begreppshistoria inte presenteras med en egen översikt i detta nummer av denna tidskrift kan det vara skäl att här nämna två norska forskare som tagit till sig en begreppshistorisk infallsvinkel: den tidigare nämnda germanisten Helge Jordheim och statsvetaren Iver Neuman som skrivit om begreppet Norge ur ett koselleckianskt perspektiv. Iver B. Neuman, *Norge – en kritikk. Begreppsmakt i Europadebatten* (Oslo 2001).

⁷ Tvåspråkigheten i Norge är av en annan typ. Hypotetiskt kan man säga att språken i Norge uppfattas som varianter av ett och samma språk och inte som två olika sätt att begreppsliggöra den norska verkligheten. Språkstriden gäller huruvida nynorsk eller bokmål registrerar den norska verkligheten bättre och sannare, inte en kontrastering av två olika begreppssystem.

⁸ Sverige är en intressant periferi, där de universalistiska dragen i nyckelbegreppen varit starkt framträdande. Detta sammanhänger med att normalitet, rationalitet och modernitet på 1900-talet blev i det närmaste identiska begrepp, vilket å andra sedan har en intressant förhistoria. Spekulativt kan man säga att Sverige under de formativa seklerna före 1809 var ett slags dominerande kultur med inte bara stark finsk minoritet utan också andra minoriteter. Sverige hade således en flerspråkighetsverklighet som hanterades med samma universalistiska logik som i andra dominerande kulturer. Genom att framhålla det universella i de svenska begreppen behövde man inte beakta minoriteternas historiska erfarenheter.

humanvetenskapernas område blev mycket centralt fr.o.m. 1960-talet, och inom detta samarbete blev detta definitionsmonopol småningom allt mera problematiskt.

På ett allmännare plan tror jag att det begreppshistoriska intresset i Finland kan ses som en kulturhistorisk reaktion på ett upplysningsprojekt som varit ovanligt seglivat i Finland. Jag tror att man kan argumentera för att det förlängda upplysningsprojektet satte sin prägel på 1960-talsradikalismen på ett sätt som är relevant i detta sammanhang. Medan radikalismen i övriga Europa och Nordamerika var emancipatorisk och hade som målsättning att främja participation (en kultur som blev mottaglig för *linguistic turn*⁹), var radikalismen i Finland en förlängd upplysning som angrep auktoriteter för att deras trossatser inte var rationella och inte bottnade i solidariska värderingar (en kultur med begränsat utrymme för *linguistic turn*). En central person, när det gällde att inom det akademiska livet se på världen perspektivistiskt och konstruktivistiskt och ifrågasätta det upplysta, monolitiska kunskapsintresset var Kari Palonen. När det gäller att tidfästa det begreppshistoriska intressets genombrott i Finland kan man inte bortse från Palonens personliga betydelse. Han har varit en inspiratör och central diskussionspartner för en rad ledande statsvetare, sociologer och historiker.

Henrik Stenius

* * *

Detta nummer av *HTF* ägnas den begreppshistoriska forskningen, som till sin karaktär är mångdisciplinär. Dialogen mellan historiker, sociologer, statsvetare, filosofer, idéhistoriker och rättshistoriker är inom detta forskningsfält central, vilket också satt sin prägel på detta nummer. Vissa bidrag har karaktär av översikter och några av artiklarna är studier medan slutligen en del kombinerar dessa två skrivsätt. Även största delen av recensionerna anknyter sig till temat. *HTF* introducerar fr.o.m. denna årgång även en ny avdelning, Synpunkten. Tanken är att öppna tidskriften för en bredare diskussion om historien i samtiden, dock utan att glömma kraven på god vetenskaplig prosatext.

Lars-Folke Landgrén

⁹ Jfr Terence Ball, 'Confessions of a Conceptual Historian', *Finnish Yearbook of Political Thought* 6 (2002).

Synpunkter på rättens begreppshistoria

PIA LETTO-VANAMO

Den begreppshistoriska forskningen, framför allt efter tysk förebild och med kopplingar till den historiska vetenskapens utveckling i Tyskland i slutet av 1960-talet, har en exceptionellt stark ställning i Finland.¹ Denna utvecklingsfas jämte den nyare diskussionen om relevansen av faktorer som språk, begrepp och tolkning av fakta i sammanhanget har Michael Stolleis analyserat i sin intressanta text 'Rechtsgeschichte als Kunstprodukt. Zur Entbehrlichkeit von "Begriff" und "Tatsache"'.² Stolleis var professor i offentlig rätt och chef för Max-Planck-institutet för rättshistoria. Hans framställning är dock rätt unik. Det är nästan omöjligt att finna en separat begreppshistorisk inriktning inom rättsvetenskapen.³

Förklaringen står huvudsakligen att finna i själva rättsvetenskapen, som redan i sig är begreppsdominerad. I den juridiska argumentationen har begreppens betydelse visserligen förändrats sedan begreppsjurisprudensens (*Begriffsjurisprudenz*) glansdagar i början av 1900-talet.⁴ Trots detta handlar också dagens rättsvetenskap (rättsdogmatik) i allt väsentligt om rättsliga klassificeringar och begreppsbestämningar. Därför är rättsvetarnas intresse i allmänhet inriktat på rättssystemet, medan lagstiftaren och lagtillämparen däremot fokuserar på rättsordningen. Juridikens praktiska natur ger likväl vid handen att samtliga tre parter i den rättsliga diskursen är beroende av

¹ År 1967 påbörjades två stora projekt, nämligen Joachim Ritters *Historische Wörterbuch der Philosophie* och Otto Brunners, Werner Conzes och Reinhart Kosellecks *Geschichtliche Grundbegriffe*.

² *Würzburger Vorträge zur Rechtsphilosophie, Rechtstheorie und Rechtssoziologie* 22, Nomos 1997.

³ Om tolkning och "rättshistorier" har det visserligen under senare år skrivits en hel del, särskilt i den år 2002 grundade tidskriften *Rechtsgeschichte* som läses på många håll. Se t.ex. nummer 4 från år 2004.

⁴ I Finland kan begreppsjurisprudensens verkningar skönjas ända in på 1950-talet.

varandra. Också rättsvetarna tar del i diskussionen om rätt och orätt. Deras mer praktiskt inriktade kolleger är däremot bundna till rättsvetenskapliga indelningar (skillnaden mellan offentlig rätt och privaträtt o.s.v.) och begreppsbestämningar (vilka element konstituerar testamenten, gåvor, avtal o.s.v.).

Det ovan anförda gör det befogat att fråga efter rättshistoriens plats och funktion. Kan man beteckna rättshistoria som begreppshistoria, och i jakande fall, hurdan? För rättshistorikern diskussioner inom rätten eller om rätten eller är det eventuellt frågan om båda? Ett svar är att konstatera att rättshistorien också är annat än begreppshistoria, men att de reflexioner som hänför sig till begreppens historia är nödvändiga för rättshistorikerna.⁵ Dessa behövs till exempel när man vill utreda hur den moderna staten började utvecklas och hur den politiska och juridiska teorin följde i dess kölvatten, hur man då använde sig av begrepp med ursprung i den medeltida skolastiken, den romerska rätten och kyrkorätten eller hur man på medeltiden uppfattade rätten, lagen och domen.

För att få insikt i dessa omständigheter måste man läsa och analysera texter från tidsperioden i fråga. Texterna är ofta skrivna på ett för oss påtagligt främmande språk. Det gäller därför att undersöka ifrågavarande tids språkbruk och försöka underbygga innebörden i vissa ord. De historiska förhållandena formas genom språket, och det som brukar kallas för historiska fakta klarläggs via den kontextuella tillhörigheten av vissa ord. Utifrån språkliga analyser är det möjligt för såväl rättshistoriker som historiker att göra ett slags översättningsarbete och på så sätt försöka förstå hur ett ord eller tecken användes i den främmande kontexten. Samtidigt som vi förklarar betydelsen av ett visst uttryck översätter vi detta.

All begreppsoperation kan dock leda till missförstånd, till uppfattningen att det vid sidan av källtexten finns en överhistorisk språklig nivå till vilken de språkliga fynden kan hänföras. Denna fara föreligger i synnerhet vid undersökningen av rättsliga fenomen, eftersom det juridiska språket präglas av traditionsbundenhet och tröghet, till och med av ett slags förändringsmotstånd.

Det händer alltför lätt att rättshistorikerna, som i allmänhet är jurister till utbildningen, – men också de historiker som tar del av juridiska källor – föreställer sig att de i gamla texter kan finna fenomen som finns i nu

⁵ Man kunde också säga att begreppshistorien är en naturlig del av rättshistorien. På så sätt kan t.ex. Rolf Grawerts år 1975 publicerade framställning 'Gesetz' i verket *Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 2, s. 863–922, ses som ett typiskt rättshistoriskt alster.

gällande rätt. Det är allt för enkelt att bedöma gångna förhållanden enligt dagens måttstock så att man föreställer sig att likartade juridiska problem kan definieras och avgöras utgående från moderna begrepp. Tidigare var det mycket vanligt att man talade om äganderättens, besittningens, pantens eller skuldförhållandets väsen, vilket också signalerade den bakomliggande ”eviga” idé som man trodde sig kunna uppdaga.

Framför allt i Tyskland har det skrivits otaliga doktorsavhandlingar med syftet att spåra den historiska bakgrunden till de rättsliga institutioner som hör samman med begreppen i den gällande civillagboken (*Bürgerliches Gesetzbuch*, *BGB*, från år 1900). Författarna har då funnit historiska belägg för ”urformer” av existerande institutioner eller ”till och med samma” institutioner som finns i dag. Detsamma kan sägas om de historiska inledningar som ännu för ett tiotal år sedan var mer eller mindre obligatoriska i de rättsvetenskapliga doktorsavhandlingarna i Finland. Det är dock mera sällan som dylika undersökningar har något bevisvärde när det gäller ett påstått *continuum* eller den omständigheten att någon urform i funktionshänseende vore jämförbar med en i dag befintlig institution.

De kritiska kommentarerna ovan till trots tar jag i det följande upp frågor som anknyter till de rättsliga begreppens historia. Jag tar avstamp i resonnementet kring det juridiska språket. Inledningsvis gäller det att skilja mellan språket i rättsvetenskapen och språket i det rättsliga livet. Först därefter granskar jag språkbruksfrågor. Jag går in för att visa att de rättsrelaterade ordens oföränderlighet ingalunda tyder på att uppfattningarna om dem är oföränderliga. Enligt min mening kan rättens begreppshistoria ses som en naturlig (nödvändig) del av rättshistorien, och rättshistorien som en nyttig (nödvändig) partner för den begreppshistoriska forskningen.

Språket som juristernas redskap

Språket spelar en stor roll i juridiken. Man kan nämligen säga att juristen inte har något annat arbetsredskap än språket. Dagens juridiska språk är framför allt rättsvetenskapens språk och samtidigt språket för en specifik profession. Med hjälp av detta språk bestäms gränserna för den juridiska världen, den rättsliga naturen gällande förhållandena mellan enskilda människor⁶ eller

⁶ Förhållandet mellan makar kan vara antingen ett äktenskap eller ett samboförhållande. Det senare är bara delvis av rättslig karaktär, i synnerhet med stöd av beskattningslagstiftningen.

vissa åtgärders rättshandlingskaraktär. De juridiska begreppen, den betydelse som de juridiska termerna bär vid tidpunkten i fråga, har då en avgörande ställning. Huruvida ett förhållande karakteriseras som ett hyresförhållande eller ett arbetsförhållande får exempelvis olika konsekvenser för enskilda parter liksom för utomståendes rättigheter och skyldigheter. Det kan också bli nödvändigt att juridiskt definiera sådana för den ekonomiska verksamheten eller vetenskapen relevanta uttryck såsom ”dominerande marknadsställning”.⁷ Ytterligare har den gränsöverskridande ekonomiska verksamheten fört med sig helt nya juridiska begrepp, såsom *leasing* eller *franchising*, som via rätten i Förenta staterna har anammats i stor skala i Europa.

Den europeiska integrationen, strävandena efter europeiserade nationella rättsordningar samt internationaliseringen av juristernas arbetsuppgifter har under senare år givit sig till känna också i den rättsvetenskapliga forskningen, dess tyngdpunkter⁸ och publiceringsspråk.⁹ Det är just tvånget att arbeta på ett främmande språk som har fått rättsvetarna att mer vittgående dryfta språk- och språkbruksrelaterade praktiska och teoretiska frågeställningar.¹⁰ Det juridiska språkets specifika karaktär framträder i själva verket oftast när juridiska texter, historiska eller gällande, översätts från ett språk till ett annat. Problematiken aktualiseras visserligen också när icke-jurister försöker utreda innebörden av en juridisk text.

Den största utmaningen vid all översättning är huruvida och hur väl rättsliga termer kan överföras från ett ställe till ett annat så att betydelsen bibehålls eller överförs. Det samma gäller likväl också överföringen av termer från en tid till en annan. I bägge fallen måste man känna till de teoretiska och praktiska utgångspunkterna för rättsjämförande forskning liksom också den för det aktuella fenomenet (stat, avtal, brott) typiska lärotraditionen i tid och/eller rum; vidare skall man kunna sin historia mer generellt. Utöver

⁷ Begreppet hänför sig till den konkurrensfrämjande konkurrensbegränsningslagstiftning jämte tolkande rättspraxis som har kommit till inom Europeiska unionen.

⁸ Om detta se t.ex. Pia Letto-Vanamo, 'Eurooppalainen oikeus suomalaisen oikeustieteen haasteena', Veli-Pekka Viljanen (toim.), *Oikeudenalojen rajat ja rajattomuus*, Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja B:10 (Turku 2002), s. 39–48.

⁹ Engelskan har vunnit terräng på svenskans och tyskans bekostnad. Se närmare Heikki E. S. Mattila, 'Språket och den nordiska rättsfamiljen', *Tidskrift utgiven av Juridiska föreningen i Finland* 2005, s. 43–57.

¹⁰ Pierre Legrand, 'European Legal Systems Are Not Converging', *International Comparative Law Quarterly* 1996, s. 52–81.

en tillräcklig allmänspråklig kompetens, inklusive språkets historia, krävs grundläggande juridisk-lingvistiska färdigheter och insikter i det juridiska språket.¹¹ Det juridiska språket är nämligen inte bara rättsvetenskapens språk utan också det språk med normativa verkningar som den rättsliga verksamheten är förankrad i.

Romerskrättsliga begrepp

Förutom det juridiska språkets historia behövs rättshistoria. Trots att rättshistorien också är annat än lärdomshistoria kan man säga att det inte är möjligt att förstå de rättsliga begreppens historia – och inte heller dagens rättsbegrepp – utan grundläggande kunskaper i rättsvetenskapens historia.

Här är det skäl att nämna i synnerhet indelningen i s.k. rättsfamiljer.¹² Även om man inom den rättsjämförande forskningen delvis har slopat indelningen, främst för att den är så Europacentrerad, kan man omöjligt förbigå den vid fokuseringen på rättsliga begrepp.¹³ Detta gäller speciellt i dag när engelska språket har börjat dominera både den rättsvetenskapliga och rätthistoriska forskningen i Finland. Den viktigaste skiljelinjen mellan rättsfamiljerna går mellan de kontinentaleuropeiska rättssystemen och det engelska, eller mer omfattande det engelsk-amerikanska, *common law*-systemet. De system som hör till den föregående gruppen (på engelska det s.k. *civil law*-systemet) omfattar termer, begrepp och kategorier som fortfarande i dag bär spår av den romersk-kanoniska rätt som växte fram vid de medeltida universiteten och så småningom fick fotfäste också i rättspraxis. Den romersk-kanoniska rätten lärdes ut, studerades och tillämpades som gemensam rätt (*ius commune*).

Ius commune var de lärdes rättssystem, som handlade om bearbetning och systematisering av i synnerhet romerskrättsliga texter från antiken (framför allt *Corpus Iuris Civilis* från 530-talet). Tyngdpunkten i den romerska rätten låg på privaträtten; särskilt de obligationsrättsliga begreppen (t.ex. köp – *emptio venditio*, hyra – *locatio conductio*, uppdrag – *mandatum*) och principerna (t.ex. *rebus sic stantibus omnis promissio intellegitur*) bär i mångt och mycket vittnesbörd om det romerskrättsliga inflytandet. Den kanoniska rät-

¹¹ Om detta se Heikki E. S. Mattila, *Comparative Legal Linguistics* (Ashgate 2006).

¹² Konrad Zweigert & Heinz Kötz, *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*, 3 Aufl. (Tübingen 1996).

¹³ Ugo Mattei, 'Three Patterns of Law: Taxonomy and Change in the World's Legal Systems', *American Journal of Comparative Law* 1977, s. 5–44.

ten har i sin tur påverkat den moderna offentliga rättens¹⁴ och straffrättens¹⁵ begreppsapparat och läror. Inom ramen för *ius commune* föddes också (den romersk-kanoniska) processrätten och bevisningsrelaterade begreppsbestämningar.¹⁶ Latinet var rättsvetenskapens språk. Detta syns också i det material som ger uttryck för rättspraxis från medeltiden och nya tidens början, och då bland annat de latinska fraserna och citaten i advokaternas inlagor eller de domar som de europeiska överrätterna och de större städernas domstolar utfärdade.

Tiden efter franska revolutionen såg nationalstaterna och den nationella rätten växa fram. Också rättsvetenskapen förändrades, då dess huvuduppgift blev att systematisera och tolka gällande rätt (lagstiftning). Samtidigt fick latinets slutgiltigt ge vika för nationella språk. Trots detta bar rättsvetenskapen, dess system och begrepp synliga spår av den romerska rätten – senare också av naturrätten – och latinets bidrog till utvecklingen av de juridiska språken på nationell nivå. Det är visserligen skäl att observera att de från latinets härledda termerna, till och med citatlånen, dock inte alltid syftar på samma sak. Den romerska rätten studerades som gemensam rätt och tillämpades i praktiken men förekom *de facto* i ett flertal varianter. Man blev – precis som i dag – tvungen att anpassa de främmande institutionerna till de nationellt betingade praktiska omständigheterna.¹⁷ Samtidigt måste dessa anvisas en plats och ofta också ges ett nytt ”namn” i det nationella systemet.¹⁸

Också den nordiska rätten klassificeras som en del av den kontinentala rättsfamiljen. I allmänhet anses den emellertid utgöra en egen undergrupp, eftersom den tidiga receptionen¹⁹ av romersk rätt var så pass ringa. Rätten moderniserades sent, och det slags stora privaträttsliga kodifikationer som följde på franska revolutionen (bl.a. *BGB* i Tyskland och *Code civil* i Frankrike) lyser med sin frånvaro. Rättsvetenskapen är förhållandevis ung i Norden; med undantag av Danmark uppstod den först på 1800-talet.

¹⁴ Bl.a. begreppet tjänst och s.k. subsidiaritetsprincipen.

¹⁵ Bl.a. begreppet brott (*crimen*).

¹⁶ Heikki Pihlajamäki, *Evidence, Crime, and the Legal Profession: the Emergence of Free Evaluation of Evidence in the Finnish Nineteenth-Century Criminal Procedure* (Lund 1997).

¹⁷ Om detta se Pia Letto-Vanamo, 'Internationella idéer och nationella realiteten', *Norden, rätten, historia – Festskrift till Lars Björne*, Suomalainen Lakimiesyhdistys 2004, s. 115–128.

¹⁸ Detta gäller också i fråga om nya termer med europeiskt, oftast franskt, eller amerikansk-rättsligt ursprung.

¹⁹ Här avses reception som hänför sig till medeltiden och nya tidens början.

Den nordiska rättsvetenskapen påverkades mest av den tyska rättsvetenskapen, som fortfarande på 1800-talet präglades av idén om en existerande romersk rätt.²⁰ Hur de juridiska språken utvecklades i Skandinavien är också ett tecken på detta. Den finska rättsterminologin har visserligen sina rötter i framför allt översättningar från svenska.²¹ På 1800-talet och i början 1900-talet använde man ändå tyska som den närmaste förebilden för utvecklandet av den finska rättsvokabulären (*Eindeutschung*).²²

Till exempel Robert Montgomerys civilrättslärobok *Handbok i Finlands allmänna privaträtt* (1889–1895) är en i det närmaste direkt översättning av Bernhard Windscheids verk *Lehrbuch des Pandektenrechts* (1862). Att den tyska (pandekt)rättsliga litteraturen översattes och anpassades till nationella förhållanden innebar därför att hela den romersk-tyska privaträttsliga systematiken, terminologin och begreppsvärlden följde med.²³ Den tyska influensen märktes också på andra rättsområden, bland annat i processrätten (Rabbe Axel Wrede) och i förvaltningsrätten (Robert Hermanson).²⁴ För övrigt gjorde sig den tyska rättsvetenskapen, i synnerhet begreppsjurisprudensen, av kulturella och politiska skäl påmind i Finland fram till 1950-talet, medan man i Sverige och Danmark redan under 1900-talets första årtionden började övergå till (den skandinaviska) realismen.

Den engelska särvägen

Common law i England gick sina egna vägar.²⁵ I och med att en stark kungamakt växte fram exceptionellt tidigt blev det möjligt med en egen ”gemensam rätt”, *common law*, som utvecklades på basis av de avgöranden som fattades av de ambulerande kungliga domarna samt det övergripande s.k. *writ*-systemet. Det var, och är fortfarande, i allt väsentligt frågan om rättspraxisbaserad kasuistisk *case law*, inte någon rätt som grundar sig på abstrakta regler och

²⁰ Den tyska varianten av *ius commune* var s.k. *gemeines Recht*. Den civilrättsliga kodifikationen *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB) tillkom först år 1900.

²¹ Paavo Pajula, *Suomalaisen lakikielen historia pääpiirteittäin* (Porvoo 1960).

²² Se närmare Mattila, *Comparative Legal Linguistics*, s. 185.

²³ Termen *usus modernus pandectarum* refererade till den romerska rätten; del två (*digesta*) kallades *pandectae*, på grekiska *pandektes*.

²⁴ Om detta se bl.a. tidskriften *Lakimies* hundraårstemanummer 7–8/2002 samt temanumret 7–8/2004 om rättsvetenskapens allmänna läror.

²⁵ Om detta se t.ex. R. C. van Caenegem, *The Birth of the English Common Law* (Cambridge 1973).

bearbetas vid universiteten. *Common law* kompletterades av den s.k. *equity*-rätten, som kom till inom ramen för det kungliga kanslersämbetet.²⁶ De båda parallellsystemen måste tas hänsyn till ännu i dag.²⁷ Den engelska rätten formas fortsättningsvis utgående från domstolsavgöranden (prejudikat).²⁸

Skillnaden mellan rättsfamiljerna kommer fram när vi ser på det rättsliga tänkandet samt de juridiska indelningarna och begreppen. De engelska juristerna är inte, i motsats till sina tyska eller finska kolleger, primärt intresserade av de regler som eventuellt skall tillämpas i ett konkret fall, utan av detaljerna i själva fallet. I engelsk rätt saknas indelningarna i privaträtt och offentlig rätt samt materiell rätt och processrätt; det samma gäller det i den romerska rätten så fundamentala godtrosskyddet (*bona fides*) samt andra relevanta begrepp i sammanhanget.²⁹ Inte heller termen rättighet (*right*) har någon rättighetsrelaterad juridisk relevans. De övriga europeiska systemen saknar däremot begreppet *trust*, ett av de viktigaste juridiska begreppen i engelsk rätt när det gäller förmögenhetsförhållanden och affärsverksamhet.³⁰

Det har hänt att till och med latinbaserade juridiska termer har fått en annan betydelse i England än på den europeiska kontinenten.³¹ Engelskspråkiga juridiska texter kräver således av såväl författare som läsare ännu större kontextuell medvetenhet än texter skrivna på till exempel svenska eller tyska. I samband med den engelska rättshistorien blir man dessutom tvungen att oftare än vanligt konstatera hur svårt eller omöjligt det är att översätta och namnge begrepp som har lanserats under någon viss tidsperiod och/eller i en specifik politisk, social och teoretisk kontext. Det gäller inte enbart den rättsliga systematiken eller privaträtten. Således är termen 'rättsstat' utan stat på engelska, *rule of law*. De terminologiska skillnaderna kan dock inte förklaras med den bristande receptionen av romersk rätt, utan med olika upp-

²⁶ *Equity*-rätten har samband med den s.k. lärda rätten, eftersom de kungliga kanslerna i regel var kanonister.

²⁷ Det gäller att veta vilketdera systemet något visst begrepp faller under och hur begreppet då skall tolkas.

²⁸ Den skotska rätten hör däremot till den s.k. *civil law*-familjen.

²⁹ Om detta se närmare bl.a. Gunther Teubner, 'Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Differences', *Modern Law Review* 1998, s. 11–32.

³⁰ Tuulikki Mikkola, *Trust. Oikeusvertaileva tutkimus* (Helsinki 2003).

³¹ I fråga om det engelska juridiska språkets historia måste man komma ihåg framför allt fornfranskans betydelse. Den ovan nämnda termen *trust* hänvisar till uttrycket *cestui que trust*, Se Mattila, *Comparative Legal Linguistics*, s. 231.

fattningar om staten som institution jämte bakomliggande politisk-statliga förhållanden.³²

Enligt eller emot lagen?

Det som sagts ovan gäller framför allt det juridiska språket samt de begrepp som är typiska för den moderna rätten. Rätten uppfattades dock som rätt redan tidigt, och då oberoende av rättsvetenskapen. Detta är fallet också i det svenska riket, där det finns omfattande rättsliga källor redan från 1200-talet. På samma sätt som annanstans i Europa blev också den nordiska rätten föremål för en litterär våg, som i allmänhet har förknippats med å ena sidan den romerskrättsliga renässansen på medeltiden, å andra sidan försöken att skapa en enhetlig konungslig rätt.

Den rätt som gällde i de svenska landskapen under medeltiden finns samlad i de s.k. landskapslagarna, som ger oss en mångsidig inblick i rättsuppfattningarna på 1200- och 1300-talen samt i de förfaranden genom vilka den tidens människor löste sina konflikter. Det sätt på vilket landskapslagarna är skrivna ger oss information också om de rättsliga seder som iaktogs innan lagarna nedtecknades.³³ Det antas ofta att den nordligaste av dessa lagar, den s.k. Hälsingelagen (från 1340-talet) ger en god bild också av de rättsliga sedvänjor som var rådande på det nuvarande Finlands område. Texten i landslagarna, Magnus Erikssons landslag (från 1350-talet) och Kristoffers landslag (från 1442), ger däremot uttryck för konungens ökade maktbefogenheter, men uppfattningen om rätten och de viktigaste rättsinstitutionerna var huvudsakligen oförändrade.³⁴

Att de äldsta nordiska källorna terminologiskt hör samman med lagen, som med tanke på den moderna rätten betyder stiftad rätt³⁵ och den hierarkiskt högsta rättskällan, har medfört att lagen och den långa traditionen att följa den har blivit ett dugligt rättspolitiskt argument i många olika sammanhang. Den oförändrade terminologin har dessutom fått till och med forskarna att

³² Pia Letto-Vanamo, 'Rechtsstaat als Kriterium für Europa', Kjell Å Modéer (red.), *Europäische Rechtsgeschichte und europäische Integration*, Rättshistoriska skrifter 4 (Stockholm 2002), s. 81–91.

³³ Om landskapslagarnas natur och skiktade struktur se närmare Pia Letto-Vanamo, *Käräjyhteisön oikeus. Oikeudenkäyttö Ruotsi-Suomessa ennen valtiollisen riidanratkaisun vakiintumista*, Oikeushistorian julkaisuja 2 (Helsinki 1995), s. 9–22.

³⁴ Formellt gällde de medeltida lagarna ända till stiftandet av 1734 års lag.

³⁵ Så bl.a. *Encyclopædia Iuridica Fennica*, del V (Helsinki 1997), s. 592.

förhålla sig till de äldre lagarna som till den moderna lagstiftningen så att dessa kopplas samman med de för den moderna rätten typiska uppfattningarna om rättens allmänna giltighet och iakttagande av lag.³⁶ Därför har man kunnat gå in för att analysera förhållandet mellan lokalsamhället och den förmoderna statsapparaten genom att fästa uppmärksamhet på huruvida och hur ofta de mål som behandlades på tinget avgjordes med stöd av eller i strid mot landskaps- och landslagarna.³⁷

En närmare granskning av de medeltida lagarna ger likväl vid handen att dessa avspeglar det rättsliga utvecklingsstadium där det privata står mot det offentliga, rättssamfundets konsensus mot domarens påbud,³⁸ den privata gottgörelsen mot det statliga straffet. Texterna visar på ett flertal rättsliga skikt: de gamla rättsliga sedvänjorna levde jämsides med den nya kungliga (utfärdade) rätten, och den senares andel förefaller att ha ökat med tiden.³⁹ Man kan inte heller undgå att notera den katolska kyrkans strävanden. Den kanoniska rättens inflytande märks i synnerhet i de lagrum som gäller äkten-skap, arv och domstolsförfarande.⁴⁰

I de tidiga rättegångsprotokollen (de s.k. domböckerna) hänvisas i regel inte ens till några lagar, och detta gäller såväl parternas utsagor som inte minst domstolens (tingets) avgöranden.⁴¹ Många av anteckningarna i domböckerna tyder snarare på ”lagstridighet” – i vilket fall som helst likgiltighet för lagens bokstav – än ”lagenlighet”. I de i sig rätt korthuggna protokollen från 1500-talet och början av 1600-talet hänvisas nämligen ofta till förlik-

³⁶ Om den tidiga rättens giltighet se Jürgen Weitzel, 'Der Grund des Rechts', Dietmar Wil-
loweit (Hrsg.), *Gewohnheit und Herkommen. Die Begründung des Rechts als historisches Problem*
(Oldenbourg 2000), s. 137–152.

³⁷ Så t.ex. Eva Österberg, 'Brott och social kontroll i Sverige från medeltid till stormaktstid.
Godtycke och grymhet – eller sunt förnuft och statskontroll?', *Historisk tidskrift* (norsk) 1991,
s. 150–165.

³⁸ Allmänt om detta se även Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* II (München 1956),
s. 405–412.

³⁹ Så t.ex. punkt XVII i Edsöresbalken i Östgötalagen, där det sägs att Birger Jarl avskaffade
edsöret, varav det blev möjligt att vid sidan av lokala ting, edgång och böter använda konunga-
räfst, nämnd och dödsstraff.

⁴⁰ Landskapslagarnas tillkomsthistoria har bl.a. kopplats samman med den katolska kyr-
kans ökade inflytande.

⁴¹ Se Kauko Pirinen (toim.), *Suomen vanhimmat tuomiokirjat I. Savon tuomiokirja 1559 ja*
1561–1565 (Helsinki 1954), samt John E. Roos (toim.), *Suomen vanhimmat tuomiokirjat II.*
Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550–1552 (Helsinki 1964).

ning mellan parterna eller till tingsmenighetens eller nämndens begäran om att mördarens liv skall skonas eller att ett mindre bötesbelopp än det sedvanliga skall dömas ut. Man har också mer generellt kommit fram till att sanktionspraxis var lindrigare än vad ordalydelsen i landskaps- och landslagarna skulle ha förutsatt. Trots detta är det ganska omöjligt att tala om något slags aktivt motstånd mot lagarna, inte ens när det gäller de tidiga kungliga förordningarna. Snarare är det så att dessa lagar sina namn till trots hade en annan ställning och betydelse i rättspraxis än dagens lagar.

Lag som rätt

I den språkvetenskapliga forskningen har man i själva verket framhåvt den nordiska lagens (lag/lov) betydelse som den faktor som bildar och håller samman samhället.⁴² Ordet lag beskrev nämligen bandet, förbundet, mellan de processhabila män som lydde under samma rätt, men också det samfund som fattade beslut på tinget. Dessa två element framgår bland annat av ordet *lagting* och ordparet *lov og dom*. På det anglosaxiska området var ju *de facto* dom (*doom, damn*) den äldsta benämningen på rätten, medan däremot orden *right* och *law* är av senare datum.⁴³ I landskapslagarna används begreppet *landets lag* för att beteckna rätten i land(skap)et, men också i domböckerna från 1500-talet förekommer ordet *lag* som motsvarighet till rätt. Termen rätt hörde i sin tur samman med själva rättegångsförfarandet.⁴⁴

Det nordiska lag (*lov*) motsvarade med andra ord inte begreppet *lex* i den romerska (och i den lärda) rätten, utan snarare begreppet sedvänja, *consuetudo*. Begreppet land/landskap betydde däremot samma sak i hela västra Europa.⁴⁵ Otto Brunner såg varje land som ett rättsmenighet.⁴⁶ *Landrecht* var således ursprungligen stammens eller folkets rätt och *land* var det område där stammen levde i enlighet med sina rättsliga seder. Stamrätten är dock inte

⁴² Klaus von See, *Altnördische Rechtswörter. Philologische Studien zur Rechtsauffassung und Rechtsgesinnung der Germanen* (Tübingen 1964).

⁴³ Albert Kiralfy, 'Law and Right in English Legal History', *The Journal of Legal History* 1985, s. 50–61.

⁴⁴ Närmare om detta se Letto-Vanamo, *Käräjyhteisön oikeus* 1995, s. 245–268.

⁴⁵ Wolfgang Wagner, 'Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütschen Rechts. Ein Beitrag zum 750 jährigen Jubiläum des Jydske Lov', *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1992, s. 1–62.

⁴⁶ Otto Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Süddeutschlands im Mittelalter* (Wien 1939), s. 194.

identisk med den lands(kaps)rätt som kom därefter. Den förra innebar nämligen framför allt fredsåterställande eller fredsskapande samt konfliktlösande allmänna principer. Rätten i fråga kan utgående från den moderna rättens kategorier karakteriseras närmast som processrätt och sålunda särskiljas från den materiella rätt som skapades genom de beslut som det på tinget församlade rättssamfundet senare fattade.

Det medeltida begreppet *lag* var följaktligen det samma som rätt, men det var (mera) sällan frågan om skriftliga rättskällor, (lag)texter. Det kan också påpekas att man i domböckerna från 1500-talet i ett flertal sammanhang refererade till svarandens försvar (genom edgång) med orden ”gå sin lag”. Det var främst frågan om faktiskt tillämpad rätt, varför lag också kunde vara *mos*, *ritus* eller *usus*. Således hade inte ens den rätt som fanns i skriftlig form, dessa tidiga lagar, liksom inte heller den rätt som tillämpades på tinget, karaktären av en abstrakt gällande normordning.

Oberoende av detta visste man vad som var tillåtet och vad som var förbjudet, och man förmådde bedöma vad som var rätt och orätt i ett enskilt mål. Rätten diskuterades och rättsliga beslut fattades med iakttagande av vissa förfaranden, i allmänhet på tingen. Målen avgjordes likväl inte genom domarens påbud, utan det viktigaste var själva akten, som så många som möjligt tog del i. Nämndemannasystemet representerar en dylik form av deltagande. De frågeställningar som aktualiseras här tas upp något senare.

Den praktiska rätten: Att döma utan påbud

Finlands äldsta domböcker utgör också de ett ur begreppshistorisk synvinkel intressant material. De första rättegångsprotokoll som har bevarats, och senare tryckts i bokform, är från mitten av 1500-talet. Territoriellt är det frågan om Savolax och Satakunda. Vi har tillgång till mer systematiska uppgifter om domstolarnas avgöranden först från och med 1620-talet.⁴⁷

Trots att det hade förflutit flera århundraden mellan landskapslagarna och de första rättegångsprotokollen, vittnar dessa, åtminstone ur ett perspektiv, i regel om samma rättsliga utvecklingsstadium. Att det saknades – det för den moderna rättsförståelsen viktigaste fundamentet – en auktoritativ makt (staten) ovanför parterna, vilken definierade rätten och ansvarade för rättsskipningen och rättens verkställande, eller att denna i vilket fall som helst var svag,

⁴⁷ Det handlar om renskrivna (renoverade) underrättsprotokoll som sändes för granskning till Åbo hovrätt som inrättats år 1623.

var kännetecknande för utvecklingsstadiet i fråga. Handlingarna ger klart och tydligt vid handen att det rättsliga livet i allt väsentligt var koncentrerat till lokalsamhällena, där man samlades på tinget för att tillsammans behandla gemensamma ”saker och ting”. Städerna och rättsvårderna i dem hade länge en mycket undanskymd ställning i det svenska riket, inklusive Finland.

Till de gemensamma tingsärendena hörde såväl administrativa frågor, till exempel väghållning och skatter, som rättsliga angelägenheter. På basis av domböckerna från 1500-talet förefaller det som om de senare – enligt dagens klassificering – omfattade tviste- och brottmål samt en mångfald inkrivnings- och ansökningsärenden. Det är skäl att observera att det var frågan om samhällen som länge varit hänvisade till muntlig kommunikation. Skrivna handlingar förekom sällan. När ett ärende drogs inför rätta blev det offentligt. Den här offentlighetens krets inbegrep emellertid inte alla: tingsamfundet (tingsgemenskapen) bestod av vapenföra och skattebetalande män. Liknande begränsningar gällde också för de tidigare stadssamhällena.

När vi vill bekanta oss närmare med hur gemensamma ärenden sköttes och rätten skipades för nästan ett halvt årtusende sedan, kan vi studera till exempel protokollet från Eura vårting år 1551. Av de inledande anteckningarna från tingsdagen den 26 april 1551 framgår de viktigaste aktörerna vid rättskipningen. Först nämns skrivaren Mårten, som förrättade ting med allmogen i Eura socken på den hederliga och välborne häradshövdingen Måns Nilssons vägnar i konungens befallningsman Nils Ingasons och ”flere gode mens näruaru”. I slutet av den inledande texten fanns en uppräknig på 12 namn under rubriken ”nämnden”.⁴⁸

Häradshövdingen satt således inte ting själv utan hade insatt Mårten i sitt ställe. Detta var vanligt på den tiden. Häradet var en administrativ enhet, och dess chef, hövdingen, svarade också för rättsförvaltningen. I mitten av 1500-talet hade särskilda häradshövdingstjänster inrättats, men det var i regel bara adelsmän som hade tillträde till dem. Samtidigt var de s.k. förläningsbaserade tjänsteförmånerna och skötseln av själva tjänsten två separata saker. Tjänsteinnehavaren samlade in de tjänsterelaterade förmånerna såsom skatter och förrättningsarvoden för egen räkning, men avlönade någon annan, vanligen

⁴⁸ *Ala-Satakunnan tuomiokirja* (dombok för Nedre Satakunda) s. 94–96; ”Anno domini 1551, then 26 daghen aprilis, hult iagh Morthen skriffuare, wor ting medh almoghen i Efra sokon i erlig, velbördig mans veghne Monsz Nilsons, häredtzhöffdinge thersammastedtz, oc i erlig oc vellbördig mans näruaru Nils Ingasons, Kon: M: befallningsman i Cwmo gordz län oc i flere gode mens näruaru. Nempdhen Modz Bonde, Knwt Norante, Hendrick Lempi, ...”

en skrivkunnig ordsbo, för att på hans vägnar sköta de uppgifter som hörde till tjänsten.

Personerna i fråga, såsom Mårten i vårt exempel, var s.k. lagläsare. Det var just för att utbilda unga män till domarvikarier, viceshäradshövdingar, som det av hovrätterna organiserade – och fortfarande gällande – auskultantsystemet kom till under 1600-talets första hälft.⁴⁹ Efter hand började häradshövdingarna själva sköta sina tjänster. Den lösen för expeditioner och de förrättningsarvoden (sportel) som betalades till häradshövdingarna förpassades dock slutgiltigt till historien först på 1980-talet. Titeln häradshövding avskaffades i Finland först år 1993 och ersattes med en ännu mer arkaisk tjänstebestämmelse. Chefsdomaren för underrätten (tingsrätten) heter i dag lagman.⁵⁰

Ur dagens perspektiv kan lagläsarsystemet förefalla överraskande. Man måste dock inse att inte heller häradshövdingen ursprungligen var domare i modern mening och att han fortfarande på 1500-talet var den som svarade för att tingen förrättades och i denna egenskap bland annat sammankallade tingen genom att låta tingskaveln gå från hus till hus. Ytterligare satt häradshövdingen troligen som tingsordförande. Ordet domare användes i allmänhet inte heller, vare sig i domböckerna eller de tidiga lagarna. Verbet döma betydde tidigare detsamma som att *mena* således utan någon auktoritativ, befallningsassocierande dimension.⁵¹ Idén om häradshövdingen som utövare av den (statliga) domsmakten började framträda under 1600-talet, efter inrättandet av en modern domstolsorganisation, med kungliga hovrätter och en fast instansordning.

Närvarande på tinget var också konungens befallningsman för att bevaka kronans (fiskala) intressen. Vidare nämns att tinget hölls ”medh almoghen i Efra”. Vi känner visserligen till att man redan hade nått det stadium i processrättshistorien där alla inte längre kom samman, men nog många. Pentti Renvall har konstaterat att tingen, som normalt hölls två-tre gånger per år, var årets höjdpunkt för bönderna. Så många som möjligt ville vara med när egna och grannars ärenden behandlades.⁵² Det var vanligt att man samlades

⁴⁹ Hovrättsauskultanterna får i dag efter en praktikperiod titeln viceshäradshövding.

⁵⁰ Termen lagman användes under medeltiden som benämning på landskapets och landstingets ledare.

⁵¹ Se vad jag i andra sammanhang har skrivit om sambandet mellan de tidiga rättsrelaterade begreppen (rätt, *Recht*, *Richter* och *Gericht*) och förfarandet, Letto-Vanamo, 'Rätt, språk och historia', Henrik Dam *et al.* (red.), *Jura & historia. Festskrift til Inger Dübeck som forsker* (København 2003), s. 395–403.

⁵² Pentti Renvall, *1500-luvun ihmisen oikeuskatsomustensa valossa* (Turku 1949).

i stora skaror på tinget, i tingshuset, på gårdsplanen utanför eller i närliggande hus. Protokollen ger vid handen att allmogen frågades om till exempel råmärken och utomäktenskapliga barn samt om bötesbelopp, straffarter och verkställighet. Vi vet t.o.m. att det fortfarande i början av 1600-talet fanns häradshövdingar som vägrade att förrätta ting med hänvisning till att alltför få hade infunnit sig.

Vid tiden för exempelprotokollet fanns det en viss grupp män, d.v.s. nämnd, som särskilt framträdde i tingsamfundet. Ursprungligen användes nämnder bara vid behandlingen av vissa slags ärenden,⁵³ men så småningom utsågs en nämnd för hela tingsdagen. Vid den här aktuella tidpunkten började nämnden få en etablerad sammansättning, och en del av de män som räknades upp satt i nämnden också på följande ting i Eura. Lokalhistoriska studier har för sin del visat att nämndemännen valdes bland respekterade och i regel mer förmögna samhällsmedlemmar. Samtidigt stöter man redan tidigt på särskilda nämndemannaslätker.

De finska termerna *lautakunta* (nämnd) och *lautamiehet* (nämndemän)⁵⁴ har länge varit i bruk. Orden kan tänkas illustrera hur dessa vissa män följde den presiderande häradshövdingen från tingsstenarna in i huset för att sätta sig kring bordet – det gamla finska ordet för bord är nämligen just *pöytä*, vilket är detsamma som bräda (*lauta*), varför nämndemännen kan ha varit ”bordsmän”, män vid bordet. Den andra möjligheten är att tala om ”bänkmän” (*penkkimiehiä*) eftersom det finska *lauta* också betydde bänk. Då närmar vi oss begreppet *Schöffensbank* som användes på det tyska språkområdet.

Rättssaker – tvister om rätt?

En mer ingående granskning av de olika aktörernas göranden och låtanden på 1500-talets ting visar att fallen i allmänhet gällde antingen rätt enkla (brott)mål av missgärningstyp eller tvistemål om markanvändning och äganderätt. Arvskiftesrelaterade registreringar och värderingar var också vanliga. Anteckningarna är dock korta och idiomatiska och således inte några utsagor om händelseförloppet på tinget eller i de egentliga målen. Trots detta är det möjligt att konkludera något om hur rättssakerna uppfattades och rätten skipades.

⁵³ Detta framgår tydligt av texten i de svenska landskapslagarna.

⁵⁴ Det enda undantaget är Jaakko Finnos landslagsöversättning från 1570-talet. Översättningen av nämnden till finska var *nimitys*; Pajula, *Suomalaisen lakikielen historia pääpiirteittäin*, s. 36.

De ärenden som kan betecknas som brottmål handlade väsentligen om själva gärningen; gärningsmannens avsikter (intention) dryftades inte. Således hade varje missgärning sitt fasta pris: ett blåmärke kostade alltid tre mark, ett sår sex och mansboten var 40 mark. På Eura vårting registrerades bland annat mökränkning och slagsmål som ledde till blånader och sår enligt följande:

Dömdis Lasse Vålne i Sorckis sac till 40 marck för thet han belegrade en pijgho, benempd Marit Iacopszdotter, oc hon var en mö vt of laghgiffta sengh;
Dömdis Per Sigffredson Hanolan sac till 3 marck för i blonadt han slog Madz Äijhöö;
Dömdis madz Äijhöölöij sac till 6 marck för i huffwd sor han slog Sigffred Hanolan; [...]

Någon närmare motivering till varför personerna dömdes anges inte. De flesta brottmålen var troligen sådana som någon hade sett och som av allt att döma hade erkänts eller medgivits. Om så inte var fallet användes i allmänhet edgång. Edsförfarandet kommer väl fram i följande anteckning från Kjuloting den 25 november 1551:

Dömdis Per Simonsson Paaulan sac till 40 marck för han vittes för en sittande rätt til en tjuv at han hade stulidit 1 lasz höö, vt off Thomas i Varpulabij, för huilckidit han *icke kunde värja sig* före, [...] ⁵⁵(förf. kursiv)

Att eden hade en stark ställning i den tidiga rättegången förklaras åtminstone delvis av den omständigheten att religionen och rätten, synden och försoningen, stod varandra så nära. När centralmakten var outvecklad och domarens auktoritet svag eller obefintlig, var parternas ställning stark. Rättegångarna handlade emellertid inte om godtycke eller om den starkares rätt. Ett tingsavgörandes godtagbarhet berodde uttryckligen på att vissa procedurer hade iakttagits. De gav rätten helgd och beständighet.

Det räckte likväl inte bara med ed, utan svaranden behövde också omgivningens stöd. För att värja sig från anklagelserna måste svaranden få flankstöd av ett visst enligt gärningens svårhetsgrad beroende antal edgärningsmän (12, 24 eller 36), som genom sin blotta existens garanterade svarandens tillförlitlighet och bar ansvaret för hans mened. Om tillräckligt många edgärningsmän inte kunde uppbringas, dömdes svaranden för gärningen. Samma samfundsförankrade auktoritet som edgärningsmännen hade också nämndemännen och de övriga personer som under tingsdagen förordnades till olika uppgifter, såsom syneförättningar för utredning av rålinjer, värdering av mark och skiften av arvslotter (synemän, värderingsmän, skiftesmän o.d.).

⁵⁵ *Ala-Satakunnan tuomiokirja*, s. 139.

Att man i synnerhet i fråga om lösningen av jordrelaterade tvister förlitade sig på samfundet var mer väsentligt i sammanhanget, särskilt med tanke på att jorden utgjorde hela den ekonomiska grunden för den tidens samhälle. Till följd av sakkunniga och ansedda samfundsmedlemmars medverkan kunde också ett för parterna negativt avgörande accepteras och följas, d.v.s. få rättsstatus. På så sätt kan man förklara de många anteckningarna om rannsaknings, syne- och skiftesmän i Nedersatakunda dombok. Efter att personerna hade utnämnts togs ärendena i fråga inte längre upp på tinget; nya avgöranden blev således inte aktuella. Det första exemplet är från Eura och de två följande från Kumo:

Dömdis VI men emillan Jonsz Hendrickson i Panelia oc Jacop Andersson ibidem at *iencka them emeillan so*, at huilcken som meer haffuer han scal vedherleggia then, som mindre haffuer när huar annan,[...] ⁵⁶

Dömdis VI men emillan Simon Bijtare oc Jons Pärttola till att *see oc ransaca* om en eng, benempd Piuhan niittu, huem thet till hörer,[...] ⁵⁷

Dömdis VI men emillan Oloff Matickan oc Jussi Rudancko, att *see oc ransaca oc ienca theris möderne*, huar epter sin andeell oc öre taall [...] ⁵⁸ (förf. kursiv)

Det är kännetecknande för dagens rättskipning i tvistemål att parterna har olika uppfattningar om själva rätten eller att deras rättsliga bedömningar av något visst sakläge avviker från varandra. Samtidigt är rättstvist (fi. *oikeusriita*, ty. *Rechtssreit*) en synonym till process. Under äldre tider var situationen emellertid en annan såväl i Norden som annanstans i Europa. Till och med 90 procent av de protokollförda ärendena vid de lokala domstolarna kunde vara sådana där frågan om tillämplig rätt inte var oklar eller tvistig. ⁵⁹ Detta framgår även av anteckningarna i de domböcker som nämns ovan.

Trots att det inte förelåg någon rättslig dispyt blev det domstolssak. Det måste således finnas andra orsaker till förfarandet, till ”rättens gång”. Jag har redan nämnt den muntliga kommunikationens och rättegångsoffentlighetens betydelse. Vi kan också mer ingående granska de tvistemål som drogs inför rätta. Exempelvís i en stor del av de käromål som i slutet av medeltiden

⁵⁶ Eura 26.4.1551, *Ala-Satakunnan tuomiokirja*, s. 95.

⁵⁷ Kumo 20.4.1551, *Ala-Satakunnan tuomiokirja*, s. 80.

⁵⁸ Kumo 3.8.1551, *Ala-Satakunnan tuomiokirja*, s. 106.

⁵⁹ Om detta se närmare Gunter Gudian, 'Zur Funktionen des spätmittelalterlichen Ortsgerichts', Gerhard Dilcher & Bernhard Diestelkamp (Hrsg.), *Recht, Gericht, Genossenschaft und Policy. Studien zu Grundbegriffen der germanistischen Rechtsbistorie* (Köln 1986), s. 33–37.

väcktes vid domstolen i den tyska staden Babenhausen, som hade beviljats stadsrättigheter på 1300-talet, var det sålunda endast frågan om eventuell framtida verkställighet i syfte att säkerställa värdet av fordringar. Detta förklaras i första hand av det faktum att det inte fanns några särskilda verkställighetsnormer eller utredningsförfaranden på den tiden. Här handlade det följaktligen inte om egentliga processer utan om förberedande verkställighetsåtgärder. De i och för sig få fordringsrelaterade anteckningarna i de finska domböckerna från 1500-talet ger belägg för samma antagande. Ökad omsättning och knappa kontanta medel i kombination med ett outvecklat verkställighetssystem präglade också tydligt Åbo stads domböcker från 1600-talet. Dem har jag behandlat i ett annat sammanhang.⁶⁰

Det förekom dock många också alldeles enkla käromål, av vilka en del utföll så att svaranden bestred saken och bjöd värjemålsed. Man kan därför anta att kärandena långt ifrån alltid var säkra på sina yrkanden och att uppgiften att utreda fordrans existens och storlek samt likaså att bära utredningsrisken (för mened) överfördes på svaranden. Ifall svaranden sedan gick ed på att det inte existerade någon fordran, fick käranden låta sig nöja med detta. Således fick de käromål som väcktes vid domstolarna i allmänhet sin lösning utan att den rättsliga motsättningen alls blev föremål för behandling. Domstolen fyllde sin fredsbevarande funktion redan genom att ge parterna tillgång till ett formellt och därigenom även rättsligt förfarande.

Nämnden: Sakfråga, rättsfråga eller bådadera?

Ett av de mest problematiska rättskipningsrelaterade uttrycken är nämnden, en term som påträffas redan i medeltida dokument. Till följd av ordets höga ålder – och *de facto* den för det finska och det svenska juridiska språket typiska avsaknaden av historiska variationer – är det svårt att översätta det till främmande språk. I dag definieras nämnd utifrån nämndemännens kvalifikationer. Det är frågan om domstolens lekmannamedlemmar. Således är exempelvis den moderna tyska översättningen av nämnd, använd också i historiska sammanhang, *Laienbeisitzerrat*. Det är likväl inte historiskt korrekt att tala om lekmän redan därför att Finland (och Sverige) inte hade någon lärd domarkår förrän på 1800-talet.

Att sätta likhetstecken mellan nämnden och den engelska juryn medför också problem. De tidiga nämndemännen kunde visserligen på samma sätt

⁶⁰ Pia Letto-Vanamo, *Suomalaisen asianajajalaitoksen synty ja varhaiskehitys* (Helsinki 1989), s. 256–260.

som en jury besluta om svarandens skuld, med andra ord genom edgång befria eller döma svaranden (värja eller fälla), men nämnden hade dessutom andra funktioner. I de äldsta domböckerna påträffas nämligen en nämnd som satt och ”dömde”⁶¹ med häradshövdingen/lagläsaren. Här måste dock igen påpekas att den också i dag använda termen döma (samt det finska ordet *tuomita*) ursprungligen hade en icke-juridisk, icke-auktoritativ betydelse. Det framgår redan av den tidigare framställningen att döma var detsamma som att vara av någon mening, d.v.s. mena.⁶² Samma sak gällde den tyska termen *urteilen*, som var identisk med *meinen*, och termen *tuomijan* i de finno-griska språken.⁶³

I de handlingar som hänför sig till den tidiga rättegången görs för övrigt inte någon klar skillnad mellan själva saken och rätten, d.v.s. materiella och rättsliga frågor, varför det enligt min mening förefaller omöjligt att dela in nämndens eller övriga namngivna mäns uppdrag i bevisning och dömande verksamhet.

Om nämndens funktion före 1734 års lag råder delade meningar: det hävdas för det första att nämnden var den enda som domsrätt tillkom, för det andra att nämnden bara uttalade sig i sakfrågan, d.v.s. var ett slags juryliknande bevismedel, och för det tredje att nämnden redan i början av 1600-talet började utöva domsrätt tillsammans med domaren.⁶⁴ Den sistnämnda ståndpunkten är åtminstone korrekt i det avseendet att första punkten i 1614 års rättegångsordning föreskrev att domsrätten utövades av häradshövdingarna och lagmännen jämte nämnder. Lagrummet ger emellertid inte närmare besked om hur domen kom till. Underrättsprotokollen visar däremot hur man mot slutet av 1600-talet började skriva in att avgörandena hade fattats genom ”rättens beslut”. Samtidigt upphörde man med att ange nämndemännen vid namn.

Karl-Gustaf Westman, som i början av 1900-talet studerade nämndemänninstitutet, såg som ett slags primärtillstånd för rättskipningen att man i små samhällen skipade rätt under ledning av häradshövdingen eller lagmannen.⁶⁵

⁶¹ Egentligen använde man den passiva formen ”dömdes”.

⁶² Se F. Tamm, *Etymologisk svensk ordbok* (Uppsala 1890–1905), s. 94.

⁶³ Se Erkki Itkonen & Aulis J. Joki & Reino Peltola (toim.), *Suomen kielen etymologinen sanakirja*, osa V (Helsinki 1975), s. 1408.

⁶⁴ På detta sätt sedan i rättegångsbalken i 1734 års lag.

⁶⁵ Karl Gustaf Westman, 'Från landskapslagar och folkting till rikslag och ämbetsmannamässig rättsställämning', *Minnesskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland I* (Stockholm 1934), s. 9–53.

Oftast gick man till väga så att den som kränkt genom den kränktes försorg kallades till tinget för att svara för sin gärning. Om han då bestred den, blev han tvungen att bland vänner och grannar samla ihop 12 män eller flera för att tillsammans med honom gå ed på att kärandens påståenden var falska.⁶⁶ Domaren och tingssamfundet lät parterna ha hand om saken själva, men de såg till att vissa procedurer iakttogs.

Läget förändrades emellertid när man började fråga efter sanningen. Målen började överföras på en nämnd, som normalt bestod av 12 män. Nämnden utnämndes separat för varje enskilt mål och på olika sätt beroende på sakens natur. Därefter var det nämndemännens uppgift att utreda ”sanningen”, uttala sig om saken och antingen fria eller döma svaranden, d.v.s. värja eller fälla. Detta gällde bland annat nämnden vid konungsräfvt under landskapslagarnas tid. Av allt att döma uttalade sig nämndemännen om faktiska omständigheter och baserade då sina ställningstaganden på personlig kunskap och/eller den bevisning som lades fram.

I rättshistoriska undersökningar har nämnden i själva verket oftast behandlats just i samband med bevisningens historia. Heikki Ylikangas har påpekat att det först under nya tiden över huvud taget blev möjligt att utreda sanningen; överhetens allt starkare ställning avspeglades också i rättegångsförfarandet.⁶⁷ Under medeltiden var förlikningen viktigast, sanningssökandet sekundärt. Medeltiden fann rätten, den nya tiden stiftade den.⁶⁸ Även om ordalierna i allmänhet var historia i Finland redan på 1500-talet, spelade eden och edgärningsmännen en stor roll. Bara efter hand ersattes edgången med vittnen och nämnd. Samtidigt började bevisbördan i samtliga mål flyttas över på käranden.

Det är viktigt att liksom Gösta Åqvist fästa avseende vid vem som tillsatte nämnden, som för Åqvist innebar samtliga män som på tinget utnämndes till olika uppgifter (således bl.a. synemän och rannsakningsmän), samt vilka

⁶⁶ Här är det frågan om s.k. edgärningsmän, som genom att stå vid svarandens sida garanterade hans tillförlitlighet och påtog sig ansvaret för mened och den plikt (gottgörelse) som svaranden eventuellt blev tvungen att betala senare; om detta se t.ex. Karl August Rogge, *Über das Gerichtswesen der Germanen. Ein germanistischer Versuch* (Halle 1820).

⁶⁷ Heikki Ylikangas, *Valta ja väkivalta keski- ja uudenajan taitteen Suomessa* (Helsinki 1988), s. 15–16, 50–51.

⁶⁸ Om att finna rätten se Karl Kroeschell, ”Rechtsfindung”. Die mittelalterlichen Grundlagen einer modernen Vorstellung’, *Festschrift für Hermann Heimpel III*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 36/III (Göttingen 1972), s. 499–517.

krav som ställdes på utredande av sanningen.⁶⁹ I de fall där parterna fick tillsätta över hälften av nämndemännen var det normalt frågan om antingen ett ärende som föll under kyrkans jurisdiktion eller en tvist mellan ett flertal byar, i själva verket en syneförrättning. Efter att parterna hade valt merparten av medlemmarna i den tidiga nämnden prövade nämnden ärendet; ofta var det då frågan om ängstvister. I Östgötalagen nämndes till och med hur dessa ”nämnde män” skulle avgöra tvister om ängar. Nämnderna kunde således enligt Åqvist betecknas som ”domstolar”. De hade hand om undersökningen och de stod för domslutet. Vid syneförrättningar var det däremot frågan om beprövad notoritet. Ordföranden beställde ett utlåtande av nämnden och såg till att avgörandet verkställdes. Nämndens avgörande var samtidigt hela samfundets avgörande, vilket på så sätt fick rättslig tyngd.

En av de mest iögonfallande omständigheterna i de tidiga rättegångsprotokollen är i vilket fall som helst just det att man utsåg namngivna män till olika uppgifter och att antalet i fråga var så pass stort. Från exempelvis Rantasalmi socken har vi tillgång till uppgifter från sammanlagt tio ting från mitten av 1500-talet. Ett av tingen ägde rum år 1559, medan de övriga är från åren 1562–64. Genom att samla in uppgifter ur domböckerna om både de medlemmar i nämnden som räknades upp i början av protokollet och syne-, värderings- och rannsakningsmän av olika slag får vi en aktiv population på sammanlagt 264 män. Av dessa nämns över hälften (144) bara en gång vid namn i domböckerna. Samtidigt (år 1561) fanns det i socknen 484 hemmansägare som hade påförts skatt. Det totala antalet skattesubjekt, inklusive landbolägenheter, var (år 1571) cirka 650. Vidare vet man att det i en år 1578 grundad kyrkosocken, som motsvarade ungefär en förvaltningssocken, bodde 734 fullvuxna män. Från Jockas (fi. Juva) socken finns handlingar från sammanlagt 14 ting från samma tidsperiod. När man då gör upp en lista över alla de män som nämns i egenskap av nämndemän, synemän eller under benämningen 12/6 män och som utför något visst uppdrag, blir resultatet 329 namn.⁷⁰ De mål som var före på tinget men också behandlingen av dem inbegrep således en stor skara av socknens eller byns invånare. De ”nämnde männen” företrädde bägge parterna, och i vidare bemärkelse hela

⁶⁹ Gösta Åqvist, *Kungen och Rätten. Studier till uppkomsten och den tidiga utvecklingen av kungens lagstiftningsmakt och doms rätt under medeltiden*, Rättshistoriskt bibliotek 43 (Lund 1989), s. 320–330.

⁷⁰ Letto-Vanamo, *Käräjyhteisön oikeus*, s. 189–215.

tingssamfundets intressen när de tog ställning i rättsfrågan i varje enskilt fall, oberoende av om det var frågan om edsöresbrott enligt landskapslagarna eller jordrelaterade konflikter på 1500-talet.

Det är i själva verket möjligt att det förfarande som baserade sig på nämndemannamedverkan sågs som ett typiskt sätt att avgöra ärenden. Vid brott förefaller detta att ha gällt framför allt sådana fall där man inte ville eller tillät svaranden att gå ed och använda edgärningsmän och/eller ville att svaranden skulle dömas till straff.⁷¹ Gamla domböcker ger vid handen att ”12 män”, med eller utan tingssamfundets medverkan, har bistått den åtalade vid avsaknad av edgärningsmän, d.v.s. har friat honom från anklagelserna, eller låtit bli att hjälpa och skickat honom ur askan i elden. Då har saken emellertid inte gällt enbart bevisning.

Att göra rätt

I äldre tider uppfattades rätten således på ett helt annat sätt än i dag. Den tidiga rätten var inte objektiv till naturen, vilket också avspeglas i det rätts- och rättskipningsrelaterade språkbruket. Så refererade ordet rätt ursprungligen bara till rättegångsförfarandet. På samma sätt som ordet *reht/Recht* i tyskan förefaller det att i betydelsen rätt/riktig (*richtig*) specifikt ha kännetecknat det rättsliga förfarandet. Rätt var något som karaktäriserade förfarandet, inte den gällande rättsnormen.⁷²

Samtidigt var också de avgöranden som kom till med eller utan nämnd, vare sig det var frågan om dom eller *Urteil*, i första hand processuella till naturen. Domen gav inte upphov till något visst materiellt rättstillstånd, utan slog snarare fast hur man skulle förfara, processa vidare, d.v.s. huruvida svaranden skulle värja sig genom ed eller inte o.s.v. Detta gällde bland annat det beslut som domaren enligt landskapslagarna fattade om edgång och bevisbörd (döma om ed och vitsord); situationen var den samma även om (bevis)domen i fråga kompletterades med villkorliga böter (saköre) som svaranden skulle betala om han till exempel inte lyckades värja sig genom edgång.⁷³

⁷¹ Edsinstitutet tillämpades ju uttryckligen för att svaranden skulle kunna värja sig.

⁷² Kroeschell, ”Rechtsfindung”. Die mittelalterlichen Grundlagen einer modernen Vorstellung’, s. 511.

⁷³ Denna processuella natur hos (den objektiva) rätten bibehölls länge och kan fortfarande skönjas i Centraleuropa under senmedeltiden. Om detta se Kroeschell, ”Rechtsfindung”, Die mittelalterlichen Grundlagen einer modernen Vorstellung’, s. 515.

Man kan dock fråga sig hur den tidigare rätten kunde rubbas till följd av en konflikt, om det inte fanns några materiella normer. Jürgen Weitzel har besvarat frågan med att först precisera att den tidiga rättsuppfattningen inte gjorde någon skillnad på materiell rätt och själva förfarandet: Trots att man i ett avgörande i en tvist inte uttalade sig om innehållsliga rättsatser eller ”den materiella sanningen”, betydde detta inte att det inte fanns några innehållsliga rättsuppfattningar. Avgörandet var i regel bara ”förpackat” i formella, oftast bevisbörde- och bevisrelaterade, resonemang. Till och med bakom rena bevisdomar låg innehållsmässiga uppfattningar om vad som var tillåtet att göra mot andra och under vilka omständigheter.⁷⁴

På samma gång var skillnaden mellan norm och faktum oerhört utvecklad. Rättsnormerna i sig hade inte någon absolut tvingande kraft i förhållande till hur man levde, tänkte eller betedde sig. Ändå formades livet av en inrotad rättslig övertygelse. De normområden som aktualiserades vid domstolarna omfattade – enligt vårt sätt att tänka i dag – alla väsentliga livsområden. Att dessa regler endast medelbart till följd av framtida erkännanden kunde genomföras genom samhälleligt tvång, eller att de inte hade ett liv utanför det sociala området, och till och med befäste sitt innehåll med dess metoder (såsom förakt eller åtlöje), utesluter inte deras normativa karaktär.⁷⁵

I själva verket var de tidiga bevisrelaterade reglerna inte rent processuella. Som exempel kan nämnas reglerna om edgång eller tillsättande av nämnd. Lagrummen kunde eventuellt betecknas som en sådan specifik materiell rätt som till följd av sin funktion skall räknas som en del av (den moderna) processrätten. Även om ett ärende inte gav uttryck för någon materiell rätt, betyder detta inte att det inte i något processtadium har lyfts fram rättsatser som kunde klassificeras som materiella. I och med att man inte gjorde någon strikt skillnad mellan rätt och ”faktum” innehöll också parternas yrkanden

⁷⁴ Jürgen Weitzel, 'Gewohnheitsrecht und fränkisch-deutsches Gerichtsverfahren', Gerhard Dilcher (Hrsg.), *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter* (Berlin 1992), s. 67–86.

⁷⁵ När konungamakten stärktes kunde kungen med att hänvisa till ett gammalt beslut ge bindande föreskrifter om att motsvarande förfarande skall iakttas, men han kunde inte genast avgöra en konkret tvist med att hänvisa till en tidigare dom. Grunden för verkställighet var alltid en dom som kan meddelas eller som redan har meddelats. Detta innebar enligt Kroeschell att objektiveringen av rätten varje gång måste slutföras genom en ny dom. Det betydde samtidigt att också ett redan fastställt rättsstillstånd kunde bli föremål för en ny behandling.

rättsliga bedömningar.⁷⁶ I det enskilda fallet var det visserligen tvivel underkastat om just denna uppfattning av rätten *in concreto* visade sig vara en norm eller omvandlades till en sådan.⁷⁷ Att en ”bevisdom” hade större tyngd än ståndpunkter om den innehållsliga rätten avspeglar en rättskultur där statsapparaten och det rättsliga tvånget fortfarande var rätt outvecklade.

Det är också skäl att observera att rättsuppfattningen inte var orienterad mot normtexten och tolkningen av den utan mot faktiska och muntliga kommunikationsformer. Givetvis kunde det finnas stödande skriftligt material på tinget. Det oaktat förefaller det som om rätten levde i ordet, inte i skriften. Konflikter löstes vid rättsliga rådslag, inte genom att läsa normtext. Därför låg rättens auktoritet i ordet och via ordet hos dem som tog del i den dömande verksamheten. De hade den innehållsliga beslutanderätten. Domaren var ordförande vid förfarandet och innehavare av domsmakten. Denna tidiga rätt var inte överhetsbaserad utan hörde samman med den ledande gruppens viljetryningar. Den vilja som den tidiga rätten stödde sig på nämns i forskningslitteraturen i regel som konsensus.

I detta sammanhang handlar det i allt väsentligt om hur rätten och uppfattningarna om den kristalliserades. I och med att den forntida människans tänkande var förknippat med seder och bruk och muntlighet, var hon också när det gällde att lösa konflikter beroende av muntlig kommunikation. Den rättsliga diskussionen ägde rum vid en laga domstol, tinget, och det var just där som den förlorade konsensusen måste återställas konkret, via diskussioner. Man kan till och hävda att det utanför domstolskommunikationen inte fanns någon bindande hållpunkt, rättsordning eller gällande rätt. Det fanns snarare bara en åsikt om rätt och orätt som stod mot en annan. För att åsikterna (om rätten) skulle vara giltiga krävdes samstämmighet. För att åsikterna skulle kunna läggas till grund för domen – som således utgjorde förverkligad rätt i situationen i fråga – måste de bestå det formella förfarandet, finna varandra och nå samförstånd.

⁷⁶ Enligt Dilcher är det klart att det fanns helt olika normativa uppfattningar om t.ex. arvsrätten; se Gerhard Dilcher, ’Mittelalterliche Rechtsgewohnheit als methodisch-theoretisches Problem’, G. Dilcher (Hrsg.), *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter*, s. 21–66.

⁷⁷ Dessutom är det obestriddligt att t.ex. de riksomfattande förordningarna (*Reichsweistümer*) hade sin grund i normativa rättsuppfattningar. Detsamma gällde de regionala (landskapsomfattande) bestämmelser som från och med 1200-talet började styra rättspraxis.

Pro Patria et Libertate

Frihetsbegreppet i 1700-talets svenska politiska språk*

CHARLOTTA WOLFF

I det svenska politiska språket på 1700-talet hörde frihetsbegreppet till de mantran som ständigt upprepades. I den etablerade diskurs som talarna måste anpassa sig till var frihetsbegreppet och det därmed associerade lagbegreppet centrala.¹ I själva regeringsformens prolog från år 1720 är det dock inte självklart att finna grunden för denna diskurs. Den berömda treenigheten konungens höghet (*maiestas*) – rådets myndighet (*auctoritas*) – ständernas frihet (*libertas*) hade lånats från 1634 års regeringsform och uttryckte en traditionell, ceremoniell och hierarkisk maktfördelning mellan den upphöjde monarken, rådet och ständerna, som representerade undersåtarna.² Under frihetstiden (1718–1772) kom tyngden emellertid att ligga vid det tredje elementet, ständernas rätt och frihet, som utgjorde den filosofiska och ideologiska grunden för 1700-talets svenska konstitutionalism.

* Författandet av denna artikel har skett inom ramarna för projektet *Enlightened Loyalties. The Conceptual Construction of National, Cultural and Political Identities and Loyalties in North-Western Europe, 1750–1800*, finansierat av Finlands Akademi.

¹ De olika diskurserna i frihetstidens politiska språk, bl.a. den konstitutionella diskursen, har framhävts av Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet* (Uppsala 1997), s. 21.

² ”Vi hafve uti alt detta med trogen omvårdnad, redelig ömhet och nitälskande åtancka låtit vara vårt endaste ändemål, at Kongl. Maj:jt vid dess höghet måtte blifva oförkränkt, riksens råd uti tilbörlig myndighet och ständerne vid deras rätt och frihet bibehåldne, på det bud och lydno ordenteligen måge svara emot hvartannat och hufvudet med ledamöterne til en oskilgacktig kropp förknippas och förenas, hvilket alt vij förmode genom Guds bistånd med trygghet kunna ske på sätt och vijs som följer.” Regeringsformen den 23 maj 1720, tryckt i *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*, utg. Axel Bruselius (Stockholm 1916), s. 23.

Karl XII:s envælde hade återuppväckt hatet mot godtycke, laglöshet och alla former av suveränitet, d.v.s. autokrati.³ Således såg upphovsmännen till 1719 och 1720 års regeringsformer det som nödvändigt att befästa den nya regimen i lag och genom den nya författningen garantera friheten. Enligt Sten Lindroth var dessa upphovsmän, aristokratiska rättslärdar och politiker, rentav så genomsyrade av naturrättslig samt engelsk, republikanskt sinnad statsrättslig litteratur att den frihetstida regeringsformen kunde betraktas som ett slags samhällsfördrag fört till papper.⁴

Det var denna grund, ständernas politiska rörelsefrihet baserad på avsaknaden av monarkisk suveränitet samt friheten från yttre och inre förtryck, som gav upphov till begreppet ”frihetstiden” och till den speciella politiska kultur och politiska ideologi som kännetecknade denna. Det frihetstida stats-skicket och det partisystem som uppstod på ståndsriksdagen gör det möjligt att betrakta frihetstidens Sverige som ett slags republikansk monarki, om än en mycket aristokratisk sådan. Frihetsbegreppets centrala plats möjliggjorde retoriska kopplingar till den romerska republiken och andra, modernare fria stater utan furstestyre. Till en följd av hatet mot ’suveräniteten’ utvecklades också i frihetstidens Sverige en mycket stark frihetsideologi, som motvikt och värn mot enväldet, vilket denna ideologis förkämpar uppfattade som sin största fiende. Kopplingarna till det klassiska republikanska arvet underströks av latinets långvariga inflytande på det politiska språket.⁵

Att rätt och frihet lyftes fram som centrala och gemensamma begrepp gjorde det även möjligt att på ett annat sätt än tidigare utveckla idéer kring statsrätt, rättstat och rättigheter. I den frihetstida konstitutionella diskursen i Sverige associerades frihet också ofta med lag och rätt. För att bevara den svenska friheten, ständernas integritet och rikets okränkbarhet, ansågs det nödvändigt att upprätthålla grundlagarna. Nödvändigheten att värna om

³ Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm 1915), s. 281.

⁴ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Stockholm 1978), s. 532–533; se även Per Nilsén, *Att ”stoppa munnen till på bespottare”. Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden* (Lund 2001), särskilt s. 114–117. Se även Erik Fahlbeck, ’Studier öfver frihetstidens politiska idéer’, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 18 (1915), s. 328–329. Fahlbecks artikel fortsätter i årg. 19 (1916), s. 31–54, 104–126, och är i första hand ämnad som en kritik av Lagerroth. Trots sin vilja att nyansera hänföll Fahlbeck själv till att upprepa den monarkistiska, gustavianska historiesynen; jfr årg. 19, s. 120, 126.

⁵ Om latinets och svenskans ställning som politiska idiom, se Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm 2006).

grundlagarna betonades kraftigt i officiella politiska tal, solenna talakter och i riksdagshandlingar, med explicita hänvisningar till ”lagen” och ”lagarna”. Vid sidan om den klassiska politiska terminologin och naturrättsteorierna byggde de frihetstida uppfattningarna i detta avseende också på ett medeltida, skandinaviskt arv, som betonade lagen som förutsättning för ett legitimt styre.⁶

I denna artikel är avsikten att undersöka hur begreppet ’frihet’ användes i högtidliga talakter på riksdagarna, samt påvisa hur frihetsbegreppet på olika sätt kopplades till rätts- och rättighetsbegreppen och hur denna koppling fick nya innebörder under slutet av frihetstiden och början av den gustavianska tiden. De citat och exempel som studien bygger på är framför allt hämtade ur lantmarskalkarnas högtidliga tal till adeln och ridderskapet, samtliga ständer och konungen. Samtliga tal som hållits vid öppnandet och avslutandet av de frihetstida riksdagarna och därefter tryckts har gått igenom. Om än inte så konsensuella som kanslipresidenternas tal, utgör dessa högtidliga tal exempel på talakter som samtidigt både eftersträvar värdegemenskap och ger uttryck för partipolitiska och ideologiska ståndpunkter. Vill vi känna den plats som gavs friheten i de politiska diskurserna i ett hierarkiskt samhälle, är det nödvändigt att undersöka hur makthavarna och de styrande uppfattade frihetsbegreppet. Av denna orsak har lantmarskalkarnas tal för frihetstidens del privilegierats. Andra talmäns talakter har inkluderats i den mån de varit befintliga.⁷ Frihetstidens sista årtionden, 1750- och 1760-talet, är särskilt rika på exempel; med Erik Fahlbecks ord kunde man säga att det var då idéerna ”mognade” eller framträdde i klarhet. Under dessa decennier kan begreppen även anses ha blivit allt mer ideologiskt laddade, från att tidigare ha varit konsensuella.⁸

I det följande analyseras först friheten som regim, därefter fästs uppmärksamheten vid dess förhållande till lag och laglighet, och slutligen undersöks sambandet mellan frihet, rätt och rättighet.

⁶ Lindberg, *Den antika skevbeten*, s. 176–177.

⁷ Inom kategorin talmäns tal i pleno förefaller lantmarskalkarnas tal att ha tryckts och bevarats med aningen större systematik än de andra talmännens anföranden. Den serie som här utnyttjas är Kungliga Bibliotekets (KB) referenssamling ”Kongl. förordningar m.m.”, 1719–1771.

⁸ Fahlbeck, ’Studier öfver frihetstidens politiska idéer’, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 18 (1915), s. 331; Jonas Nordin, ’Frihetstidens radikalism’, Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm & Helsingfors 2003), s. 61–62, 64.

Friheten som tillstånd och politisk regim

För frihetstidens republikanskt sinnade politiker, såväl hattar som mössor, var friheten intimt förbunden med ett fritt statsklick. Kullkastandet av det kungliga enväldet manifesterades i det kontinuerliga hyllandet av frihetsbegreppet i svensk politisk retorik, såväl i officiella tal vid solenna tillställningar som i talakter under normala riksdagssammankomster. Efter 1718 var avskyn för suveränitet – inhemskt envælde eller utländskt förtryck – så stark att frihetens bevarande blev det yttersta målet för svensk politik och ett av de vanligaste *topoi* i politisk den politiska diskursen. Efter Karl XII:s död och övergången till ständervælde fr.o.m. 1718 började samtida politiker kalla den nya regimen ”frihetstid”. Det äldsta exemplet på begreppet ”frihetstid” i Svenska Akademiens ordbok är från mitten av 1750-talet och avsåg då dels mera allmänt ett tidevarv under vilket ett folk åtnjöt självstyre, dels perioden efter 1718. I den första betydelsen användes termen år 1755 av Anders Johan von Höpken (”Roms frihetstid”) och i den senare av samme Höpken redan år 1751 samt av Niclas von Oelreich i *Ärlig Svensk* år 1755 (”vår nu varande Frihets-tid”).⁹

Det är för övrigt inte någon tillfällighet att samma begrepp användes av Höpken med åsiktning på såväl den romerska republiken som på den svenska regimen efter 1718. Latinets betydelse i utbildandet av den generation som var politiskt aktiv i mitten av 1700-talet hade ännu varit mycket stor, och Rom och de klassiska auktorerna var naturliga förebilder för den svenska politiska vältalarna. Höpken själv var särskilt väl bevandrad i de romerska antikviteterna, men det klassiska inflytandet är påtagligt även hos mer ”moderna”, franskpåverkade talare som Carl Gustaf Tessin och Axel von Fersen d.ä. Det är väl då inte så konstigt om det bidrog till det inslag av romerska och republikanska begrepp man kan observera hos de frihetstida retorerna.¹⁰

⁹ 'Frihetstid', *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), tillgänglig på internet <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.

¹⁰ Om latinets betydelse, se t.ex. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, s. 572–586; Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I: 1000–1809* (Stockholm 2004), s. 116–118, 223–224; bakgrund i Bo Lindberg, 'Latein und Grossmacht. Das Latein im Schweden des 17. Jahrhunderts', Eckhard Kessler & Heinrich C. Kuhn (Hrsg.), *Germania latina – Latinitas teutonica* (München 2003), s. 679–692, mera i Lindberg, *Den antika skevheten*. Om Höpken, se även Jonas Nordin, 'Anders Johan von Höpken. "Sveriges Tacitus"', Sten Åke Nilsson (red.), *Drottning Lovisa Ulrika och Vitterhetsakademien* (Stockholm 2003), s. 63–89. Om antikt och modernt, se t.ex. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*.

SAOB:s datering till 1750-talet är inte utan betydelse, även om ordboken inte gör anspråk på att uppge de första förekomsterna. Både finska och svenska senare tiders historiker har använt sig av denna referens och daterat begreppet till 1750-talet.¹¹ Peter Hallberg har funnit tidigare förekomster av begreppet och nämner som den tidigaste ett tal av Dalin från 1749 ("vår Frihets-tid", "vår välsignade Frihets-regering").¹² Begreppet 'frihetstid' är dock bevisligen äldre. Det dyker upp redan 1747 i ett tal av kanslipresidenten, greve Carl Gustaf Tessin inför de samlade ständerna i *pleno plenorum* på rikssalen i Stockholms slott den 31 mars 1747, mitt under riksdagen. I detta tal, ämnat som ett politiskt rättfärdigande av talarens handlingar, använder Tessin först uttryck som "vår hugneliga Frihets bruk" och "våra frihets frukter" innan han konstaterar att han fått sin första riksdagsfullmakt av Karl XII och därefter deltagit i samtliga riksdagar "ifrån vår första återwundne Frihets tid". Tessin använde slutligen även uttrycket "vår frihet och säkerhet", där säkerheten kunde tolkas som sammanhängande med frånvaron av inre och yttre förtryck.¹³ Om begreppet 'frihetstid' myntades i slutet av 1740-talet för att åter dyka upp i *Ärlig Svensk* i mitten av 1750-talet sammanfaller detta med monarkins försvagande under Fredrik I:s sista år, de skickliga retorerna Tessins och sedan Höpkens upphöjande till kanslipresidentsämbetet, och den begynnande maktkampen mellan rådet och kungen efter Adolf Fredriks trontillträde. Tillämpandet av begreppet 'frihetstid' på den egna regimen kan då ses som ett utslag för en allmänt taget mera polariserad politisk diskurs.

Eftersom "vår första återwundne Frihets tid" av Tessin användes som en klar antonym till den föregående karolinska eran utan desto vidare förklaringar, kan vi inte heller helt utesluta att begreppet var bekant och hade använts före Tessins tal och med syftning på ständerväldet efter 1718. Syf-

Frihetstiden, samt Outi Merisalo, "The *Querelle des Anciens et des Modernes* at the Academia Aboensis in the Eighteenth Century", *Germania latina – Latinitas teutonica*, s. 751–768.

¹¹ Se t.ex. Juha Manninen, *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta* (Helsinki 2000), s. 108–109; Mikael Alm, *Kungörd i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm 2002), s. 132; med viss reservation även hos Bo Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 186.

¹² Peter Hallberg, *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing, and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792* (Stockholm 2003), s. 55.

¹³ TAL, *Til Samtelige Rikens Höglöflige Ständer, Af Herr Riks-Rådet, Cantzli-Rådet, Öfvers-te-Marskalken och Academiae Cancelleren, Höfwälborne Grefwe CARL GUSTAV TESSIN, Tå Rikens Ständer in Pleno Plenorum uppå Stora Riddarhus Salen woro församlade, then 31. Martii 1747* (Stockholm 1747).

tande på ett politiskt tillstånd och regimens nya natur hade begreppet 'frihet' ensamt redan använts; bl.a. i ett tal av greve Carl Emil Lewenhaupt år 1734, där denne daterade frihetstillståndets början till drottning Ulrika Eleonoras trontillträde.¹⁴ Detta torde vara representativt för de associationer begreppet väckte fram till 1740-talets slut.¹⁵ Syftande på ett tillstånd var frihetsbegreppet tämligen statistiskt.¹⁶ I denna betydelse användes begreppet också av Tessin år 1738 ("vår wälförwärfwade frihet").¹⁷ Det kan här noteras att där Lewenhaupt ännu gett begreppet en historisk kontinuitet genom att anknyta det uttryckligen till drottningen, Karl XII:s syster, var friheten för Tessin genom ständerna aktivt förvärvat. Så höll också 'friheten' och dess motsats 'självsvåld' på att bli hattarnas slagord i angreppen mot Horn under riksdagen 1738–1739.¹⁸

Även om Fredrik Lagerroth i början av 1900-talet tillskrev det svenska frihetsidealet och den frihetstida konstitutionalismen medeltida rötter, beskrevs införandet av ständerväldet av frihetstida politiker som en helt ny regim och början på en ny era, en *ny regements tid*. Detta var hur Tessins rival och motståndare, greve Eric Brahe uttryckte saken då riksdagen avslutades den 4 juni 1752, efter att begynnande motsättningar mellan kung och ständer tillfälligt kunnat överbryggas: "Wi fortfare med ofläckade samweten, at så börja en ny Regements tid, thet sielfswäld ej gifwit anledning til frihets förlust [...]".¹⁹ Härmed underströk Brahe att man fortfarande levde under friheten som regim och avvisade alla misstankar om monarkiskt självsvåld som obefogade.

Hyllandet av friheten var alltså inte enbart de mera republikanskt sinnade aristokraternas sak. Det skall dock noteras att Brahe, som under början av 1750-talet allt mer profilerade sig som en av de ledande figurerna inom det

¹⁴ "Et wid anträdet af Eders Kongl. Maj:ts Regering uti en skiälig frihet försatt Folck [...]", *Til Hennes Kongl. Maj:t Wär Allernädigste Drottning, Af Grefwen och LandtMarschalken Högwälborne Herr General Majoren CARL EMIL LEWENHAUPT, Uppå Samtel. Rikens Ständers wägnar häldne Tabl wid Riksdagen A. 1734* (Stockholm 1734).

¹⁵ Se Ingemar Carlsson, *Olof von Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan Om Hästen och Wär-Wisa i samtidspolitisk belysning* (Lund 1966), s. 222.

¹⁶ Se Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 194.

¹⁷ *Landt-Marskalkens Högwälborne Grefwe CARL GUSTAF TESSINS Tal, Hällit til Ridderskapet och Adeln Wid Landt-Marskalks Stafiwens emottagande Den 17. Maii 1738* (Stockholm 1738).

¹⁸ Carlsson, *Olof von Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden"*, s. 222.

¹⁹ *Öfwerste-Lieutenantens Högwälborne Grefwe ERIC BRAHES TAL, Hällit på Riks-Salen I Stockholm, När Riksdagen slöts then 4. Junii, 1752* (Stockholm 1752).

rojalistiska hovpartiet, använde moraliska uttryck som ”samvete” och lät antyda att friheten kunde gå förlorad genom självvåld. Brahe verkar också ha betonat frihetens innebörd och begränsningar på ett litet annat sätt än Tessin, bland annat genom att senare i sitt tal anknäta friheten, förutom till lagen, även till monarkens (Adolf Fredriks) mildhet och välvilja.²⁰ Att tala om monarkens välvilja var ganska vanligt i frihetstida politisk diskurs; förutom att det hörde till den traditionella politiska ”liturgin” var det ett sätt att avvärja monarkin retoriskt och därmed indirekt understryka ständernas och riddarhusets makt. Ett av många exempel på detta är lantmarskalken, greve Axel von Fersen d.ä:s tal till drottning Lovisa Ulrika den 19 oktober 1755, där Fersen nämner ”vår nådigste Konungs milda regering, som hägnar lag och beskyddar frihet”.²¹ Mera anmärkningsvärt är att Brahe i ovan citerade text både understryker den konungliga nåden och berör frihetens faror och begränsningar, nämligen självvåldet, samt den lagbundenhet som därigenom syntes nödvändig.

Den ofta återkommande dualismen mellan frihet och självvåld anspelade på motsättningen mellan de två latinska begreppen för ’frihet’: *libertas*, den dygdiga friheten, och den negativa *licentia*, tygellösheten. Uppfattningen om frihetens bräcklighet och risken att den degenererade, att friheten förbyttes i självvåld (*libertas* till *licentia*), hörde till den politiska teorins allmängods. Under 1700-talets senare hälft förekommer det såväl hos Montesquieu – inflytelserik i det skede då den frihetstida författningen hävdades – som hos flera svenska politiska talare.²² I den klassiska politiska teorin bygger republiker-

²⁰ ”Wi lemne med trygghet wår wälfärd uti en Mild Konungs Hand, som afstått medfödd rättighet, at therigenom förwärfwa Sitt folk allmän säkerhet och befästa Rikets landamären. Som Som uti Sina undersåtares lagbundne frihet finner sin hjälp, uti theras sielkfrafde tilgifwenhet sin styrka, och uti fågnaden, at hafwa giort theras wäl. Sin skatt.” *Öfwerste-Lieutenantens Högwålborne Grefwie ERIC BRAHES TAL, Hållit på Riks-Salen I Stockholm, När Riksdagen slöts then 4. Junii, 1752* (Stockholm 1752).

²¹ *Til Hennes Kongl. Maj:t, Landt-Marskalkens Högwålborne Grefwie AXEL FERSENS TAL, Tå han, med Ridderskapets och Adelens Deputerade, aflade theras underdåniga Hälsning then 18 Oct. 1755* (Stockholm s.d. [1755]). Detta ett drygt halvår innan Lovisa Ulrika och Adolf Fredrik försökte kullkasta råd och ständer och med våld återinföra kungligt envælde.

²² Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu, *De l'esprit des lois* (Genève 1748), VIII, 2. Om dessa två begrepp i Sverige, se t.ex. Marie-Christine Skuncke, 'La liberté dans la culture politique suédoise au XVIIIe siècle', Anna Grzeskowiak-Krwawicz & Isabella Zatorska (éd.), *Liberté : Héritage du passé ou idée des Lumières ?* (Krakow & Warszawa 2003), s. 28–41.

nas, d.v.s. de fria regimernas, bestånd på de aktiva medborgarnas politiska dygd. Saknas dygden, går friheten och staten lätt förlorad då de styrande hemfaller åt godtycke och maktmissbruk.²³ För att säga som Fersen uttryckte det inför ridderskapet och adeln den 22 april 1769, i början av den riksdag som då hölls i Norrköping:

Den oskattbara förmån at vara fri, wantrifs i missbruk, och då missbrukas den, när intet Samwets-Lagen styrcker Riks-Lagarnas tillämpning, och när intet kärlek och wördnad för Gud och Öfwerheten och en oförfalskad *Patriotisk* nit leda Rådslagen och fästa Besluten.²⁴

Den ”patriotiska niten” är det som Montesquieu kallar politisk dygd, *vertu politique*, från latinets *virtus*, avseende den dygd eller merit som utmärker den gode medborgaren.²⁵ Den ”patriotiska niten” tillhör naturligtvis också ett annat centralt semantiskt fält, nämligen kärleken till fäderneslandet, som också underströks bara några dagar senare i den riksdagspredikan som hölls av biskop Anders Forssenius den 26 april 1769. Det var säkert inget sammanträffande under den period av politisk splittring och särskilt påtagliga partitvister som det svenska politiska samfundet upplevde våren 1769.²⁶

Särskilt lätt ansågs friheten degenerera i aristokratiska regimer, där republiken så att säga ”existerade bara inom adeln”, d.v.s. bara adelsmännen var fullvärdiga medborgare, och där de ärftliga maktbefogenheterna minskade konkurrensen och gjorde dygden mera sällsynt. De styrande kunde då

²³ Se t.ex. Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought. Vol. I: The Renaissance* (Cambridge 1978), s. 42–44. Se även Montesquieu, *De l'esprit des lois*, VIII, 5; se även III, 3.

²⁴ *Landt-Marskalken, Generalens, Riddarens och Commendeuens af Kongl. Maj:ts Orden, Högwälbörne Grefue Herr AXEL FERSENS Hällne TAL Wid Landt-Marskalks Stafuens Emotagande Den 22. April 1769* (Norrköping 1769).

²⁵ Om dygdebegreppet, se bl.a. J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton & Oxford 1975, new edition 2003), s. 37, 75–78; om Montesquieu och dygden se även J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge 1985), s. 37–50.

²⁶ Se Pasi Ihalainen, 'Lutherska drag i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden. En begreppsanalytisk undersökning av fyra riksdagspredikningar', Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm 2003), s. 85–89.

lättare hänfalla till nonchalans, lättja och vanvård av staten.²⁷ Denna form av oansvarigt godtycke och politiskt slarv var också en av innebörderna i det svenska begreppet 'självsvåld'.

För det mesta berördes temat självsvåld som en i förbigående riktad, indirekt anklagelse mot politiska motståndare och som en varning till åhörarna, oberoende av talarens politiska sympatier. Det hade myntats av oppositionen mot Horn då den kritiserade det styrande partiet och fortfor att användas med samma funktion under hela frihetstiden av såväl hattar som mössor, särskilt under 1750- och 1760-talets politiska kriser. Det användes också av Fersen i det ovan citerade talet från inledandet av riksdagen 1769:

[...] nit för Frihet bör derföre inom Oss aldrig wanslägtas, hwilket likwäl då ske skulle, om Friheten förwandlades uti Laglöshet, om blotta namnet wore quar, och nyttjades Riket och enskylt säkerhet til förfång, och främmande afsigter til befordran, och om Rikets Rätt blefwo en täckmantel för hämnd, Högfärd och nedriga begär.²⁸

Då Fersen här talade om frihetens förvittring var det uppenbart att de dygdelösa fienderna i första hand var mössorna, som höll på att förlora makten i rådet och anklagades för att ha försökt göra Sverige till en aristokrati. Samtidigt var allusionen till "främmande avsikter", hämnd och "nedriga begär" ett retoriskt grepp genom vilket den aristokratiska hattpolitikern dels kunde förekomma hoypartiets kritik mot såväl mössornas som hattarnas aristokratiska styre i rådet och på riddarhuset (se nedan), dels rikta en varning till opålitliga element bland det egna partiets sympatisörer.²⁹

En mera filosofisk och lärd syn på det inre hotet mot friheten finner vi hos rikshistoriografen Anders Schönberg, ledamot av adelsståndet. Hans uttalande från samma veckor i april 1769 innehåller inte desto mindre en udd riktad mot det avgående, sedan 1766 av mössorna dominerade rådet, som anklagades ha fördröjt sammankallandet av riksdagen sedan det blivit uppenbart att partiet höll på att förlora makten på riksdagen:

²⁷ Montesquieu, *De l'esprit des lois*, III, 3, VIII, 5; se även Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. I, s. 59.

²⁸ *Landt-Marskalken, Generalens, Riddarens och Commendeuens af Kongl. Maj:ts Orden, Högwälborne Grefwe Herr AXEL FERSENS Hållne TAL Wid Landt-Marskalks Sjafwens Emotagande Den 22. April 1769* (Norrköping 1769).

²⁹ Bara ett par månader senare uppstod sprickor inom hattpartiet. Se Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statsvälföringen 1772*, del 6 (Stockholm 1877), s. 141–144.

Det är icke at försvara nationen mot enväldet, när man afstyrcker deras sammankallande, som äro frihetens endaste och säkraste försvar. Uti de italienska stater ser man exempel, huru visse personer så länge åtogo sig at försvara sine medborgares frihet, at omsider friheten var borta.³⁰

Schönberg hade uppenbarligen läst Machiavelli och syftade av allt att döma på Florens under Savonarola och Mediceerna, möjligen på det aristokratiska styret i Milano och Genua, och kanske även på utvecklingen i den aristokratiskt styrda republiken Venedig under de föregående århundradena. Övergången från republik till furstestyre i renässansens italienska stadsstater utgjorde ett effektivt, varnande historiskt exempel på hur friheten kunde konfiskeras då den hårfina balansen mellan aristokratisk republik och oligarkisk tyranni rubbades.³¹

Så lämpade sig också temat självsvåld och frihetens fördärv mycket väl för kritik mot ”aristokratiskt herreväld” och oligarkiska tendenser. I slutet av 1760-talet utnyttjades det särskilt av hovpartiet, som höll på att erövra terräng av hattarna. Hovets anhängare hävdade att ständernas frihet, under det aristokratiska styret, höll på att fördärvas i självsvåld.³² Antydanden om lättja, godtycke och missbruk fick moraliska undertoner av alla slag och gav under följande sekel associationer till stereotyper som den dekadente aristokraten, grym, maktlysten och skrupelfri, ett tema som inte ligger så långt ifrån de fantasier om det ”perversa” 1700-talet som belysts av idéhistorikern Michel Delon.³³

Framför allt kom anklagelserna om ”självsvåld”, riktade mot de frihetstida makthavarna och småningom mot ständerväldet i sig, att utnyttjas flitigt av den monarkistiska svenska historieskrivningen under Gustav III:s tid och under 1800-talet.³⁴ I Gustav III:s politiska propaganda hade den svenska friheten uttryckligen gått förlorad genom självsvåld och aristokratiskt styre,

³⁰ *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, tjugosjunde delen 1769–1770, I, 22 april–24 oktober 1769 (Stockholm 1962), s. 108–109.

³¹ Om de italienska republikerna se t.ex. J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment*, s. 83–330. Om Schönberg, se Gunnar Kjellin, *Rikshistoriografen Anders Schönberg. Studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809* (Lund 1952).

³² Se Skuncke, 'La liberté dans la culture politique suédoise au XVIIIe siècle', s. 38–40.

³³ Michel Delon, *Le savoir-vivre libertin* (Paris 2000). Om den lastbara aristokratin i svensk politisk diskurs och historiografi under 1700- och 1800-talen, se t. ex. Carl Arvid Hessler, 'Aristokratfördomandet. En riktning i svensk historieskrivning', *Scandia* 15 (1943:2), s. 209–266.

³⁴ För en mer utförlig studie av historieskrivningen, se t.ex. Hallberg, *Ages of Liberty*.

vilket kungen genast från början högtidligen försäkrade inför sitt garde då han inledde revolutionen den 19 augusti 1772. Att återupprätta den ”rätta”, ”sanna”, ”goda” eller ”varaktiga” friheten efter frihetstidens ständervälde såg Gustav III som sin uppgift.³⁵

Men låt oss återgå till de frihetstida politiska talen och frihetsuppfattningarna. Tessin, i sitt ovan nämnda tal från 1747, hade förklarat faran för självsvald ovidkommande. Tessins tal var ämnat som ett rättfärdigande av hans egna handlande, varför Tessin inte använde temat som en indirekt anklagelse utan tvärtom såg sig nödgad att dementera ett inre, inherent hot mot friheten. I stället lyfte han fram Sveriges fria författning som ett exempel för omvärlden:

Werlden röne således, at et tygellöst sielfswäld ej är en, then ädla Friheten, widhängande fara! Och the Länder och Folk, hwilka, såsom wi, thess liufwa frukter nytta, äge städe uti oss wärdt aktade deltagare och et upbyggeligit efterdöme!³⁶

Att lyfta fram det moraliska efterdömet och de goda dygderna i en fri regim var ett sätt att bygga ett värn mot risken för självsvald och degeneration. För att upprätthålla den frihetstida regimens politiska trovärdighet utrikes och inrikes och besvärja yttre hotbilder gällde det att framhäva den moraliska överlägsenheten hos republikanska stater eller stater med en fri författning.³⁷ Denna moraliska överlägsenhet bestod i de fria medborgarnas naturliga fru-

³⁵ ”Jag försäkrar härmed, at Mitt enda upsåt är, at åter sätta lugnet i Mitt Kära Fädernesland igenom sielfswäldets förtryckande, Aristocratiske magtens afskaffande och then urgamla Swenska Frihetens uplifwande, samt Sweriges gamla Lagars återställande, som the före 1680 varit.” *Kongl. Maj:ts Nädiga Försäkran, Til Thess Lif-Garde, Artillerie och samtelige trogne undersåtare här i Residence-Staden Stockholm, Gifwen then 19. Augusti 1772* (Stockholm 1772). Se även Alm, *Kungsord i elfte timmen*, s. 130–153.

³⁶ *TAL, Til Samtelige Rikens Högloflige Ständer, Af Herr Riks-Rådet, Cantzli-Rådet, Öfversve-Marskalken och Academiae Cancelleren, Höfwälborne Grefwe CARL GUSTAV TESSIN, Tå Rikens Ständer in Pleno Plenorum uppå Stora Riddarhus Salen woro församlade, then 31. Martii 1747* (Stockholm 1747).

³⁷ I Sveriges fall var trovärdighetsproblemet särskilt akut i mitten av 1700-talet, då Sverige var beroende av subsidier från bl.a. det absolutistiska Frankrike och vissa stater, såsom Preussen, men även Frankrike, misstrodde den svenska författningen och det svenska ständerväldets kapacitet att motså korrupcion och yttre kränkningar. Förutom det inre, moraliska hotet mot friheten, bestående i de fria medborgarnas bristande dygd ledande till självsvald, lättja och missbruk, fanns det yttre, konkreta hot mot de svenska ständernas frihet. Ur hattarnas synvinkel utgjordes dessa hot av dels hovet och monarkin, dels Ryssland och Preussen.

galitet, ärlighet, och ädelmod (det klassiska dygdebegreppet *virtus* omfattade även ädelmodet), vilka var dygder som också erfordrades av dem för att de fria samhällena skulle bestå. Klassiska förebilder var här Sparta eller den romerska republiken.³⁸ I 1700-talets Sverige underströk man därtill gärna det ”naturtillstånd” i god bemärkelse som det egna landet ansågs befinna sig i, i motsats till längre ”civiliserade” stater söderut.³⁹ Att skryta över den svenska friheten och framhäva den som ett exempel för andra folk var rätt vanligt i de politiska högtidstalen.⁴⁰

Bland frihetens förkämpar och förespråkare var Fersen en av dem som bäst lyckades få martyrglorian under det kommande årtiondena, emedan han i motsats till många andra tidigare hattpolitiker inte sällade sig till anhängarna av det gustavianska statsskicket utan i stället kom att symbolisera den för den svenska monarkin förhatliga aristokratiska oppositionen. En av de starkare och mera slående hyllningarna till friheten i de högtidliga talen på de frihetstida riksdagarna är hans tal den 21 oktober 1756. Då riksdagen, under vilken hovet försökt återinföra det kungliga enväldet, avslutades, talade lantmarskalk Fersen till adeln i en exalterad, predikande ton, kungörande vad man kunde kalla ett frihetens evangelium, för Sverige och inför världen:

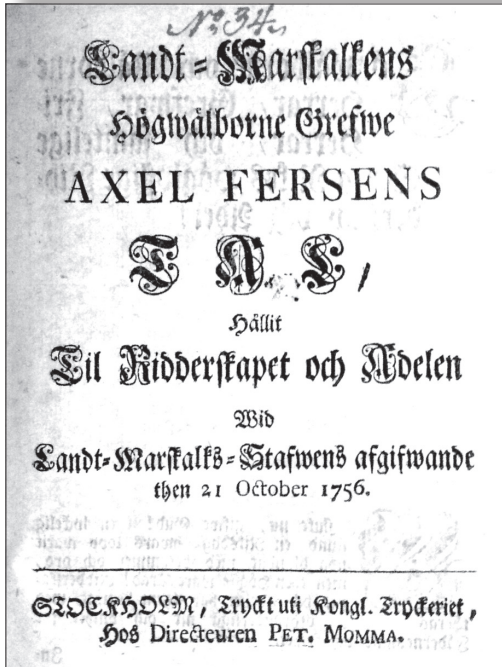
Oss har ålegat och åligger at nästan med odrägeligit bekymmer, stadga then grund, wåre, til ewärdeligit åminne, heder[-] och tackwärda Fäder, lagt, til Fäderneslandets upkomst och sällhet; at skydda wåra härliga lagar från wäld och intrång; at förwärfwa Riksens Ständers författningar, allmänhetens förtroende; at göra friheten til et dageligit och stundeligit tacksäjelse-ämne; at fortplanta thess kärlek och göra then samma til hela Samhällets medfödda böjelse; at fåkta för Lagens enwäld; och at genom en sådan Sweriges Inbyggares sällhet upwäcka hos then öfriga delen af werlden, förundran öfwer wår lycka och högaktning för wåre författningar.⁴¹

³⁸ Se t.ex. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. I, s. 84–101.

³⁹ Se beskrivningar av fäderneslandet i t.ex. Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors 2005), s. 307–316.

⁴⁰ Det finns otaliga exempel på detta; ett av dem är lantmarskalk Fersens tal den 18 oktober 1755: ”Wördnad och trohet för Öfwerhet och Fädernesland, laglydnad och ömhet för then ädla friheten, hafwa i alla tider, på ett för andra folkslag lysande sätt, utmärkt Swenska Mäns frägd, och befästat thet ährenamn, the sig therigenom, med så mycken billighet förwärfwat.” *Til Hans Kongl. Maj:t, Landt-Marskalkens Högwälborne Grefwe AXEL FERSENS TAL, Tå han, med Ridderskapets och Adelen Deputerade, aflade thesas underdåniga Hälsning then 18 Oct. 1755* (Stockholm s.d. [1755]).

⁴¹ *Landt-Marskalkens högwälborne Grefwe AXEL FERSENS TAL, Hållit Til Ridderskapet och Adelen Wid Landt-Marskalk-Stafiwens afgifwande then 21 October 1756* (Stockholm 1756).

Titelbladet till Axel von Fersen d.ä.:s tal på riddarhuset den 21 oktober 1756, i vilket han propagerade för friheten som ett dagligt tacksägelseämne och för lagens envælde, efter rojalisternas misslyckade revolutionsförsök föregående sommar.

Det var inte någon överdrift att tala om ”odrägligt bekymmer”: riksdagen hade varit ovanligt svår och överraskats av ett kungligt revolutionsförsök, som man misstänkte hade skett med preussiskt stöd.⁴² ”Våld och intrång” var en explicit hänvisning till detta som man uppfattade som ett angrepp på författningen och ständernas frihet. Segrarna i kampen, de radikalt författningstroga hattarna, behövde ännu försäkra sig om opinionen och omvända de tveksamma till en orubblig tro på friheten och till kärlek för den – liksom Ungern-Sternberg framhållit det föregående året var de breda massorna i allmänhet kungen tillgivna.⁴³ Tongångarna var nästan religiösa. Blodigt hade

⁴² Om händelseförloppet, se t.ex. Malmström, *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statsvälförningen 1772*, del IV, s. 122–236.

⁴³ ”Man wet hwad *impression* hos allmänheten finnes, och hwilken hos Svenska *nationen* länge torde bibehållas, neml. at Konungen är magtägande i alt, och at i gemen fruktas för et Herra Wälde el. *aristocratie*. Skulle derfore Allmänheten af Riksens ständers underdåniga swar få se, at Konungens beslut *dependerar af pluraliteten* i Rådet, så kunde den gamla *impressionen* deremot wäcka missnöje och allahanda omdömen.” Riksarkivet (Stockholm), Sekretärs utskottets protokoll 1755–1756 (I), R 3045, f. 127v–128r (15 december).

revolutionsförsöket blivit, med dödsstraff mot Fersens viktigaste rival greve Eric Brahe samt sju andra sammansvurna. Lantmarskalkens positiva tal och den avslutande riksdagsgudstjänsten blev denna gång ett sätt att om inte försona så formellt plåstra ihop och välsigna den ”nya” ordningen, i detta fall det samma gamla, aristokratiska systemet, men mera radikaliserat och ideologiserat, med förstärkt grepp om makten. Förutom att riksdagen som vanligt avslutades med gudstjänst och predikan, upphöjde sig här även den skicklige talaren Fersen till en republikanernas överstepräst som förkunnade tacksägelsen och frihetens glada budskap efter att friheten fått sitt blodiga offer (man kan föreställa sig med hurudan stämma).⁴⁴ Om vi jämför Fersens tal med t.ex. Brahes tal från 1752, framträder den ideologiska tillspetsningen tydligt: där Brahe betonade kungens ”medfödda rättighet” talar här Fersen om ”samhällets medfödda böjelse” för friheten. I det ena fallet handlade det om konungaämbetets prerogativer, i det andra om ”hela Samhällets” frihetskall.⁴⁵ Uppfattningen om lagens upphov och kungamaktens legitimitet ter sig därigenom ganska olika i dessa två exempel.

Särskilt anmärkningsvärd är den konstitutionalism, betonandet av lagen, som framträder i Fersens tal, med hänvisningen till ”våra härliga lagar”, författningen som bör få allmänhetens förtroende, och det paradoxala, mycket effektfulla och laddade uttrycket ”lagens envælde”. Betonandet av lagligheten var för Fersen inte bara ett medel att betona revolutionsförsökets olaglighet.

⁴⁴ Biskop Olof Osanders avslutande predikan den 21 oktober 1756 var med hänsyn till omständigheterna anmärkningsvärt opolitisk. *Christelig Böne-andakt, Såsom et förträffeligt Wälfärds Medel för alla Swea Barn, och hela Swea Rike, I anledning af Apostelens Pauli Förmaning I Tim. 2:1, 2. Under Hans Kongl. Maj:ts Och Samtelige Rikens Högloflige Ständers närwaro, Wid Riks-Dagens slut den 21 Oct. 1756, Uti En Christelig Predikan I St. Nicolai eller Stockholms Stads Stor-Kyrko, förestäls Af Olof Osander, Biskop i Wexiö* (Stockholm 1757). Om dessa predikningars förhållandevis konservativa begreppsvärld, se Pasi Ihalainen, 'Parlamentspredikningarna som medium för officiell politisk teori i England, Holland och Sverige på 1700-talet', *Historisk Tidskrift för Finland* 88 (2003:2), s. 225–241; Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772* (Boston & Leiden 2005), s. 74–85.

⁴⁵ ”Wi lemne med trygghet wår wälfärd uti en Mild Konungs Hand, som afstått medfödd rättighet [...]”, *Öfuerste-Lieutenantens Högwälförne Grefwe ERIC BRAHES TAL, Hällit på Riks-Salen I Stockholm, När Riksdagen slöts then 4. Junii, 1752* (Stockholm 1752). Uppfattningen att konungen skulle kunna ha rättigheter av sig själv hade tillbakavisats av bl.a. Mindre Sekreta Deputationens *Betänkande om irriga begrepp rörande regeringsformen*; se Malmström, *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statshöfvingen 1772*, del IV, s. 41.

Mer än så, det handlade om själva kärnan i hans syn på friheten, en syn som han delade med många andra frihetstida politiker. Enbart ordet "frihet" och det entusiastiska och upprepade förkunnandet av dess evangelium kunde nämligen inte garantera avsaknaden av förtryck och missbruk. Tvärtom, hävdade Fersen på riksdagen år 1769, användes ordet "frihet" ofta som en täckmantel för "förräderi"; blotta ordet skapade inte frihet, utan endast säkerheten i lagarna gav friheten styrka.⁴⁶ Att lagens bokstav blev en garant för friheten upprepades av många av den sena frihetstidens aristokratiska konstitutionalister, varav det allt oftare brukade uttrycket *lagbunden frihet*. Detta var ingenting nytt.⁴⁷ Att laglighet och lagbundenhet åter betonades i slutet av 1760-talet kan tyda på en ökad upplevelse av hot mot författningen, en rädsla för anarki och självsvald, vilken också framträder i andra samtida källor.⁴⁸

Den lagbundna friheten

Att friheten skulle grundas på lag var en av de viktigaste uppfattningar om vilka det rådde konsensus i den svenska politiska diskursen. Traditionen att koppla samman 'lag' och 'frihet' gick i Sverige tillbaka till Gustav Vasas tid och den medeltida Upplandslagen ("land skall med lag byggas").⁴⁹ Även Gustav III kom att bygga sin politiska propaganda på detta tema.⁵⁰ Under frihetstiden uppfattades rikets fundamentallagar, d.v.s. grundlagar, deras orubb- lighet och oantastbarhet som det fundament på vilket den svenska friheten vilade.⁵¹ Grundlagarna var heliga, då de ansågs följa 'naturens lag'.⁵² Att det

⁴⁶ Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statsvälföringen 1772*, del 6 (Stockholm 1877), s. 144. [Se även *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, tjugosjunde delen 1769–1770, I, 22 april–24 oktober 1769.]

⁴⁷ Se Carlsson, *Olof von Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden"*, s. 222–223, enligt vilken mössorna lanserat begreppsparet "lag" versus "trädom" som motvikt till hattarnas "frihet" och "självsväld".

⁴⁸ Se t.ex. Clas Julius Ekeblads dagbok för åren 1766–1770 i KB, Engeströmska samlingen, vol. I e 14.

⁴⁹ Se t.ex. Lagerroth, *Frihetstidens författning*.

⁵⁰ Alm, *Kungsord i elfte timmen*, s. 136–137.

⁵¹ Till grund- eller fundamentallagarna hörde regeringsformen (RF), valakter och konungaförsäkran (KF), riksdagsordningen (RO) och ständernas privilegier, samt 1766 års tryckfrihetsförordning. Utgivna i *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*.

⁵² Fahlbeck, 'Studier öfver frihetstidens politiska idéer', *Statsvetenskaplig Tidskrift* 19 (1916), s. 35.

konstant hänvisades till dem kan uppfattas som uttryck för en typisk konstitutionalism, vilken inte var utan republikanska drag.⁵³

Lagen skulle alltså skydda friheten samtidigt som den stakade ut dess gränser, och friheten var sålunda lagbunden. Definitioner av friheten som lagbunden finner man såväl hos Hobbes, Locke och Montesquieu som hos 1700-talets svenska tänkare. Enligt Montesquieu är ”ett fritt folk [...] inte det som har en viss författning, utan det folk som åtnjuter en regeringsform grundad i lagen [...]”.⁵⁴ Montesquieu, som bidrog till att den franskkunniga svenska eliten blev bekant med den engelska politiska teorin (framför allt Locke) och som även kom att spela en stor roll för den gustavianska författningen, menade också att friheten är att göra allt det som lagarna tillåter.⁵⁵ En definition som i stor utsträckning sammanfaller med denna uppfattning är Schönbergs förklaring från 1769:

Svenska folckets frihet består uti den säkerhet, en hvar uti lagen niuta bör, så at den ene medborgaren ej behöfver frugta för den andre; annars leder det til tvång, partievälde och förtryck, där den svagare delen af dem, som hafva magten i händerne, förkrossas.⁵⁶

Om Montesquieu kan ha legat nära till hands, överensstämmer Schönbergs förklaring i viss mån även med den engelska, ”nyromerska” synen på friheten i det avseende att friheten var att inte behöva frukta tvång av andra männi-

⁵³ Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 144.

⁵⁴ ”Ett fritt folk är inte det som har en viss regeringsform; det är det folk som åtnjuter en regeringsform grundad i lagen [...]. Liksom furstens passioner kan bli fatala för de enskilda [undersåtarna] i en korrumpad monarki, kan den dominerande faktionen i en korrumpad republik vara lika ursinnig som en vredgad furste, och man kan om detta läsa Thukydides vackra avsnitt om vissa grekiska republikers tillstånd.” (Förf. övers.) Originaltexten lyder: ”*Un peuple libre n'est pas celui qui a une telle ou une telle forme de gouvernement : c'est celui qui jouit de la forme de gouvernement établie par la Loi [...]. Comme, dans une monarchie corrompue, les passions du Prince peuvent devenir funestes aux particuliers, dans une république corrompue, la faction qui domine peut être aussi furieuse qu'un prince en colère, et on peut voir là-dessus le beau passage de Thucydide sur l'état de diverses républiques de Grèce.*” Montesquieu, ’De la liberté politique’, *Mes pensées* (631/884, vol. II, f. 6), éd. Roger Challos, vol. I (Paris 1949), s. 1152–1153. Om Montesquieu och Locke i Sverige, jfr Fahlbeck, ’Studier öfver frihetstidens politiska idéer’, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 19 (1916), s. 121–122.

⁵⁵ ”*La liberté est de faire tout ce que les lois permettent [...].*” Montesquieu, *De l'esprit des lois*, XI, 4.

⁵⁶ *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, tjugosjunde delen 1769–1770, I, 22 april–24 oktober 1769, s. 107. Om Schönberg och inflytandet från Montesquieu, se Kjellin, *Rikshistoriografen Anders Schönberg*, s. 114–123.

skor och makter, men skiljer sig från den i sin betoning av samhällets gemensamma lagar och regler, som hindrar den enskilde att missbruka sin frihet till andras och allmänhetens förfång.⁵⁷ Den äldre uppfattningen att friheten behöver gränser för att inte vara till skada för medmänniskan, framträder i Petter Forsskåhls *Tänkar om borgerliga friheten* från 1759.⁵⁸

'Friheten' och 'frihetstiden' var naturligtvis även motsatsen till envælde, autokrati och godtyckligt förtryck. Desto mer anmärkningsvärda är de paradoxala ordalag i vilka förhållandet av denna frihet från förtryck ibland skildrades. Mest positivt tolkades den lagbundna friheten som ett lagens välde, "lagens envælde" som Fersen sade, vilket också var ett sätt att indirekt framhäva ständernas lagstiftande makt.⁵⁹ Med andra ord skulle makten vara grundad i lag och de styrande ständigt hålla grundlagarna som sitt rättesnöre. Detta var, enligt Fersen, en förutsättning för ett lyckligt, tryggt, väl inrättat och rättvist samhälle:

När Konungen grundar dess magt, och Ständerne deras frihet på lag, då vinner rikskroppen dess rätta styrka och trefnad, då blomstra de frön, som till allmän sällhet utsädda blifvit, och bära omsider för öfverhet och undersåtare de härliga frukter, som rättvisa och huldhet å den ena sidan, samt lydnad och kärlek å den andra framalstra; då nyttjar hvar och en dess tillståndiga rätt med glädje och trygghet, då befästas samdrägt och inbördes förtroende, och sanning och enighet förstöra de anslag, som afvund och arghet sig sjelf gemenligen til skam och nesa bereda. [...] [Alla Konungars Herre] låte detta palats till evärdeliga tider blifva en mild och rättvis Konungs, och, genom lagen, frie undersåtars glada möte till odödeligt minne af en lagbunden och lycksalig regering.⁶⁰

⁵⁷ Jfr Quentin Skinner, *Liberty before Liberalism* (Cambridge 1998), s. 59–99.

⁵⁸ Refererad i Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 187.

⁵⁹ En motsvarande positiv användning av uttrycket "envælde" återfinns i ett tal av greve Eric Gustaf Oxenstierna från slutet av riksdagen 1766: "Om wi här församlade ege alle thet inwärtens witnessbörd, at, under thenne nu til ända skredne Riksdag, endast hafwa arbetat, för Kongl. Maj:ts Lagliga Hög- och Myndighet, Ständers uti dyrt besurne Grundlagar utstakade Fri- och Rättigheter och hwarje med-undersåtes uti Lagarne utläfwade beskydd, som jemte förtroende til Lagarne och kärlek för thess rättwise handhafware, bör skapa thet rätta Envælde öfwer Swenske Män: Om wi alle, säger jag, therpå arbetat, böre wi ock tro, at Allmagten ej tager sin hand ifrån sådane författningar som et för sitt Fosterland wälsinnat folk widtagit." *TAL, hållit af Grefuelige Brabe-Åttens Fullmäktig, Friherre ERIC GUSTAF OXENSTIERNA til Eka, tå S. T. Herr Landt-Marskalken Stafwen återlemnade. Then 15 Octob. 1766* (Stockholm s.d. [1766]).

⁶⁰ *Landtmarskalk greve Axel von Fersens tal på rikssalen den 21 Oktober 1756*, tryckt i *Sve-riges Ridderskaps och Adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, nittonde delen 1755–1756, I, 17 Oktober–20 November 1755 (Stockholm 1923), s. 13–16.

*Greve Axel von Fersen d.ä.
hållande lantmarskalksstaven,
målrad av Lorens Pasch d.y.*

För Fersen utgjorde lagarna skrankor för monarkens godtycke. För rojalisterna utgjorde de skrankor för de aristokratiska hattarnas/mössornas maktutövning i rådet. 'Lagen' kunde därför användas som ett argument t.ex. i tvisten mellan kungen och rådet under första hälften av 1750-talet, då Adolf Fredrik menade att han måste följa sitt samvete och därför inte kunde stadfästa de rådsbeslut som han fann motbjudande.⁶¹ Rådet hävdade då att riket inte kunde styras efter kungens samvete, utan skulle styras enligt lagen.⁶² Att kungen följde lagen och inte blott sitt samvete och att han frivilligt avstod från godtycklig maktutövning var ett argument som även Gustav III kom att använda som ett bevis på att hans styre inte var något kungligt envælde, även

⁶¹ Malmström, *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statshöfvingen 1772*, del 4, s. 84–266.

⁶² Detta var ett antiteokratiskt sätt att se på saken, medan äldre teokratiska doktriner tvärtom underströk att kungens samvete och ansvar inför Gud uttryckligen hindrade honom från att bli en tyrann.

om det faktum att kungen själv dikterat lagen gjorde denna lagbundenhet något relativ. Samma argument, att lagen gick före samvetet och att kungen inte kunde sätta sig över lagen, kom Fersen att hävda också i samband med riksdagarna 1772, 1786, och 1789, då med hänvisning till den gustavianska regeringsformen av år 1772.⁶³

En långtgående filosofisk slutsats av denna princip uttrycktes av tidskriften *Ärlig Svensk* i februari 1755. Den hävdade spetsfundigt att ständerna inte kunde ge bort sin frihet utan att bryta mot 1720 års regeringsform och därmed samtidigt upphäva sin egen makt, vilket skulle göra beslutet ogiltigt. Kungen skulle inte heller få inneha alltför stor makt att göra utnämningar till ämbeten; eljest skulle han snart äga sina undersåtars frihet.⁶⁴ Ur detta perspektiv var ständerna absolut bundna vid regeringsformen, medan alla steg syftande till ett stärkande av monarkens makt skulle medföra anarki, d.v.s. häva lag och laglighet och därmed den grund som det svenska politiska samfundet stod på. Det var ett kategoriskt, men effektivt sätt att uttrycka fundamentallagarnas orubblighet.

Då kungamakten försökte hävda sig mot ständer och råd, kunde de aristokratiska riksdagstalarna retoriskt och ideologiskt avväpna monarkin och garantera ständerna ett maktminimum genom att ständigt upprepa uttryck som ”konung över ett fritt folk”, ”konung över en fri nation”. Friherre Claes Rålamb talade vid inledandet av riksdagen 1765 om ”Et fritt Folks fria och okrafde wördnad, för en mild och wårdande Dyr Konung, som ej någon twungen undergifwenhet utan en glad och willig lydna af oss begär”, och använde även uttrycket ”En lagbunden omsorg om friheten”, som underströk att det inte bara var friheten som befästs i lag utan att det också var riksdagsmannens lagstadgade plikt att värna om den.⁶⁵ I sitt tal till kung Adolf Fredrik vid inledandet av riksdagen i Norrköping 1769 konstaterade åter lantmarskalk Fersen:

⁶³ *Riksrådet och fältmarskalken mm. grefve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter*, utg. R. M. Klinckowström, del I, andra upplagan (Stockholm 1869), s. XXI–XXXIV.

⁶⁴ Malmström, *Sveriges politiska historia från k. Carl XII:s död till statsvälföringen 1772*, del 4, s. 111.

⁶⁵ *TAL, Hållit til Högloft. Ridderskapet och Adelen, Samt wid Landt-Marskalks Stafwens aflemnande, Af Præsidenten och Commendeuren af Kongl. Nordstjerne-Orden, Högwälborne Herr Baron CLAES RÅLAMBE, Wid Riksdagens början i Stockholm Then 21. Januarii 1765* (Stockholm, s.d. [1765]).

Enwälds Herrar måste ofta sakna utwägar til de nödigaste behof, ty wilja, hjerta och wanmagt hos et undertryckt Folk, gjør medlen för de förra äfwentyrliga, och för de sednare omöjelig; men deremot finner en Konung öfwer en Fri Nation, sin skattkammare uti Sine undersåtares Ägendom, de dela den af fri wilja, ofta öfwer sin förmåga, för et Fäderneslands tjänst, åt hwilcket de tro sig alt wara skyldige, och hwars upkomst och förkofran, medförer i fördubblad måtn deras egen.⁶⁶

Större ära än att ha vidsträckt makt var enligt denna ideologi att regera över ett fritt folk, en ”Fri Nation”. Man kan observera att Fersen här talar om ett ”undertryckt Folk” men en ”Fri Nation”. ”Nation” associeras med politisk frihet och ära, medan det undertryckta folkets ”wanmagt” blir en retorisk motpol, rentav en motsats till ”nation”, där undersåtarna har en vilja. Om ”nation” här avser riksdagen, är det frågan om en dubbel kontrastering: där folket är förtryckt, finns inte någon nation, så mycket mindre som riksdagen saknas, medan de svenska ständernas frihet gör Sverige till något förmer än ett folk, nämligen en fri nation med fri politisk vilja. Nationen verkar här för Fersen vara ett något fullständigare begrepp än enbart ’folk’, inte explicit likställt med nationen, även om Fersen använder uttrycken ”Fria Folckslag” och ”Såsom Fritt Folck hafwa de et Fädernesland” tidigare i samma tal. Hur som helst rör det sig om en tämligen tidig och intressant association mellan nationsbegreppet och friheten.⁶⁷ Idén att folkets frihet gav regenten större ära, i vilken även kan inläsas en kristen dimension, upprepades bl.a. av kanslipre-

⁶⁶ *Til Kongl. Maj:t, Landt-Marskalkens, Generalens, Riddarens och Commendeurens af Kongl. Maj:ts Orden, Högwälborne Grefue Herr AXEL FERSENS Hållne Underdånige TAL, På Riks-Salen i Norrköping Den 22. April 1769* (Norrköping 1769).

⁶⁷ Nationens framträdande som ett subjekt med politisk vilja i ett fritt samhälle medför inte nödvändigtvis att folket och nationen är identiska eller att hela det politiska samfundet identifierar sig med nationen och liksom inom den senare nationalismen står och faller med dess bestånd. Om ’folk’ och ’nation’ och det politiska laddandet av nationsbegreppet, se Bo Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 124–170. För motstridiga syner på hur nationsbegreppet på 1700-talet skall tolkas, vilka uppstått bl.a. till följd av den brittiske ”etnosymbolisten” Anthony D. Smiths polemik mot Benedict Andersons klassiker *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, se t.ex. Jonas Nordin, ’I broderlig samdräkt? Förhållandet Sverige-Finland under 1700-talet och Anthony D. Smiths *ethnie*-begrepp’, *Scandia* 64 (1998:2), s. 195–223; d.s., *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm & Stehag 2000), s. 21–34, och Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined*, särsk. s. 1–18, vilka intar en positiv hållning till etnosymbolismen, samt Jussi Pakkasvirta & Pasi Saukkonen (toim.), *Nationalismit* (Helsinki 2005) (varierande åsikter).

sidenten, greve Clas Ekeblad d.y., som då samma riksdag avslutades i januari 1770 enligt den frihetstida seden talade i monarkens namn (!): ”uti Konl. Maj:ts sinne ingen ära är jämlik emot den, at regera öfwer et fritt folk.”⁶⁸

Om lagen av konstitutionalistiskt sinnade förespråkare av ständernas frihet tolkades som en garant för friheten och en skranka för monarkistiska anspråk, kunde begreppet ”lagbunden frihet” likväl tolkas som en *av lagen bunden* frihet, d.v.s. som en begränsning av en excessiv frihet som hotade förbytas i självsvåld. Detta var rojalisternas syn på saken, enligt vilka friheten skulle vara lagbunden så att självsvåldet kunde begränsas.⁶⁹ Den gustavianska synen, delvis ärvd från frihetstidens sista år, på den föregående regimen var att friheten degenererat i självsvåld och anarki. Gustav III hävdade därför att han räddat den sanna friheten och återupprättat en lagbunden frihet på samma sätt som han själv sade sig vara ”lagbunden men maktägande” monark över ett ”fritt men laglydigt” folk.⁷⁰ I kontrasteringen ”lagbunden men maktägande” framträder tydligt hur ”lagbunden” fått betydelse ”bunden”, inte ”garanterad”: maktutövningen skulle ske inom lagens gränser.

”Lagbundenheten” kunde med andra ord bli, och blev, ett medel för måttlighet och kontroll. Medan friheten enligt den radikala tolkningen var att göra allt som inte är förbjudet i lag, så blev småningom allt som inte var explicit tillåtet förbjudet under Gustav III.⁷¹ Att denna begreppsförskjutning kunde ske hängde också samman med en uppenbar förändring i lagens

⁶⁸ På Kongl. Maj:ts Wägnar, Herr Riks-Rådets, Cantzelie-Presidentens, Öfwerste Marskalkens och Åbo Academiae-Cantzlerens, samt Cantzlerens, Riddarens och Commendeurens af Kongl. Maj:ts Orden, Högwälborne Grefwe, CLAS EKEBLADS Håldne Tal, Til Riksens Ständer, då Riksdagen slutades, den 30. Januarii 1770 (Stockholm 1770).

⁶⁹ Se t.ex. Brahes tal till adeln, där han förklarar hur frihetens lagbundenhet och överhetens höghet är viktig för att förekomma överdriven frihet: ”En Riddersman må wist wara nögd, tå han, enligt sin Riksdagsmannas rättighet, fått oförkränk upgifwa och framföra, hwad han, til thet allmännas uprätthållande, finner lämpeligast.//Therigenom giöres et rent Samwete tilfyllest, therigenom warnas Efterkommande, samt upmuntras til en från sielfswäld luttrad frihets rätta förswarande.//Ja, thet är för them säkraste bewis, at Ridderskapets och Adelsens ögnamerke warit Rikets uprätthållande, Öfwerhetens tilståndiga Höghet, samt frihetens och rättigheters owanskelige stadfastande, så at magt och myndighet, af Lagbunden frihet understödde, må öka Fäderneslandets anseende, samt kunna befrämja, så allmän, som enskild wältrefnad.” *Öfwerste-Lieutenantens Högwälborne Grefwe ERIC BRAHES TAL, Hållit på Riks-Salen I Stockholm, När Riksdagen slöts then 4. Junii, 1752* (Stockholm 1752).

⁷⁰ Hallberg, *Ages of Liberty*, s. 249–250, 258.

⁷¹ Nordin, ’Frihetstidens radikalism’, s. 67.

syfte: medan frihetstidens grundlagar var ämnade som ett värn mot enväldigt förtryck, skulle den gustavianska författningen vara ett skydd mot vad som uppfattades som hämningslös frihet (självsvåld). Denna förändring i de politiska hotbilderna möjliggjorde också begreppsmässiga konstruktioner som vid första åsyn synes absurda eller paradoxala, såsom ”den rätta friheten” eller ”frihet och lydnad”.

Friheter och rättigheter

Låt oss återgå till den föreskrivna friheten. Ty ”lagbunden frihet” kan även utläsas som i lag grundade friheter (med, i första rummet, ständernas i regeringsformen garanterade rätt och frihet). Vi finner detta i ett tal av mössregimens kanslipresident, greve Carl Gustaf Löwenhielm, på kungens vägnar i slutet av riksdagen 1766:

[...] som the [riksens ständer] i alla tider gifwit öfwertygande prof af sin wördnad för Konungen, sin kärlek för Fäderneslandet, och sin ömhet om Rikets Lagar, hwarpå theas Fri- och Rättigheters orubbade bestånd är grundadt.⁷²

Hur var det då med grundlagarna och *medborgarnas* fri- och rättigheter? Att fundamentallagarna, i det fall en stat hade några, gav undersåtarna vissa friheter, privilegier eller rättigheter var inte vid mitten av 1700-talet längre något revolutionärt. Tvärtom fanns det genom naturrätten – känd i Sverige genom Pufendorf – en föreställning om medborgerlig frihet och medborgerliga rättigheter.⁷³ Denna föreställning begreppsliggjordes så småningom även i ett av de mest konservativa och konsensuella medlen för svensk frihetstida politisk diskurs, högtidstalen vid riksdagarnas början och slut. Vid denna process utsträcktes begreppet ’rättigheter’ från ständer till undersåtar, på samma sätt som ’medborgare’ kom att inbegripa även andra undersåtar än riksdagsmännen själva.

Uttrycket ”rätt och frihet” som förekom i förtalet till 1720 års regeringsform avsåg ständernas integritet i förhållande till kunglig eller ministeriell påtryckning. Det återspeglade därmed en frihetsuppfattning som kunde definieras som en immunitet mot staten eller andra ovanstående suveräner och

⁷² På Kongl. Maj:ts Wägnar, Herr Riks-Rådets, Cancellie-Présidentens, Academiae-Cantzlerens, Riddarens och Commendeurens, samt Cantzleres af alla Kongl. Maj:ts Orden, Högwälbörne Grefwe CARL GUSTAF LÖWENHIELMS Hålldne TAL, Til Rikens Ständer, på Riksdagen slutades then 15. Octob. 1766 (Stockholm 1766).

⁷³ Se Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 183–184.

suveräna aktörer.⁷⁴ Det gamla Europas ständerförsamlingar hade i allmänhet immuniteter eller privilegier av detta slag, medan moderna representativa församlingar (parlament) själva uppfattas som en del av staten.⁷⁵ Enligt Lagerroth var det svenska ständerväldet mer komplext, emedan ”rätt” och ”frihet” hänförde sig både till de enskilda ständens privilegier och till folkets allmänna rättigheter och sålunda gällde både ständerna/riksdagen och riket i allmänhet.⁷⁶ Till ständernas och riksdagsmännens enskilda rättigheter hörde, till exempel, att samtliga riksdagsmän garanterades fri lejd och fysisk immunitet under riksdagen och inte kunde arresteras av kronan under den tiden.⁷⁷ Emellertid förklarade regeringsformen, liksom den gamla landslagen, också att ingen fri svensk undersåte fick fängslas utan rättegång; därmed var den fysiska friheten ingalunda enbart herredagsmännens privilegium.⁷⁸

Med tiden blev ständernas frihet en synonym för deras utsträckta makt; de förklarades också ”maktägande” i konungaförsäkran.⁷⁹ Samtidigt kom ständerna att uppfattas både som en del av statsmaskineriet och som nationen församlad. Någon folkrepresentation var det däremot inte nödvändigtvis frågan om. År 1760, då ständerna stod på höjden av sin makt, skrev friherre Carl Fredrik Scheffer sin tolkning av Sveriges fundamentallagar för kronprins Gustaf. I denna förklarade Scheffer bland annat att ständerna, nationens ”representans el[le]r fullmäktige”, var att betrakta ”såsom nationen sjelf och såsom wore hela det svenska samhället *per individua* samladt och tillstådes”. Nationens vilja och röst hade alltså direkt och fullständigt överförts på de maktägande ständerna. Avvisande principalatsläran hävdade Scheffer också att ”samhället” inte kunde avkräva ständerna räkenskap, eftersom det överlämnat ”all dess rätt och hela dess makt” till ständerna, varigenom ”försvinner [...] all idé om fullmäktigskap”. Med andra ord var ständerna inte ansvariga inför nationen, som utsett dem, emedan de genom sin makt *var*

⁷⁴ Om frihet och rättssäkerhet, se Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 171–173.

⁷⁵ Jfr Martin van Gelderen, 'The State and Its Rivals in Early-Modern Europe', Quentin Skinner & Bo Stråth (eds.), *States and Citizens. History, Theory, Prospects* (Cambridge 2003), s. 79–96.

⁷⁶ Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 93–94.

⁷⁷ 46 § RF 1720; 23 § RO 1723.

⁷⁸ 2 § RF 1720.

⁷⁹ 6 § KF 1720, 5 § 1751, 5 § 1772. Se även Kari Saastamoinen, 'Johdatus poliittisiin käsitteisiin uuden ajan alun Ruotsissa', Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.), *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (Tampere 2003), s. 38.

nationen.⁸⁰ På denna grund fortsatte Scheffer att förklara rikens ständers *rätt och frihet*, varvid han gick så långt att han något egenmäktigt översatte ”rätt och frihet” med den latinska formuleringen *ius et imperium*. För Scheffer blev alltså friheten här en synonym för makt. Scheffer påpekade själv att denna makt var ”aldeles oinskränckt” och absolut, och att den inte tillkom någon annan i riket.⁸¹

Detta är desto mer anmärkningsvärt som *imperium* i klassisk politisk litteratur avsåg den *suveräna* makten och ’suveränitet’ var ett mycket tabubelagt och politiskt inkorrekt begrepp.⁸² I sig var detta en uppfattning värd att jämföras med sin, som det kunde tros, ideologiska motpol, den franska absolutismen, och kunde med rätt goda skäl kritiseras för att ge upphov till ”ministeriell despotism”, vilket också framfördes. År 1755 hade Clas Wilhelm Grönhagen utvisats från riddarhuset, sedan han menat att ständernas ”suveräna envælde” kunde dämpas genom en ändring av regeringsformen.⁸³

Nationen, företrädd av ständerna, var alltså suverän, men folket som utsåg dessa var det inte *per se*. Många gånger verkar den ständigt hyllade ’friheten’ framför allt att ha gällt särskilt riksdagsmännen snarare än alla undersåtar, och framför allt omnämndes friheten på riddarhuset i sådana termer som speciellt underströk adelns frihet.⁸⁴ Samtidigt började ”Rikens Ständers fri- och rättigheter” explicit utsträckas till att även avse ”nationens rättigheter”. Detta var fallet bl.a. i Riksakten av den 21 augusti 1756, där ett hävande av ständernas rättighet beskrevs som en ”minskning av nationens fri- och säkerhet”:

⁸⁰ Carl Fredrik Scheffers uttolkning och förklaring av Sveriges fundamentallagar, utg. av Fredrik Lagerroth, ’En frihetstida lärobok i gällande statsrätt’, *Statsvetenskaplig Tidskrift för politik – statistik – ekonomi. Ny följd* 40 (1937), s. 188–189.

⁸¹ Carl Fredrik Scheffers uttolkning och förklaring av Sveriges fundamentallagar, utg. av Fredrik Lagerroth, ’En frihetstida lärobok i gällande statsrätt’, s. 199. Om detta dokument se även Beth Hennings, *Gustav III som kronprins* (Stockholm 1935), s. 92–93, där texten första gången nämns i senare forskning; Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm 1993), s. 211; Alm, *Kungöord i elfte timmen*, s. 172.

⁸² Se även Saastamoinen, ’Johdatus poliittisiin käsitteisiin uuden ajan alun Ruotsissa’, s. 37.

⁸³ Michael Roberts, *Sverige under frihetstiden 1719–1772* (Stockholm 1995), s. 175, n. 42; se även Nordin, ’Frihetstidens radikalism’, s. 61.

⁸⁴ Såväl lantmarskalktalen som ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll innehåller otaliga exempel på denna ”självgodhet”.

Personers förseelser uti ämbeten, grundade eller uppspundne, hafva blifvit afmålade såsom regeringssättets fel, rådets laglige myndighet ansedd för en aristokratisk myndighet, lika ländande till frihetens förtryck som enväldet, och den enfaldigare förledd att räkna för en förbättring af RF., hvad som tjente att öka konungens makt med förlust af ständers rättigheter och följaktligen med minskning af nationens fri- och säkerhet.⁸⁵

Det bör anmärkas i förbigående att Riksakten indirekt lät förstå att starkt monarki utgjorde ett hot mot inte bara ständerna utan samtidigt även mot "nationen". Nationens frihet och säkerhet tolkas år 1756 som regimens och den svenska politikens främsta mål. Vi har ovan sett vad Scheffer avsåg med nationen, nämligen ständerna som "samhällets" maktägande och okränkbara representanter, en uppfattning som inte är utan förvillande likheter med den franska nationalförsamlingen drygt trettio år senare. Även om denna nation inte uttryckligen sades vara suverän och det i motsats till vad som sedermera hände i Frankrike inte sattes några likhetstecken mellan 'nation' och 'folk', fanns det en uppfattning om en okränkbar nation med vissa rättigheter. Nationsbegreppet är många gånger desto mera otydligt som det ofta, sannolikt även här, avser "riket", vars suveränitet var lättare att begreppsloggöra än folkets.⁸⁶

I vilket fall som helst förekom föreställningar, om än något vaga, om okränkbar "rätt" och "rättigheter". Genom att rättigheterna eller friheterna utsträcktes från ständerna till nationen – särskilt om denna "nation" föregicks av adjektivet "hela" eller liksom i Scheffers förklaring användes parallellt med begreppet "samhälle" – närmade man sig begreppskomplexet "medborgerliga rättigheter", samtidigt som begreppet 'undersåte' i allt högre grad började göra rum för begreppet 'medborgare' i det politiska språket.⁸⁷ År 1742 talade kanslipresidenten, greve Carl Gyllenborg om *undersåtarnas* fri- och rättigheter ("at bibehålla Des trogna undersåtare wid deras Fri- och Rättigheter").⁸⁸ Tio år senare, inför rådet, talade hans efterträdare i ämbetet, greve Carl Gustaf Tessin om sin ömhet för sina "Medborgares frihet" och om "Swenske Mäns

⁸⁵ *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*, s. 185–186.

⁸⁶ SAOB anger som ett exempel på denna användning av nationsbegreppet den hundra år äldre formuleringen "Wär Swenske nation, den der altijdh är wahn att regeras af en Konung" (RARP 4:503 (1650)).

⁸⁷ Nordin, 'Frihetstidens radikalism', s. 65.

⁸⁸ *På Kongl. Maj:ts Wäggnar, Herr Riks-Rådets och Praesidentens i Kongl. Maj:ts och Rikens Cancellie-Collegio, Högwälbörne Grefwe CARL GYLLENBORGS Hälne Tal Til Rikens Ständer på Riks-Salen då Riksdagen begyntes den 25. Augusti 1742* (Stockholm 1742).

frihet”.⁸⁹ Liksom då det handlade om nationen kan man anta att talarna med termen ”medborgare” i första hand avsåg sina direkta, själva politiskt aktiva åhörare, den på riddarhuset samlade adeln samt de övriga riksdagsmännen. Folket ute i riket är inte direkt uteslutet ur dessa begrepp, men tillskrivs inte heller någon aktiv medborgerlig roll i dessa tal, utan behandlas som ett slags ständerna underordnad *familia*. Till riksdagsmannens uppgift hörde att se att lagarna efterföljdes och rikets invånares säkerhet därmed tryggades. I detta sammanhang, år 1762, talade lantmarskalk Fersen till kung Adolf Fredrik om ”fria medborgares rättigheters beskydd”, så att både medborgarbegreppet och termen ”beskydd”, som tidigare använts med syftning på de svagare, undersåtar och obestämt ”folk”, nu användes tillsammans:

Ridderskapet och Adelen hafwa för sin del, efter bästa samwete och yttersta förmåga häruti sökt fullgjöra then them åliggande Riksdagsmannanna plikt. Theras upsåt har haft til föremål GUDs Namns ähra, Eders Konl. Maj:ts Gloire, Fäderneslandets båtnad, Lagarnes helgd och fria medborgares rättigheters beskydd.⁹⁰

Förutom att Fersen här i praktiken satte ett likhetstecken mellan ”medborgare” och ”[fri] undersåte”, har hans text även en annan dimension. Om vi får tro Fersen utgjorde frihet och lag grunden för en rättsstat, vilket var en modern uppfattning som låg nära John Lockes. Denna uppfattning återkommer även ständigt i Fersens dialoger med Gustav III, vars politik han motsatte sig och vars martyrer han även på sätt och vis blev – Fersen hade en idealiserande syn på det rättsskydd staten är skyldig undersåten.⁹¹ Liksom många andra av de adliga frihetstida politikerna hade Fersen studerat juridik, närmare be-

⁸⁹ ”min owanskelige tro och och nit för min Öfwerhet, samt min med them förknippade ömhet för mine Medborgares frihet”; ”Ett fritt och nögt Folks wälsignelse ware Eders Kongl. Maj:ts Wärd!”; ”Swenske Mäns frihet”; *Underdänigst Tal Til Hans Kongl. Maj:t, Hållit uti Råds-Salen Then 30. Martii 1752. Af Hans Excellence Herr Riks-Rådet, Cancellie-Praesidenten, Hennes Kongl. Maj:ts Öfwerste-Marskalk, Hans Kongl. Höghets Cron-Printsens Gouverneur, Academiae-Cantzleren, Riddaren, Commendeuren och Cantzleren af Kong. Maj:ts Orden, samt Riddaren af Swarta Örn, Högwälborne Grefwe CARL GUSTAF TESSIN, Tå Hans Excellence af-lade Cancellie-Praesidentskapet* (Stockholm s.d. [1752]).

⁹⁰ *TAL, Til Theras Kongl. Majestäter Och Hans Kong. Höghet Cron-Printsen, Hållne af Landt-Marskalken, General-Lieutenanten och Commendeures af Kongl. Maj:ts Swärds-Ordem, Högwälborne Herr Grefwe AXEL FERSEN Tå Riksdagen slutades i Stockholm then 21 Junii 1762. Säsom och Tal, hållne wid Landt-Marskalks Stafiwens afemnande* (Stockholm s.d. [1762]).

⁹¹ Se *Riksrådet och fältmarskalken mm. grefwer Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter*, utg. R. M. Klinckowström, del I, andra upplagan (Stockholm 1869), s. XXI–XXXIV.

stämt i Lund på 1730-talet, då Nehrman-Ehrenstråle verkade som professor. Naturrätten med dess fördragsteorier hade vid det laget slagit igenom vid de svenska universiteten, och Pufendorf lästes under 1700-talet överallt.⁹²

Annabel S. Bratt härleder idén om medborgerliga rättigheter till två sen-medeltida uppfattningar om rättigheter. Enligt den första var 'rätt' och 'rättighet' något som hängde samman med lagen (rätten). Enligt den andra var rättigheterna att förstå som friheter, rester av det ursprungliga frihetstillstånd som föregått samhällsfördragen och som sedan inskränkts av lagarna.⁹³ Om lagens uppkomst är att betrakta som en del av samhällsfördraget var det följaktligen något i grunden naturligt att människorna genom lagen återfick en del av denna ursprungliga frihet i form av rättigheter. Bland lantmarskalkarnas tal förekommer uttrycket "naturlig och laglig rättighet" för första gången i Thure Rudbecks tal från öppnandet av riksdagen 1765:

[...] wi äge then så naturliga som lagliga rättigheten, at utan farhoga för persecutions principer, oskrymtadt få uptäcka alla våra brister [...]. Tider och menniskior äro ombytelige, men Dygd, Ädelmod och Rättwisa, warar ifrån Släkte til Släkte; Thet är på these grundpelare som Samhällets Fri- och Säkerhet hwilar; Thet är ock af these egenskaper som et Fritt Folk hämtar sådane rådslag, som skola göra theras Äreminne odödeligt hos efterwerlden.⁹⁴

Naturrätts- och fördragsteorierna möjliggjorde också en konceptualisering av både nationens och folkets rätt och rättigheter. På riksdagen 1769 var det redan möjligt att använda de båda begreppen, folk och nation, parallellt och som nästan utbytbara. Olof von Nackreij kunde således tala om "ett fritt folck, ömt om sine rättigheter och sina lagar", medan Lorentz Creutz talade om "nationens i lag grundade fri- och rättigheter" och Carl Magnus Sparschiöld i samma andetag nämnde såväl "folckets rätt och frihet" som "nationens frij- och rättigheter".⁹⁵ Därmed hade frihets- och rättighetsbe-

⁹² Se Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, s. 530–542; se även Ingemar Carlsson, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier* (Stockholm 1981), s. 32.

⁹³ Annabel S. Bratt, 'The development of the idea of citizens' rights', *States and Citizens*, s. 100.

⁹⁴ *Landt-Marskalkens, Öfverstens och Commendeurens af Kongl. Swärds-Orden, Wälborne Herr THURE GUST. RUDBECKS Håldne TAL, Wid Landt-Marskalks Stafwens emottagande, Then 21 Januarii 1765* (Stockholm 1765).

⁹⁵ Sparschiöld: "både konungahögheten och nationens frij- och rättigheter ramla under herraväldet"; *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, tjugosjunde delen 1769–1770, I, 22 april–24 oktober 1769, s. 85, 110–111, 114.

greppen explicit knutits till folket som politisk aktör: ständernas rätt och frihet var sist och slutligen det svenska folkets, och denna en nation med politiska rättigheter.

Syntes: vems frihet?

Vems var då slutligen friheten? Handlade det om ständernas frihet, de fria männens frihet, adelns frihet, folkets frihet, nationens frihet eller rentav monarkens frihet? Frihetsbegreppet åtföljdes i 1700-talets svenska politiska språk av en uppsjö av attribut, vilket är karakteristiskt för centrala begrepp i den politiska diskursen, vilka bland småningom rentav urvattnas och fördunklas genom sin närmast amorfa mångfald. Det hör också till de begrepp som inget politiskt läger lyckades lägga beslag på helt och hållet, trots olika mer eller mindre övertygande försök att instrumentalisera friheten.

I motsats till många andra, negativt laddade centrala frihetstida begrepp såsom 'suveränitet' eller 'aristokrati', blir friheten trots förvrängningar och betydelseförskjutningar egentligen aldrig ett skällsord i sig, utan förknippas nästan alltid med dygd och patriotism (det är alltid fienderna som inte försvarar den). Därmed är friheten, liksom det allmänna bästa och fäderneslandet ett av de mest gemenskapsskapande begreppen i 1700-talets Sverige, och liksom *salus publica/populi* finns det inhugget på riddarhusets vägg, till äminnelse för lagstiftare och politiker som Fersen:

Fridsens och enighetens Gud, han styre vår överläggning till oveldighet, tolamod och inbördes förtroende och intrycke i våra hjertan de orden, som öfver våra hufvuden i detta frihetens tempel teknade äro: *Pro Patria et Libertate*.⁹⁶

”Rätt och frihet” och och betonandet av ständernas frihet resulterade i en begreppsmässig assimilering mellan ’lag’ och ’frihet’, som uttryckte en legalistisk uppfattning och, då det gäller friheten som regim, blev ett slags konstitutionalism där lagen används som argument för att försvara friheten. Motsvarande användes lagligheten som argument då det gällde att inskränka friheten under etiketten ”självsvåld”, som under 1700-talets senare del kom att framstå som en större fara än suveräniteten. Från den gamla regeringsformens (1634) uttryck ”ständernas rätt och frihet” bredde frihets- och rättighetsbegreppen ut sig till att gälla även andra, begreppsliggjorda politiska

⁹⁶ Lantmarskalk Axel Fersens tal på riddarhuset 8.11.1755, *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, nittonde delen 1755–1756, I, 17 Oktober–20 November 1755 (Stockholm 1923), s. 4–5.

aktörer. Till dessa övriga, något obestämda aktörer hörde ”nationen”, som började användas i nya sammanhang på 1760-talet, även om det råder delade uppfattningar om vad detta begrepp innebar, riket och riksdagen som suverän makt, eller folket och dess representanter.

Att de talakter som här använts som exempel ibland ger ett (bedrägligt?) intryck av något modernt eller radikalt hänger delvis samman med de naturrättsliga argument eller uttryckssätt de innehåller. Dessa bidrar till en vag föreställning om folksuveränitet, vilken dock framstår som långt från självklar i lantmarskalkarnas tal eller för Scheffer i hans förklaring av fundamentallagarna. Frågan om vad som egentligen avses med folk och nation, i vilken mån de är assimilerade begrepp och i vilken mån honnörsord utan specifikt innehåll, skulle kräva en egen, grundlig undersökning.

Man kan fråga sig om det skedde en förskjutning mot en mera kollektiv uppfattning om vem friheten tillhörde och vem som utgjorde det politiska samfundet. Samtidigt som man i högre grad började använda nationsbegreppet som ett politiskt subjekt, började man även tala om medborgarnas frihet och rättigheter. Att friheterna blev friheten, medan rätten blev rättigheter var en förutsättning för vidare förskjutningar. Det möjliggjorde att friheten kunde vara nationens frihet, inte längre undersåtarnas friheter, och medborgarna, inte enbart ständerna, kunde ha rättigheter som sådana i kraft av lag och rätt. Genom att friheten uppfattades som ett tillstånd eller en dygd i singularis, var det också möjligt att abstrahera och instrumentalisera begreppet, som därmed kunde urvattnas och förses med de mest motsägelsefulla epitet.

På riddarhussalen, ovanför lantmarskalkens plats, pryds kornischen under taket av denna tavla, där texten Pro patria et libertate inramas av påkar och lansar och en adlig krona. I andra ändan av salen finns en pendang med texten Salus populi suprema lex esto, prydd med en öppen hjälm (se pärmen till detta nummer).

Kan en nation byggas på politisk vilja?

Debatten mellan J. V. Snellman och
August Schauman 1859–1860

JUSSI KURUNMÄKI

Kan en nation basera sig på och skapas genom politisk vilja eller är nationen en entitet som existerar tack vare sina naturliga gränser och sitt ursprung? Är ens nationalitet av politisk eller etnisk karaktär? Med denna typ av elementära frågor i bagaget har det i litteraturen om nationalism varit vanligt att göra en skillnad mellan en politisk (*civic*) nation och en etnisk nation, även om man numera hör kritiska röster säga att dessa kategorier inte lyckats fånga in begreppets mångfald.¹ Man kan snarare hävda att nationer är resultat av olika blandningar av *demos* och *ethnos*.² De dikotoma klassifikationerna berättar egentli-

¹ Till exempel Bernard Yack har konstaterat: "[I] am sceptical about this familiar contrast between civic and ethnic nationalism. It all seems a little too good to be true, a little too close to what we would like to believe about the world. The civic/ethnic dichotomy parallels a series of other contrasts that should set off alarm bells: not only Western/Eastern, but rational/emotive, voluntary/inherited, good/bad, *ours/theirs!* Designed to protect us from the dangers of ethnocentric politics, the civic/ethnic distinction itself reflects a considerable dose of ethnocentrism, as if the political identities French and American were not also culturally inherited artefacts, no matter how much they develop and change as they pass from generation to generation. The characterization of political community in the so-called civic nations as a rational and freely chosen allegiance to a set of political principles seems untenable to me, a mixture of self-congratulation and wishful thinking." Bernard Yack, 'The Myth of the Civic Nation', Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Nationalism* (Albany 1999), s. 105.

² Se t.ex. Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den globala nationalismen* (Stockholm 1998), s. 284, 309–312.

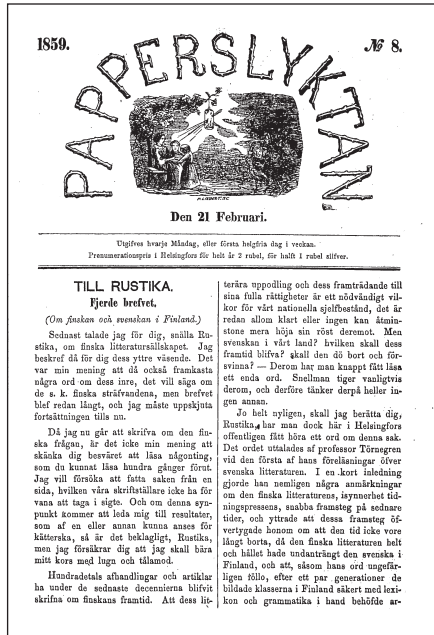
gen mera om teorierna om nationalism än om det empiriska fenomen i vars analys de är ämnade att tillämpas. Ändå är dessa motsatskategorier verkliga och väsentliga. De utgör nämligen en viktig aspekt av retoriken om nationen.

Den här uppsatsen analyserar en historisk debatt i Finland som i högsta grad handlade om just den här typen av nationsretorik. Denna debatt, som pågick för nästan 150 år sedan mellan J. V. Snellman och den unge ”liberalen” August Schauman, kan ses som ett försök från Schaumans sida att ge begreppet nation betydelser som kan karakteriseras som politiska i den meningen att en nation skulle kunna byggas på politiska institutioner, till och med på politiskt beslut i formen av författningar. Försöket blev dock mindre lyckat, i alla fall på kort sikt, eftersom Schauman anslöt sig till en variant av etniskt definierad nation och därför var tämligen oklar i sitt argument. Det gav den erfarna Snellman möjlighet att själv stämpla Schauman som en anhängare av en ”politiskt” definierad nationalitet och sedan attackera denna position med full kraft utan att Schauman lyckades försvara sin voluntaristiska position. Följden av åsiktsutbytet blev att tanken på en politiskt definierad nation, som Snellman alltså själv artikulerade i sin kritik mot Schauman, förkastades samtidigt som den blev formulerad.³

Polemiken handlade om frågan om en nation kan ha flera än ett språk, och debatten kan räknas som ett av startskotten för språkstriden i Finland.⁴ Den

³ Marja Jalava har i sin doktorsavhandling noterat nationsbegreppets stränga gränser hos Snellman, vilket provocerat Juha Manninen att kritiskt kommentera hennes tolkning. Se Marja Jalava, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealistsessa kansallisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914* (Helsinki 2005), s. 175–177 samt Manninens kommentar och Jalavas svar i *HTF* 91 (2006:1), s. 80–97. Avsikten är inte att kommentera denna debatt här.

⁴ Debatten är välkänd, men dess betydelse har varit förunderligt nog föga uppmärksamrad i den finska nationalismforskningen. Debatten behandlas dock kort i Raimo Savolainens monumentalverk *Sivistyksen voimalla. J. V. Snellmanin elämä* (Helsinki 2006), s. 584–587 samt i Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 175–177 och i Mikko Lahtinen, *Snellmanin Suomi* (Tampere 2006), s. 94. Marja Jalavas Snellmanbiografi *J. V. Snellman. Mies ja suurmies* (Helsinki 2006) behandlar nationstemat i Snellmans tänkande och agerande, men just denna debatt presenteras relativt kort på s. 245–247. Andra självklara utgångspunkter för en litteraturöversikt är Th. Reins biografi *Johan Vilhelm Snellman I–II* (Helsingfors 1904) samt August Schaumans självbiografi *Från sex årtionden i Finland. Upptecknade lefnadsminnen I–II* (Helsingfors 1892–1893). Lars-Folke Landgrén står för den mest genomgående undersökningen av debatten i kommentaravdelningen av J. V. Snellman, *Samlade arbeten* (Helsingfors 1992–1999). På grund av kommentarformatet saknar texten dock en sammanfattande tolkning av debatten.

Första sidan till det nummer av Papperslyktan där Schauman under pseudonymen "Metropolitans" kommenterade Törnegrans tankar om finskan och svenskan.

uppfattades av de samtida som en del av en större strid mellan språknationella fennomaner och konstitutionella liberaler, även om det fortfarande i viss mån var möjligt att pendla mellan dessa politiska positioner.⁵ Under den senare hälften av 1850-talet och det tidiga 1860-talet fick en politisk identifikation med liberala idéer eller politisk liberalism fäste i Finland. De män som Snellman kallade "blodlösa" ville själva gå under etiketten "liberala". De var inte särskilt många till antalet, men deras betydelse i det dåtida finska politiska livet var stor, inte minst för att de var sällsynt aktiva i den finländska tidningspressen.⁶ Särskilt intressant är att dessa män, som på 1860-talet blev kallade

⁵ Om uppdelningen mellan "fennomaner" och "liberaler" vid den här tiden se t.ex. Risto Alapuro, *State and Revolution in Finland* (Berkeley, Los Angeles & London 1988), s. 94–97; Henrik Stenius & Ilkka Turunen, 'Finnish Liberalism', Ilkka K. Lakaniemi, Anna Rotkirch & Henrik Stenius (eds.), *"Liberalism". Seminars on Historical and Political Keywords in Northern Europe* Renvall Institute Publications 7 (Helsinki 1995), s. 51.

⁶ Se Lars-Folke Landgrén, *För frihet och framåtskridande. Helsingfors Dagblads etableringskede 1861–1864* (Helsingfors 1995), s. 16–33. Se också Max Engman, 'Storfurstendömet Finland – nationalstat och imperiedel', Max Engman & Åke Sandström (red.), *Det nya Norden efter Napoleon* (Stockholm 2004), s. 180.

”dagbladsliberaler” efter landets ledande tidning *Helsingfors Dagblad*, inte bara skrev om konstitutionella reformer utan också var hängivna anhängare av ”nationella rörelser”, som det hette, ute i Europa. Mazzini, Garibaldi och Kossuth samt teoretiker som Tocqueville och J. S. Mill presenterades för finländska läsare i deras tidningar. Till exempel skrev Schaumans kortvariga *Papperslyktan* i flera nummer om Garibaldis strävanden och framgångar på den italienska halvön. Den europeiska nationalliberalismen, som ställde sig kritisk till diverse monarkier och hyllade den grekiska, ungerska, italienska och polska ”frihetskampen”, hade en nordisk variant i skandinavismen och en finsk variant i den unga liberalismen.⁷ Snellmans och Georg Forsmans (Yrjö Koskinens) ”fennomaner” var alltså inte på något sätt ensamma i sin iver för nationernas sak.

Naturligtvis var det under debatten mellan Snellman och Schauman inte första gången som begreppen ”nation” och ”nationalitet” blev omstridda i Finland. Den finska nationen hade diskuterats redan på 1700-talet och särskilt kring 1820 inom Åboromantiken. Snellman, som i många avseende byggde på sin Hegelinfluerade lärofader J. J. Tengström och på Hegel själv, var den store provokatören och inspiratören med sin *Saima* vid mitten av 1840-talet.⁸ Studentcirklar utgjorde också på 1850-talet ett viktigt forum för artikuleringen av nationalitetstankarna.⁹ En omedelbar bakgrund till debatten var också den skandinavistiska antiryska propaganda som producerades och publicerades i Sverige under och efter Krimkriget. Denna propaganda fick Snellman att se rött. Han skrev en kraftfull och kompromisslös artikel i sitt *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning*, där han angrep de finska emigranter i Stockholm som lierat sig med de svenska skandinavisterna.¹⁰ Schauman i sin tur ägde skandinavistiska sympatier och hade under

⁷ Se också Lolo Krusius-Ahrenberg, *Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im Politischen Leben Finnlands 1856–1863* (Helsinki 1934), s. 7–59; Arvid Mörne, ’Liberalismens genombrott i den finländska pressen’, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 6 (Helsingfors 1930), s. 121–184; Runar Johansson, ’Skandinavismen i Finland’, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 6 (Helsingfors 1930), s. 217–333; Matti Klinge, *Kansalaismielen synty. Suomen ylioppilaiden aatteet ja järjestytyminen ilmentämässä yleisen mielipiteen ja kansalaistietoisuuden kehittymistä v. 1853–1871* (Helsinki 1967), s. 78–87.

⁸ Se t.ex. Jalava, *J. V. Snellman*, s. 46–49, 85.

⁹ Se Klinge, *Kansalaismielen synty*, s. 78–87, 107–127.

¹⁰ Snellmans attack i artikeln ’Finska emigrationen i Sverige’ i *Litteraturblads* februari-nummer 1858 var riktat speciellt mot Emil von Qvanten, J. J. Nordström och Karl Wetterhoff. Se Snellman, *Samlade arbeten VIII 1857–1858*, s. 194–203.

sin utlandsvistelse åren 1856–1858 varit i kontakt med skandinavister i Stockholm.¹¹

Debatten kan också tas som bekräftelse på att den allmänna opinionen hade blivit en viktig aspekt i den finska politiska kulturen. Den ’allmänna opinionen’ borde dock inte enbart tolkas som ett nytt forum för politisk publicitet utan också, och detta är kanske ännu viktigare, som ett politiskt begrepp vars ”ägande” hade blivit ytterst viktigt för politiska aktörer i deras strävanden.¹² För att tala med J. H. E. Bergh, blivande redaktör för *Helsingfors Dagblad*, som försökte hitta en kompromisslösning i striden mellan Schauman och Snellman, handlade debatten om ”ord, ord, ord!”.¹³ I motsats till Berghs syn på ordstriden är utgångspunkten i denna analys dock att ordstrider verkligen har en stor betydelse såväl för historiska aktörer som för eftervärlden.

Om språkens framtid i Finland

Att striden kring begreppet nation började som en strid om språk är föga överraskande. Att den startades av en icke-fennoman bör dock noteras. Schauman skrev i sin tidning *Papperslyktan* den 21 februari 1859 under pseudonymen ”Metropolitanus” ett brev till en fiktiv ”Rustika” där han kommenterade professor Törnegrans påstående som denne levererat under en föreläsning vid universitetet. Törnegrän hade konstaterat att de bildade klasserna i Finland inom några generationer skulle vara tvungna att använda lexikon och grammatika för att kunna läsa svenska. Schauman fann detta uttalande, som tydligen var menat som en varning med viss ironi, lämpligt för sina egna ambitioner att diskutera svenska språkets framtid i Finland. Utgångspunkten var i linje med den gamla kulturfennomanin, enligt vilken främjandet och utvecklandet av finska språkets ställning låg i allas intresse. Finskans framtida position som det främsta språket i landet sågs som en

¹¹ August Schauman, *Från sex årtionden i Finland II*, s. 231–234, 244–246.

¹² Om omstridda begrepp och begreppshistoria, se t.ex. Jussi Kurunmäki, ’Begreppshistoria’, Göran Bergström & Kristina Boréus (red.), *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund 2005), s. 181–218 samt där angiven litteratur.

¹³ ”’Ord, ord, ord!...’ Så hörer man ofta någon af ’allmänna opinionens sakkörare’ utropa, medan han, under den allmänna förväning, som framkallas af denna väldiga paradox, hemtar andan för att från sin sida öfverskölja motparten med också en ström af ’ord, ord, ord.’ Derunder sitter allmänheten, för hvars ’opinion’ de begge kämparne med mycken högtidlighet förklara sig vara ’organer’, oftast temligen likgiltig, och afger kanske slutligen, gäspande, det omdöme, att hela striden varit enbart en ’ordstrid.’” [J. H. E. Bergh], *Helsingfors Tidningar* 27.7.1859, s. 2.

LITTERATURBLAD

FÖR ALLMÄN MEDBORGERLIG BILDNING.

N:o 2

Februari

1860.

Hvad en nations språk har att göra med den allmänt menliga bildningen.

I en föregående artikel sökte vi framsätta, hvad vetenskapen läror om förhållandet mellan allmänt menlig och nationell bildning. Läsaren torde vid denna framställning hafva anmärkt, att den vetenskapliga åsigten har ett nog fast stöd i verkligheten, som aldrig fövretet en allmänt menlig bildning som sådån, utan blott särskilda nationella bildningsformer.

Den hufvudsakliga vigten lades derpå, att rätt och orätt på jorden funnits till endast såsom den ena eller andra nationens i dess seder, lagar, institutioner, äro och yttre politik* förverkligade begrepp derom. Det är också härpå vid sådane begripande allt vigger. Man bör först ihågkomma, att allt detta: sed, lag, institution, politik icke är till annorlunda än i menlig handling, att t. ex. lagen är verklig blott i den lagens handlingen, och att det är öfverensstämmelsen i individernas handlingar, som ger densamma all dess makt. För det andra bör ej glömmas, att hvarje menliga t. ex. i sitt familjelif för hvarje stand handlar enligt sin nations sed — enligt den hos henne från det egna förhållanden och under beröringen med hennes öfriga omgifning inplantade seden; d. ä. att hon

* Här benämnas så nationernas statsinstitutioner samt förhållande till hvarandra i krig och fred. *Litteraturbl.*

af den låter sig ledas, då hon vill handla rätt. En moder förstår detta väl. Hon vet, att hon i sitt dagliga och ständiga handlingsätt icke har tid att sätta sig ned och studera, hvad den allmänna menliga bildningen, icke ens hvad den förträffligaste lagbok eller lärobok i moralen säger derom. Men hon erkänner lätt, att hon lärt sig sitt handlingsätt af sin egen moder, eller af någon annan, som lemnat henne goda lärdomar men förmåligast ett godt exempel. Och då hon likväl handlar under helt nya förhållanden och måste hemta råd ur sitt eget bröst, erkänner hon ännu, att sinnet, känslan, för hvad rätt är, samt förmågan att inse och vilja det rätta äro henne meddelade — af gudomlig nåd och försyn, men genom någon medmänniskas inflytande såsom dessas redskap. På samma sätt handlar hvarje individ i förhållande till sina medmänniskor och vid uppfyllandet af sina pligter mot det allmänna, i samhällen och stat. Inga allmänna läror äro tillräckliga, att bestämma hans handlingsätt. Det är på tillämpningen för hvarje stand, det beror. En lära är desto mera abstrakt ju mera allmän den är; d. ä. äfven ett sedebud ger desto mindre ledning för den individuella handlingen, ju allmännare det anses gälla. Tvärtom, en lärdom t. ex. angående en moders pligter innebär en litterär tillämplig regel för hennes handlingsätt, än ett allmänt moralbud, som gäller det menliga handlingsättet öfverhuvud. Och det är öfverflödigt anmärka, att äfven de allmänna läroverken icke äro menliga.

Första sidan af februarinumret till Snellmans Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning 1860.

oundviklig utveckling. Schauman skrev också att svenskan inte skulle bli ett främmande språk i Finland samt att svenskan låg ett par sekel före det finska språket i litterär utveckling.¹⁴ Den mest provokativa poängen var ändå hänvisningen till ”de tyska filosoferna” och deras enligt Schauman felaktiga krav att en nation måste ha ett språk:

¹⁴ ”Finskan skall gå framåt med allt raskare och djerfvare steg, den skall efterhand intaga sin tillbörliga plats vid läroverken, vid domstolarne, vid administrationen, den skall blifva den herrskande inom litteraturen i landet, — derpå får man icke tvifla, och allt detta kan icke någon dödlig makt mera i längden förhindra. Men dermed, Rustika, är det ännu icke sagdt, att svenska efter ett par generationer skall vara ett fremmande språk, som af de bildade måste läsas med tillhjälp af lexikon och grammatika. Det finnes nemligen tvenne omständigheter, som bringa mig att tro, det svenskan kanske aldrig skall kunna bli ett fremmande språk för de bildade uti Finland. Den ena är den, att vid pass en tiondel af landets befolkning är svensk; den andra den, att det språk som i sekler varit bildningens modersmål i Finland, svenskan, också står ett par sekler framom det finska språket i litterär utveckling.” [Schauman], *Papperslyktan* nr 8, 21.2.1859, s. 57.

Att Finland har en betydlig svensk befolkning, det tages vanligen alls icke i betraktande af dem, som skriva om finsk nationalitet och det finska språkets framtid. Man får förlåta dem, ty det står i de tyske filosofernes böcker skrivet, att en nation måste ha *ett* språk; verlden och vårt land få lof att konstrueras derefter, och alltså må man icke understå sig att i Finland observera mera än ett språk. *Finland* heter vårt land, här bor det *finska* folket, och således kan icke något annat språk här vara behörigt än det *finska*. Så talar den ene efter den andre, och den andre efter den ene.¹⁵

Enligt Schauman var världen inte så systematiskt utformad som dessa tyska filosofer tänkt. Han medgav dock att det varit mer lyckosamt för det finska folket om det bara haft ett språk.¹⁶ Så var nu inte fallet, men det behövde inte göra någon avsevärd skillnad, för en nation kunde ha flera än ett språk. Olika folkstammar kunde utgöra en nation ifall de levt tillsammans och delat gemensamma öden. För att stödja detta argument lyfte Schauman fram Schweiz som ett exempel på ett enhetligt folk (*sic*) som hade flera språk och som till och med lyckats bättre än de flesta att ”värna sin frihet och sjelfständighet”.¹⁷

Att Snellman nappade på denna provokation kom inte som en överraskning för Schauman. Snellman hade faktiskt, i ett annat sammanhang, i ironiska ordalag varnat honom innan hans artikel i *Litteraturblad* kommit ut.¹⁸ I sin artikel ”Svenska språkets framtid i Finland” förklarade Snellman att de bildade klasserna inte hade någonting att oroa sig för, eftersom svenskan skulle förbli det viktigaste främmande språket i landet även i framtiden. Han var inte lika övertygad om det finska språkets ljusa framtid som ”Metropolitans” hade varit. Schaumans hänvisning till ”de tyska filosoferna” irriterade tydligen Snellman. Han ville veta vilka de var. Enligt Snellman behövde man inte några sådana auktoriteter eftersom historien hade visat att ”en nation – ett språk” var den rätta lösningen.¹⁹ För att tala om Finland kommenterade Snellman de två folkstammarnas påstådda gemensamma öden och deras

¹⁵ [Schauman], *Papperslyktan* nr 8, 21.2.1859, s. 58.

¹⁶ Schauman blandade ibland ihop ”folk” och ”nation”, vilket var en poäng i hans argumentering. Jag kommer att behandla detta senare i artikeln.

¹⁷ [Schauman], *Papperslyktan* nr 8, 21.2.1859, s. 59. Det bör noteras att Snellman hade använt just Schweiz som ett exempel på ett land som saknade riktig nationalanda i sin välkända *Läran om staten*. Se Snellman, *Samlade arbeten III 1842–1843*, s. 491; se också Jalava, *J. V. Snellman*, s. 117.

¹⁸ Schauman, *Från sex årtionden i Finland II*, s. 317.

¹⁹ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 14–20.

koppling till nationalitetsfrågan i sin karakteristiska stil: ”Land och haf och det politiska bandet förenat båda stammarna – det är allt.”²⁰ De två folkstammarna hade alltså enligt Snellman ett politiskt band, men de utgjorde inte en nation tillsammans. Uttryckligen detta politiska bands karaktär och roll blev ett viktigt tema i polemiken.²¹

Att födas till en nation

Hur blev man medlem i en nation? Snellman försökte visa att Schauman anknöt sig till politiska eller andra valfria kriterier, medan Schauman i sin tur försökte förklara att saken inte hade någonting med tillfälliga eller lösa grunder att göra. Egentligen konstaterade båda två att man föddes till en nation. Den stora skillnaden var att Snellman förankrade sin etniska utgångspunkt i ett språk som man har från födseln, medan Schauman hävdade att språket inte spelade en så avgörande roll som Snellman hävdade. Enligt honom var medfödda seder och tankar viktigare än språk, som kunde förändras till exempel genom adoption (enligt dagens uttryck) eller förflyttning. Schauman skrev:

Det resultat, till hvilket jag anser mig [...] ha kommit, är att *medfödda gemensamma tankar och känslor, intressen och sympatier*, äro det enda, som rätteligen kan bestämma hvad *nation* är. Och att gränserna för dessa medfödda gemensamma tankar och känslor icke sammanfalla med språkgränserna det bevisa exemplen af Schweiz, Amerika o. a.; att de icke heller sammanfalla med riksgränserna, det bevisas af Österrike, Turkiet o. a.²²

Pläderingen för dessa ”medfödda” faktorer visade sig vara problematisk, och Schauman blev tvungen att försöka klargöra sin mening. ”Medfödda” egenskaper var egentligen ett resultat av historien, uppfostran, snarare än själva födseln:

Sådana gemensamma tankar och känslor kunna icke skänkas människobarn genom födseln eller den första uppfostran, derest icke fäder och förfäder i långa tider delat öden med hvarandra, kämpat, fröjdats och lidit tillsammans, samt själfständigt skapat och utvecklat egendomliga seder, lagar och inrättningar. De kunna således sägas vara ett verk af historien.²³

²⁰ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 20.

²¹ Debatten pågick ungefär i ett år. Schauman skrev sitt sista inlägg i årets sista nummer, och Snellman svarade kort i novembernumret som kom ut i början av 1860. Därefter skrev Snellman två artiklar där han sammanfattade sin syn på nationalitetsfrågan.

²² [Schauman], *Papperslyktan* nr 37, 12.9.1859, s. 289.

²³ [Schauman], *Papperslyktan* nr 37, 12.9.1859, s. 289.

Snellman undrade hur det var möjligt att någonting var både medfött och verk av historien.²⁴ Schauman försökte svara, men var till slut tvungen att hänvisa till allmänt språkbruk i svenskan.²⁵ Snellman hade också svårigheter. Han hävdade att det fanns en avgörande skillnad mellan modersmål och inlärd språk.²⁶ Å andra sidan förklarade han, något dunkelt, att för den som flyttats från sitt modersmål kunde nationaliteten följa ”i den främmande omklädnaden”.²⁷ Språket var alltså en oföränderlig faktor även om det kunde existera i en maskerad form. Schauman kommenterade Snellmans egen nationalitet och konstaterade:

Men nu är fallet, att hr Snellman och hvarje annan, hvilken har Finland till fädernesland och svenskan till modersmål, kallar sig sjelf och af alla bildade kallas finne och icke svensk. – Man behöfver icke alltid söka långväga medel, för att få en auktoritets-tron att ramla!²⁸

Det är vanligt att hänvisa till auktoritativa källor som stöd när man försöker övertyga sin motpart och publiken i en debatt. I detta syfte refererade Schauman till Snellmans *Läran om staten*. Tanken var att visa att inte ens Snellman själv kunnat hålla fast vid den strikta språkdefinitionen utan hänvisat till ”det bestämda vetande och sed”.²⁹ Detta drag ledde naturligtvis inte till någon kompromiss. Snellman beskyllde Schauman för att ha citerat felaktigt,³⁰ men Schauman replikerade att citatet var korrekt.³¹ Vid sidan om *Läran om staten* hänvisade Schauman också till *Brockhaus stora Konversationslexikon*, som var ett av 1800-talets ledande lexikon i Europa. Detta ledde till en strid om vil-

²⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 117–118.

²⁵ [Schauman], *Papperslyktan* nr 45, 7.11.1859, s. 354–355.

²⁶ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 111.

²⁷ ”Menniskan födes till sin nation. Det står icke i hennes magt att skudda nationaliteten ifrån sig. Det kan ske, att hennes vagga, förrän hon kan utsäga ett ord, flyttas till en fremmande jord, och att hon öfverlemnas åt en fremmande omgifning. Hon undgår då att blifva delaktig af nationalspråket, hvartill hon eljest skulle uppfostras från den stund hennes själfmedvetande vaknar. Med språket mottager hon det nationela sättet att känna och tänka en andlig typ i öfverensstämmelse med den lekamliga. Äfven den är outplånlig. Ty kan än det egna språket glömmas för ett fremmande, det egna åskådningssättet följer med äfven i den fremmande omklädnaden.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, 43.

²⁸ [Schauman], *Papperslyktan* nr 14, 10.10.1859, s. 322.

²⁹ [Schauman], *Papperslyktan* nr 14, 4.4.1859, s. 107.

³⁰ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 32.

³¹ [Schauman], *Papperslyktan* nr 17, 26.4.1859, s.129.

ken upplaga av lexikonet som var den gällande. Schauman hittade stöd för sitt argument i den tionde och därmed senaste upplagan, medan Snellman hänvisade till den nionde upplagan. Schauman gjorde sig lustig över det faktum att Snellman var tvungen att leta fram en äldre version av lexikonet. Det bevisade, skrev Schauman, att Snellman hade föråldrade åsikter.³² Schauman, som inlett hela polemiken genom att attackera ”de tyska filosoferna”, bekräftade alltså med hjälp av det tyska lexikonet att en nation inte nödvändigtvis behövde äga bara ett språk.³³ Snellman förklarade att konstiga människor tillträtt lexikonets redaktion. Därför var det bättre att plocka fram en tidigare upplaga som visade att:

Nationalitetens grund är lika härkomst och språk, hvarföre man med ordet nation kan beteckna en genom lika härkomst och språk afskild del af menskligheten. [...] Språket är det, som förnämligast förenar medlemmarne af en nation och särskiljer dem från individer af andra nationer; ty genom förbindandet af vissa ord och begrepp, vidare genom egendomliga ordbildningar och ordbindningar samt gängse talesätt och ordspråk göres hos ett folk ett bestämdt sätt att känna och tänka till allmän norm.³⁴

Snellmans poäng var att det var just det gemensamma språket som gjorde det möjligt att tala om nationens vetande och sed. Som bland annat det här citatet visar var han naturligtvis inte ensam om en sådan tanke. Egentligen anslöt han sig till Herders filosofi, enligt vilken språket inte enbart var ett medium för kommunikation utan först och främst en förutsättning för människans medvetande. I enlighet med Herders filosofi tänkte Snellman att det fanns en naturlig länk mellan människor, familjer och nationer. Liksom människor och familjer var nationer också enskilda entiteter med individu-

³² [Schauman], *Papperslyktan* nr 27, 4.7.1859, s. 209–211.

³³ Schauman publicerade en längre passus: ”*Nation* ist ein durch Gemeinsamkeit Charakters (*Nationalcharakter*), der Lebens-, Denk-, Empfindungs- und Handlungsweise sich von anderen unterscheidender und in sich zusammenschliessender Bruchtheil der Menschheit. Worin dieses Unterscheidende einer Nation, die *Nationalität*, bestehe oder bestehen sollte, ist nicht so leicht anzugeben. Gewöhnlich nennt man als solches die Abstammung und Sprache, und gewiss ist, dass diese beiden sich als wesentliche Factoren der meisten Nationalitäten darstellen; aber doch nicht aller. *Niemand wird leugnen, dass es eine schweizerische und eine nordamerikanische Nationalität gibt.*” [Schauman], *Papperslyktan* nr 17, 26.4.1859, s. 135.

³⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 42.

ella och organiska drag. Språkets primära vikt gällde alltså även för nationens medvetande.³⁵ En nation utan ett eget språk var inte en nation.

Snellmans position handlade om sakernas ordning. Han utgick ifrån språket och kom därefter till kriterier som var mer föränderliga. Han tyckte att Schauman hade missförstått honom: ”Huru skulle det väl någonsin kunna falla en tänkande människa in, att räkna en nations vetande och sed för intet med afseende å nationaliteten?”³⁶ Schauman å andra sidan kunde inte ge språket någon avgörande roll. Enligt honom kunde språket vara en föränderlig faktor. Mer avgörande kriterier för nationsbegreppet var lagar och institutioner. Men det oaktat var det viktigt för honom att knyta an till någonting som kunde uppfattas som fast och naturligt. I detta syfte lanserade han alltså tanken om medfödda vanor och seder. Det är viktigt att notera att Schaumans definition av nationsbegreppet också byggde på etniska kriterier, på naturgivna kriterier i form av födelse och blod. Enligt honom kunde de ”inte bestridas”.³⁷

Med tanke på denna utgångspunkt kom hans vidare argumentering att innehålla saker som ter sig motstridiga eftersom de utländska exempel som

³⁵ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 111. Om Herders syn på språket som konstituerande faktor i människans vetande samt nationernas sammanhållning se J. G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Berlin 1914 [1784–1791]), s. 106–111. Se även ’Treatise on the Origin of Language’, J. G. Herder, *Philosophical Writings. Cambridge Texts in the History of Philosophy* (Cambridge 2002 [1772]), s. 147–154; Peter Hallberg, ’The Nature of Collective Individuals: J.G. Herder’s Concept of Community’, *History of European Ideas* 25 (1999:6), s. 298–300; Pertti Karkama, ’Herderin kieliteoria ja sen jälkiä Suomessa – Porthanin ajasta 1840-luvulle’, Sakari Ollitervo & Kari Immonen (toim.), *Herder, Suomi, Eurooppa* (Helsinki 2006), s. 356–393.

³⁶ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 39.

³⁷ ”Hr J. V. S. anför att redan ordet nation i kraft af sin härledning utmärker ’något genom födseln och naturen gifvet.’ Kan icke bestridas. Men för hans åsigt, att ett språk utgör ett nödvändigt villkor för en nation, gifver detta icke något stöd. Man födes till och ärfver vetande och sed, lika mycket som språket. Språket ligger alls icke mera i blodet, än seden. Skicka ett spenabarn bort ifrån sina föräldrar, och lägg det i händerna på människor af fremmande tungomål; männe det börjar att tala föräldarnes eller uppfostrarens språk?” [Schauman], *Papperslyktan* nr 17, 26.4.1859, s.129. Schauman skrev senare också att ”Jag invänder först, att ett nationelt sätt att känna och tänka kan emottagas äfven oberoende af ett eget språk. ’Människan födes till sin nation; det står icke i hennes makt att skudda nationaliteten ifrån sig’. Detta har hr J. V. S. flera gånger upprepat såsom ett hufvudargument för sina åsigheter. Och eget nog anser jag just samma sats som en hufvudstödjepunkt äfven för mina.” [Schauman], *Papperslyktan* nr 25, 20.6.1859, s. 193.

han använde för att stödja sitt argument tendentiöst pekade på politiska kriterier för nationaliteten.

Utländska exempel som politiska argument

Schauman tog som vi har kunnat se Schweiz till sin hjälp i sitt försvar av flerspråkiga nationer eller ”polyglott-nationer”, som det kom att heta i debatten.³⁸ Att utländska händelser och politiska system användes som modeller eller referenspunkter vid 1800-talets mitt var inte ovanligt, tvärtom. Utländska exempel fungerade som jämförelseobjekt mot vilka olikheter och eventuella brister i det finska politiska livet kunde belysas.³⁹ Denna strategi var också ett viktigt sätt att diskutera känsliga politiska frågor utan att omedelbart få censurens blickar riktade mot sig.⁴⁰

Det var också typiskt för hela polemiken att båda parterna försökte omskriva vad den andre påstått och sedan kritisera detta påstående och erbjuda sin egen version om sakernas rätta tillstånd. Ett belysande exempel på denna strategi är att Snellman stämplade Schaumans syn på nationalitet som en uppfattning som grundade sig på ”det politiska tänkesättet”:

Hela sagde nummer innehåller enligt vår uppfattning deremot en framställning, huru den Schweiziska nationela enheten bevisas genom enhet i det *politiska* tänke- och känslösättet. Att Hr S. nu i stället för denna framställning sätter det absurda påståendet: ”att ett nationelt sätt att tänka och känna kan mottagas äfven oberoende af eget språk genom den ärfda seden”, kan vara oss likgiltigt.⁴¹

Denna strategi är vanlig i alla debatter och särskilt i dem som pågår tillräckligt länge. Strategin kan förstås som en variant av ”retorisk omskrivning” (*rhetorical redescription*), en retorisk figur känd redan i antikens retorik. Tan-

³⁸ ”Polyglott-nationerna” hänvisade till Yrjö Koskinens term som han använt om stater som innehöll flera än en nation. Se Lars-Folke Landgrén i Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 880.

³⁹ Om internationella jämförelser roll i konstruerandet av ”det nationella”, se Pauli Kettunen, *Kansallinen työ. Suomalaisen suorituskyyvyn vaalimisesta* (Helsinki 2001), s. 213–269.

⁴⁰ Denna strategi tillämpades under det tidiga 1860-talet av både ”liberaler” kring *Helsingfors Dagblad* och Yrjö Koskinen i sin *Helsingin Uutiset* i diskussionen kring lantdagsfrågan och behovet av en representationsförändring i Finland genom att hänvisa till den pågående reformdebatten i Sverige. Se Jussi Kurunmäki, ’Ulkomaiset mallit ja poliittinen traditio 1860-luvun alun suomalaisessa keskustelussa valtiopäivistä’, Sakari Hänninen & Kari Palonen (toim.), *Lue poliittisest. Profifeija poliitiikan tutkimukseen* (Jyväskylä 2004), s. 193–236.

⁴¹ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 136.

ken med den retoriska omskrivningen är att omtolka existerande begrepp genom att beskriva deras historier eller sakernas tillstånd på ett nytt och för talaren (skrivaren) lämpligt sätt.⁴²

Snellman, som alltså behandlat frågan redan i *Läran om staten*, förnekade kategoriskt att det fanns någonting som en schweizisk nation eller schweizisk nationallitteratur.⁴³ Enlig honom var Schweiz ett statsförbund som var ett resultat av en yttre press från grannländerna. Med tanke på finska förhållanden hade Snellman en viktig synpunkt i sitt påpekande att varje kanton i Schweiz hade folkets språk också som undervisningsspråk.⁴⁴ Snellman antydde att "Metropolitanus" bland annat i den österrikiska pressen hade kunnat få stöd för sin uppfattning om att flera språk skulle kunna trivas tillsammans hos ett folk. Så må ha varit fallet också på andra håll, men "ingenstades i världen tror man [...] enhetskänsla verkligen finnas, förrän de skilda språken sammanflutit i ett gemensamt språk, bevittnande att äfven nationalkänslan blifvit en".⁴⁵ Schauman höll fast vid sin åsikt och svarade att "människor af skilda stammar och språk kunna sluta sig tillsammans och känna utgöra ett folk, en nation, utan att derföre den ena eller andra stammen behöfver öfvergifva eller låta undertrycka sitt språk".⁴⁶

Schauman hävdade att patriotismen spelat en viktig roll i USA och citerade Tocquevilles berömda *De la démocratie en Amérique* där det stod att "[i] Förenta Staterna [...] låter fäderneslandet känna till sig öfverallt".⁴⁷ Karakteristiskt för denna strid om begreppens rätta mening var att Snellman, som rikligen hänvisat till Tocqueville i *Läran om Staten*, var tveksam och undrade om denne använt ordet "peuple" i stället för "nation" i sin bok. Schauman ville dock visa sina kunskaper och poängterade därför att Tocqueville "ömta-

⁴² Se Quentin Skinner, *Visions of Politics, vol I: Regarding Method* (Cambridge 2002), s. 178–185; Kurunmäki, 'Begreppshistoria', s. 199.

⁴³ "[T]y ingen vet t.ex. ännu af en Schweizisk nationalitet, icke heller af en Schweizisk nationallitteratur. Visst är fransmannen i Schweiz en annan, än den i Gascogne eller Normandie; den schweiziska tysken har sina egendomligheter i sed och språk, som skilja honom från Båyraren och Sachsaren; men ingen har någonsin räknat dessa olikheter för kännetecken på skilda nationaliteter. Rousseau anses för en lika genuin Fransman, som Haller, Johannes von Müller o.s.v. för äkta Tyskar." Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 16–17.

⁴⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 17–19. Han rättade även till Schaumans påstående om antalet språk i Schweiz. Det rätta antalet var fyra i stället för tre.

⁴⁵ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 16.

⁴⁶ [Schauman], *Papperslyktan* nr 14, 4.4.1859, s. 106.

⁴⁷ [Schauman], *Papperslyktan* nr 27, 4.7.1859, s. 209.

lar amerikanarne såsom *une nation*".⁴⁸ Enligt Snellman var Förenta Staterna ändå inte ännu en nation. Landet saknade därmed också en egen nationallitteratur.⁴⁹ Både Schweiz och USA saknade viktiga, om än olika, egenskaper för att kvalificera sig som nationer:

Schweitzarne sakna gemensamma föremål för sin patriotism, i språk, litteratur, sed, lagar och institutioner; Förenta Staternas mesta befolkning har allt detta gemensamt och omfattar det med patriotism – men språk, litteratur, sed, lagar, institutioner höra den icke egendomligt till, utan äro engelska. I Schweiz saknas gemensam nationalitet, i Förenta Staterna en egendomlig nationalitet.⁵⁰

Som vi har kunnat notera verkade Schauman inte göra någon skillnad mellan begreppen "folk" och "nation". Han skrev till exempel att "uttrycken *folk* och *nation* äro nu engång ohjelpigen sammanblandade i allmänna begreppet och i allmänna bruket".⁵¹ Dessa två uttryck betydde däremot inte samma sak som "folkstam". Där hade Snellman fel, menade Schauman.⁵² Snellman däremot påpekade att "nation" inte alltid var samma sak som "folk".⁵³ Enligt honom

⁴⁸ [Schauman], *Papperslyktan* nr 42, 17.10.1859, s. 331.

⁴⁹ "Ingen förnekar, att Förenta Staternas befolkning redan före skilsmessan från England egde mycket egendomligt i seder, lagar och institutioner. Men det föll ingen in att anse den utgöra en egen nation. [...] Om den Nordamerikanska nationallitteraturen hafva vi specielt icke talat. Det är obestriddigt, att en nationallitteratur bär högsta vittnesbörd för en lefvande nationalanda. En nationallitteratur har också häraf sitt namn, att i den en egendomlig nationalanda uttalar sig. Men ännu känner verlden icke till en sådan nationallitteratur, som icke skulle vara skrifven i ett eget, från andra nationers skildt språk." Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 40.

⁵⁰ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 40.

⁵¹ [Schauman], *Papperslyktan* nr 17, 26.4.1859, s. 129.

⁵² Den franska nationaliteten tjänade som exempel: "Hr J. V. S. synes mena, att med en nation förstås detsamma som med en folkstam. Deruti misstager han sig högeligen. När man talar om franska nationen, så förstår man icke derunder de franska talande belgierner, de franska talande schweitzarne, de franska talande savoyarderne, men väl förstår man derunder den tyska talande befolkningen i Elsass; – franska nationen blir således alldeles detsamma som franska folket." [Schauman], *Papperslyktan* nr 17, 26.4.1859, s. 129.

⁵³ Snellman hämtade stöd för sitt argument från *Brockhaus stora Konversationslexikons* nionde upplaga: "Här bör likväl anmärkas, att begreppen folk och nation ofta förväxlas. Ty icke alltid består ett folk af en nation, såsom icke heller en nation bildar ett folk. Begreppet folks inskränktare mening häntyder på en stat, hvilken, såsom den Preussiska, kan innefatta flera nationer, medan åter en nation, såsom den Tyska, kan utgöra flera folk och stater. Det mest gynsamma öde för en nation är det, om den, såsom den Franska, tillika bildar ett folk, hvilket har samma författning och styrelse." Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 42–43.

⁵⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 236.

var ”folk” synonym till ”folkstam” medan ”nation” i sin fulländade form var det samma som ”stat”. Ett folk som genom sitt patriotiska handlande bildar en stat var en nation.⁵⁴ Det bör dock noteras att skillnaden mellan Snellman och Schauman inte rörde frågan om det fanns flerspråkiga stater. Även om Snellman såg identiteten mellan stat och nation som en oundviklig slutpunkt för nationell utveckling ville han poängtera att det var ”svårt att nämna någon Nyeuropeisk *stat*, som icke är en sammanfattning af skilda nationaliteter”.⁵⁵

Det fanns ytterligare en dimension i debatten där det politiska bandet människor emellan fick en central roll: det politiska systemet i ett land. Som vi sett menade Snellman att Schweiz var ett statsförbund som tillkommit på grund av yttre press från länder omkring Alpena. Schauman i sin tur såg en viktig aspekt i det faktum att landets politiska system var republikansk självstyrelse.⁵⁶ Han tyckte att ”[s]jelfstyre är det utmärkande draget i den schweiziska seden”.⁵⁷ Denna idé om självstyre var också den faktor som skilde åt vissa republiker från andra. Därför gick det inte att likställa de olika historiska franska republikerna med den schweiziska, som Snellman gjort.⁵⁸ Schauman hänvisade också till 1848 års föbundsorfattning i Schweiz. Tanken var att visa att de schweiziska kantonerna egentligen inte var så olika och separata från varandra som Snellman hävdade. Han visste det, försäkrade Schauman, därför att han nyligen varit på besök i landet och träffat många schweiziska medborgare som ägde en stark nationell identitet.⁵⁹

Snellman tyckte att det var naivt att betona skillnaden mellan republikers självstyrelse och centraliserade monarkier. Han hävdade att även republiker kunnat förhindra frihet.⁶⁰ Egentligen spelade författningen överhuvudtaget en mindre roll eftersom den ofta var av tillfällig karaktär. Han konstaterade att ”[a]fses blott statsorfattningen vid nationalitetens bestämmande, gör

⁵⁵ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 16.

⁵⁶ [Schauman], *Papperslyktan* nr 25, 20.6.1859, s. 194. Schauman var inte den enda som kopplade den schweiziska nationaliteten till den republikanska statsformen. C. I. Qvist hade skrivit i tidningen *Wiborg* att det var just denna republikanska frihet som gjorde det möjligt att bevara flera språk i landet. Se Lars-Folke Landgrén i Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 871.

⁵⁷ [Schauman], *Papperslyktan* nr 42, 17.10.1859, s. 330.

⁵⁸ [Schauman], *Papperslyktan* nr 42, 17.10.1859, s. 330–331.

⁵⁹ [Schauman], *Papperslyktan* nr 25, 20.6.1859, s. 194–195.

⁶⁰ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 257.

den, der den är fastare rotad t.ex. alla tiders republikaner till en nation”.⁶¹ ”Det politiska känslö- och tänkesättet”⁶² var helt enkelt inte en tillräcklig fast grund för nationalitet. Detta gällde enligt Snellman även de Förenta Staterna i Amerika. Han medgav att det inte gick att förneka patriotism hos amerikanska medborgare, men den var riktad mot andra saker än enbart det politiska systemet i landet. Han påpekade också att Schauman förbisåg det faktum att det amerikanska systemet i stort sätt byggde på slaveriet.⁶³

Enligt Snellman var historien starkare än någon författning: ”Nationerna hafva ingen annan högsta domstol, än historien; och historien frikänner alla dem, som fört menskligheten framåt genom att i sin ordning utgöra den allmänna menskliga kulturens representanter.”⁶⁴ Därmed var det inte sagt att det politiska systemet inte skulle betyda någonting, eftersom ”ingen kan tveka, att icke en friare politisk statsform äfven främjar den nationela utvecklingen”.⁶⁵ Men problemet med författningar, lagar, institutioner och seder var att de kunde installeras av en främmande makt, av någon som inte tillhörde nationen. ”Lagar och institutioner kunna likaväl vara ett verk af den starkares förmynderskap för den svagare, som de gemensamma ödena kunna stå utom den senares bestämmande.”⁶⁶ Med andra ord var politiska lagar och institutioner ofta verk av erövrarens svärd:

Den, som lärer, att endast lagar, institutioner och gemensamma öden bilda nationaliteten, han förordar svärdets och eröfringens rätt, han yrkar på den Europeiska bildningens återgång till den Asiatiska. [...] Svärdet har med blod sammankittat skilda nationer och ur denna förening har utgått *en* gemensam nationalitet, *ett* ursprung, *ett* vetande, *en* sed, *ett* språk – samt ur denna gemensamma grund lagar, institutioner och öden, som varit en nations icke först skapat nationaliteten.⁶⁷

Schauman försökte kontra och gjorde en skillnad mellan frivilligt förenade nationer och de nationer som hade förenats genom tvång. Till den förra gruppen, som speglade inre sympatier mellan invånare, hörde Schweiz och USA. Till den andra gruppen tillhörde till exempel Österrike och Turkiet.⁶⁸ Vad vi

⁶¹ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 114.

⁶² Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 113.

⁶³ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 116–117.

⁶⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 34.

⁶⁵ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 35.

⁶⁶ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 37.

⁶⁷ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 35–36.

⁶⁸ [Schauman], *Papperslyktan* nr 27. 4.7.1859, s. 210.

har här är två olika syner på erövringsens roll i historien. Enligt Schauman var det till sin natur någonting ovanligt eller undantagsmässigt, medan Snellman snarare såg det som en regel i nationernas historia. Föga överraskande gällde detta enligt Snellman även för Finland. Snellmans explicita budskap var att lagar och institutioner inte utgjorde en tillräckligt solid grund för nationaliteten i ”ett lydfolk såsom det finska”.⁶⁹ Egentligen var det bättre för en liten nation att höra till ett despotiskt imperium än till en politiskt fri stormakt.⁷⁰

Patriotisk handling och nation hos Snellman

Det vore inkorrekt att hävda att Snellman inte hade något politiskt element i sin idé om nationen. Enligt honom existerade politiska institutioner inte såsom abstrakta entiteter.⁷¹ Begrepp som till exempel ”nation”, ”stat”, ”samhälle” och ”konstitution” var alltid ett resultat av människans handling, ingenting annat. Därför gick det enligt Snellman inte, såsom Schauman gjorde, att påstå att nationen kunde baseras på tankar eller känslor:

⁶⁹ ”Hvad lagarnes och institutionernas utvecklig angår, hafva vi längesedan derom yttrat, hvad Hr S. icke behagat begripa, att de icke alltid äro nationela, och därför gemensamhet i lagar och institutioner icke bör anses bestämma nationaliteten. [...] Hos ett lydfolk såsom det Finska, hvilket saknar politisk sjelfständighet utåt, i förhållanden till andra stater, måste äfven i det inre de politiska lagarne och institutionerna hafva kännning af denna osjelfständighet. Denna inskränkning i nationalitetens utveckling delar Finska folket med de flesta andra fåtaliga nationer. Att deremot de medborgerliga lagarne och institutionerna inom senaste halfsekels lopp egendomligt utvecklat sig, detta behöfver icke bevis.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 121.

⁷⁰ ”Historien lärer, att de små nationaliteterna aldrig haft några glupskare fiender, än de politiskt fria stora folken. De stora eröfrarenas riken hafva åter sönderfallit. Men de stora fristaterna hafva förlagt sin stam, sitt språk, sina seder, lagar och institutioner i de länder, de kufvat, och historien har förgäfves sökt spåren af, hvad som varit före deras herravälde. Grafen står den eröfrande despoten nära; men ett herskande folk lefver ett långt lif. Vi hafva intet emot, att den, som så hafva kan, må roa sig med några fraser om frihet och sjelfständighet. Men likgiltigt skola vi icke äse, om ett slägte, oförmöget af all handling, ville med ihåligt skrik nedtrycka det arbete för en Finsk nationel bildning, som redan bevisat sig hafva burit mångfaldigt frukt.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 121.

⁷¹ Se t.ex. Tuija Pulkkinen, ’Kansalaisyhteiskunta ja valtio. Kaksi perinnettä poliittisen julkisuuden muotoutuessa’, Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds, Henrik Stenius (toim.), *Kansa liikkeessä* (Helsinki 1989), s. 66.

För att rätt förstå detta, borde man klart inse det, att staten har tillvaro endast i handlingen, icke i vetandet utan handling. Hvarje institution är verklig i deras handlingar, hvilka representera institutionen, hvarje lag i deras, som göra den till sina handlingarnas norm, hvilka icke blott känna lagen och erkänna dess förnuftighet, utan som göra den i sina handlingar gällande. Vi anmärka detta, emedan det är så vanligt, att man anser samhälle och stat bestå i individernas vetande om samhälls- och stats-formerna, eller betraktar den skrifna författningen såsom deras tillvaro, utan att tänka derpå, att denna tillvaro är verklig i samhällsmedlemmarnes görande och låtande. Det är derföre äfven förväntat, att söka nationaliteten i vissa ”tankar, känslor, intressen och sympatier” annorlunda, än såvidt dessa handlingar uppenbara sig. Individerna kan draga sig tillbaka ur handlingens värld och lefva i sitt vetande; men en nations lif är endast och allenast handling.⁷²

Enligt Snellman existerade en ”nation” enbart i handlingens sfär. Detta innebar också att det fanns en stark voluntaristisk sida i Snellmans nationsbegrepp. Denna aspekt kristalliserades i begreppet patriotism som var ”handlingens subjektiva moment”, medan nationaliteten var ”det objektiva”.⁷³ Därför var den ovan nämnda kopplingen mellan ”nation”, ”folk” och ”stat” av politisk karaktär:

Det är icke hos folkstammen, som sådan, den [vetenskapliga åsikten] finner detta berättigande, utan hos nationen, hos det folk, som bildar en stat samt i sed, lag och institutioner uttalar, gifvit objektivitet åt sitt medvetande om det rätta. Ett sådant folk är icke det, som lyder under fremmande lagar, lefver i påtvingade institutioner. Såsom man i den enskildas allmänt mänskliga natur ser möjligheten för honom att hinna till hvarje ståndpunkt af bildning, utan att derföre tillerkänna honom rättighet att vara ett civiliseradt folks lagstiftare, så finnes äfven hos hvarje folkstam möjligheten dertill, att blifva en nation; men den är såsom nation berättigad, först då den i verkligheten bevisat detta berättigande genom att bilda en stat.⁷⁴

Det finns dock en viktig begränsning i denna politiska aspekt. Ett folk som bildar en stat måste äga ett gemensamt språk för att kunna bilda denna stat och därmed bli en nation. Den politiska aspekten i nationsbegreppet var möjlig bara efter att det viktiga villkor som handlade om ”nationens” natur-

⁷² Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 119.

⁷³ ”Nationalanda slutligen kan icke betyda endast nationens vetande och sed, objektivt fattade. Ty ordet ande innebär vetande och viljande, själfmedvetande och verksamhet. Nationalanda är derföre, hvad ordet utsäger, nationens själfmedvetna och verksamma anda, hvari patriotismen ingår såsom handlingens subjektiva moment, nationaliteten såsom det objektiva.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 118–119.

⁷⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 236.

lighet var uppfyllt.⁷⁵ Enligt Snellman ”skall [en nation] äfven från sig afhålla allt främmande”.⁷⁶ Den naturliga grunden till människans politiska liv – eller statliga liv som det hette – låg i gemenskapen, i familjen.⁷⁷ Karakteristiskt för det politiska livet var att man inte bara följde lagar utan också skapade dem i enlighet med patriotiska öfverväganden. För att kunna agera patriotiskt måste man enligt denna syn erkänna sin rätta (och enda möjliga) nationalitet, som avgjordes genom språket.

Även om Snellmans ”nation” inte baserade sig på en gemenskap som var ett uttryck av ett politiskt beslut kan hans idé om nationen tolkas som politisk i den bemärkelsen att språket i de finska förhållandena tillförde nationsbegreppet en emancipatorisk aspekt. Snellman hävdade till exempel att striden mellan honom och Schauman i själva verket handlade om de grovt ojämna villkoren som de två språken hade i landet:

Frågan är här i Finland icke om tvenne språk som sådane, utan om ett språk för all högre utbildning, ett annat för den stora från denna utbildning uteslutna massan, om ett språk för alla offentliga samhällsangelägenheter, ett annat, som från medvetandet om och deltagandet i desamma utesluter sju åttondelar af landets befolkning; det är fråga om vid ett sådant tillstånd den nationalitet, som finnes, kan bevaras och utveckla sig.⁷⁸

Den emancipatoriska aspekten betydde ändå inte att ”den stora massan” skulle börja agera på egen hand, participatoriskt. ”Den stora massan” borde kunna få bildning på sitt eget språk, på finska, men det var i själva verket den utbildade eliten i landet som skulle agera genom att byta sitt språk.

⁷⁵ ”[E]n nations vetande och sed förutsätter den naturliga gemensamheten i boningsplats, härkomst och språk, såsom andens verld öfverhufvud förutsätter naturen. Ordet nation innebär betydelsen af gifven naturlig upprinnelse. Det tillhör den tanklösa uppfattningen att tala om staten såsom något för sig bestående, utan afseende på familjen och samhällslivet öfverhufvud. Kan staten bildas af en polyglott-nation, så bör man konsekvent förorda äfven polyglott-familjer, polyglott-kommuner och korporationer.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 236.

⁷⁶ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 237.

⁷⁷ Som till exempel Marja Jalava konstaterat var Snellmans syn på familjen tämligen patriarkalisk, även enligt samtida kriterier. Kvinnan var underordnad sin man och kunde delta i samhällslivet enbart genom att föda, sköta och uppfostra sina barn. Något tillträde till det politiska livets sfär hade hon inte. Jalava, *J. V. Snellman*, s. 163–174.

⁷⁸ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 165.

”Den flacka kosmopolitismen och liberalismen”

Den gängse uppfattningen är att den finska politiska kulturen varit svagt påverkad av liberala idéer. När avsaknaden av liberalism i Finland kommit på tal har Snellmans namn ofta lyfts fram. Han är bland annat känd för att ha förstört grundandet av ett liberalt parti i slutet av år 1880, kort innan han dog.⁷⁹ Och det är sant att ”liberalism” för Snellman var ett skällsord. Inte minst därför att den var lierad med den, enligt honom, farliga kosmopolitismen och därmed var emot ”nationaliteternas rätt”. Det fanns två fiendeläger till denna rätt, såsom Snellman förklarade i en artikel ”Hvad en nations språk har att göra med den allmänt mänskliga bildningen” som kom ut i det andra numret av *Litteraturblad* år 1860. Den ena fienden var det gamla ”erövrade enväldet”, den andra ”den flacka kosmopolitismen och liberalismen”.⁸⁰ Enligt Snellman öppnade denna naturrättsbaserade liberalism för ”svärdets makt”. I de finska förhållandena var liberalismen enligt honom främst en bekväm lösning för de ”håglösa” i landet.⁸¹

Schauman var starkt påverkad av tanken om mänsklighetens utveckling och generella framsteg. Även om han hävdade att människan föddes till sin nation försökte han också bagatellisera nationens betydelse. Humaniteten var enligt honom viktigare än nationaliteten.⁸² Det bör dock konstateras att det inte var sällsynt för Snellman att tala om humanitet eller civilisation. Tvärtom byggde hela hans idé om nationalitet på en tanke om mänsklig-

⁷⁹ Se t.ex. Stenius & Turunen, 'Finnish Liberalism', s. 49–62.

⁸⁰ ”Det är längesedan anmärkt, att nationaliteternas rätt i Europas nyaste historia fått en fiende till den urgamla. Denna äldre är det erövrade enväldet, som svagt motvägdt af religionsläran i kyrkans hand herrskade från den tid, då de nuvarande Europeiska nationerna bildade sig. [...] Den andra nyare fienden är den flacka kosmopolitismen och liberalismen, hvilken såsom lära utgått från naturrätten, proklamerande den nakna vildens rätt att styra mänsklighetens öden, och i handlingen haft en given form, revolutionens – äfven den naturligtvis vädjande till svärdets makt.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 257.

⁸¹ ”Men såsom lära är visst denna kosmopolitiska liberalism bekväm. Den fordrar endast kunskap om det kända, för alla konstitutioner passande receptet. Och under gifna förhållanden, i hvilka handlingen icke kan komma i fråga, äro dock fraserna ett godt plåster på den håglöses samvete.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 258.

⁸² ”Man kan väl om det nu lefvande människoläget säga: hvarje människa födes till en nation. Men man behöver derföre icke tro, att i grunden människans bestämmelse är att vara medlem af en nation; – den är att vara människa. Nationaliteterna försvinna för humaniteten. Kristendomen vet ej af nationaliteter.” [Schauman], *Papperslyktan* nr 42, 17.10.1859, s. 332.

hetens och civilisationens utveckling mot en högre nivå. Liksom Hegel såg Snellman denna utveckling som en kontinuerlig process där den gamla nivån ersattes av den nya genom ett slags kompletteringsprocess, som Hegel formulerat i termerna ”tes”, ”antites” och ”syntes”. Snellman accepterade inte några universella principer som kunde appliceras på vilket land eller vilken tid som helst. Det var vad Schauman och andra ”blodlösa” liberaler gjorde, menade Snellman. Schauman, liksom de andra som några år senare blev kända som ”dagbladliberalerna”, menade å andra sidan inte att vad som helst kunde imiteras och appliceras i Finland. De var inte antirealister på det sättet, utan de hade som ambition att föra Finland närmare de andra västländerna genom att diskutera politiska system och principer i de länder som uppfattades och presenterades som fria, konstitutionella eller liberala. Att detta vore naivt eller enbart språkpolitiskt motiverat är en konstruktion som Snellman och Forsman (Koskinen), för att nämna de två viktigaste fennomanerna, skapade i slutet av 1850-talet och början av 1860-talet.

En central aspekt i Snellmans politiska tänkande och avgörande för hans syn på nationaliteten var att han inte erkände några naturrättsbaserade politiska rättigheter för människan. Människans politiska rättigheter härstamade inte från några historielösa och allmängiltiga principer.⁸³ Snellman hävdade att ”[n]aturrätten lär om den språkliga enheten ingenting”⁸⁴, och faktum var enligt honom att en nationell enhet var omöjlig utan enhet i språk.⁸⁵ Det var vetenskapligt bevisat, skrev han, att ”språket är icke blott ett visst sätt att meddela tankar från individ till individ, utan människan tänker nödvändigtvis i ord, i språket”.⁸⁶ Som ett exempel på en felaktig blandning av politiska och naturliga rättigheter nämnde Snellman den franska revolutio-

⁸³ I en artikel ’Allmänt menlig och nationel bildning’, som publicerades i det första numret av *Litteraturblad* i 1860, skrev Snellman: ”Hvad är t.ex. vanligare, än att se naturliga, medborgerliga och politiska rättigheter förblandas med hvarandra? – Det kan icke vara obekant, att den stränga skillnaden mellan sådane begrepp utgjort och alltid måste utgöra ett föremål äfven för vetenskapens undersökningar och bestämmanden.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 228.

⁸⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 258.

⁸⁵ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 253.

⁸⁶ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 250. Det samma gällde också vetenskap vars existens enligt Snellman vore omöjlig utan ett gemensamt och exakt språk. Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 254–256.

nen, som enligt honom byggde på Rousseaus idé om ett samhällskontrakt.⁸⁷ Hans poäng var att politiska rättigheter måste härstamma från den kulturella kontext som man lever i. Snellman skrev att ”hvarje nation på hvarje tid är suverän, såsom i sin lag och sed egande högsta afgörande makt öfver rätt och orätt öfverhufvud”.⁸⁸ För Snellman innebar folksuveränitet någonting som kunde förverkligas enbart när det fanns ett folk som kände sig som ett folk. I en undervisande ton konstaterade han att idén om staternas suveränitet, som spred sig under 1700-talet, också innehöll spår av idén om folkkrätten. Exempel från Nederländerna och England hade visat att det var möjligt att förverkliga folksuveränitet inom en stat. Montesquieus lära om folkens vetande och sed var en avgörande nyorientering i läran om folksuveräniteten. Montesquieu hade insett att de var historiska, men enligt Snellman tänkte han fel när han menade att det samma i slutändan gällde för alla statsformer.⁸⁹ Den tyska vetenskapen, och särskilt Herder, hade efter Montesquieu visat att ”ur naturrätten, fattad såsom hvarje människas af naturen gifna medvetande om det rätta och derföre såsom en lära om människans rättigheter, likväl de medborgerliga och politiska rättigheterna icke kunna deduceras”.⁹⁰ Föga överraskande skrev Snellman också att den tyska filosofin nått sin högsta nivå i Hegels filosofiska system.⁹¹

⁸⁷ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 229–230. Rousseau fick också beröm av Snellman. I synnerhet tyckte Snellman om hans syn på staten och friheten, den s.k. positiva friheten, som det heter enligt Isaiah Berlin. Se *Läran om staten* i Snellman, *Samlade arbeten III 1842–1843*, s. 480.

⁸⁸ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 233.

⁸⁹ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 230–231.

⁹⁰ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 231–232. Herders betydelse för Snellmans tänkande har poängteras på sistone i Heli Rantala, ’J. V. Snellmanin historiakäsityksen herderiläisistä piirteistä’, *Herder, Suomi, Eurooppa*, s. 394–413; se också Jalava, *J. V. Snellman*, s. 117–118.

⁹¹ ”Hegel, som till vidare afslutat den Tyska filosofins framstående period, har af sina föregångares läror upptagit, hvad som äfven i historien bevisar sin sanning. Hans förtjenst är det, att hafva ådagalagt, genom hvilka mångfaldiga trådar individens sedliga lif är fästadt vid hans nations tillvaro, och huru det har sitt mått i nationens familjesed, lagar, stånd- och korporationsanda, statsskick och förhållande till andra nationer.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 234. I sin Hegelbiografi poängterar Charles Taylor betydelsen av Herders språkfilosofi för Hegel. Se Charles Taylor, *Hegel* (Cambridge 1975), s. 13–27, 81–84; se också Jussi Kotkavirta, ’Herder ja Hegel’, *Herder, Suomi, Eurooppa*, s. 167–187.

Allt detta innebar enligt Snellman att ”ingen kan i ett nu omskapa samhällsordningen”.⁹² Inte heller någon allmängiltig ”pliktlära” eller moralprincip var möjlig.⁹³ Eftersom det inte fanns någon naturrätt över nationers egna känslor och seder, fanns det inte heller några grunder för att tvinga en nation att rätta sig enligt abstrakta teorier eller andra länders modeller: ”lagar och institutioner icke kunna lånas från stat till stat.”⁹⁴ Med tanke på Finland konstaterade Snellman att finska lagreformer skulle komma att likna reformer i Sverige men i längden avvika från dessa, allt eftersom den finska nationella enheten skulle vinna styrka.⁹⁵

Nationsretorik

När Snellman skrev att det inte gick att omskapa ”samhällsordningen” i ett nu, tog han upp ett tema som genom tiderna ställt till med problem för olika typer av liberaler eller radikaler. Den franska revolutionen var för honom det tydligaste exemplet på de farliga konsekvenser som ett försök att skapa om en politisk ordning på helt nya grunder kan orsaka. Vi har sett att Schauman hade svårigheter med Snellmans språkligt betingade nation och att han försökte koppla ihop nationsbegreppet med en idé om fria konstitutioner och gemensamma lagar, d.v.s. något som enligt dagens språkbruk kanske skulle kallas *Verfassungspatriotismus*. Det har emellertid blivit klart att han inte ville förkasta idén om en ursprunglig nation. Schaumans fall är ett talande exempel på de svårigheter som ”nationalliberaler” vid 1800-talets mitt hade i sina försök att uppställa voluntaristiska kriterier för begrepp såsom nation och nationalitet. Dessa svårigheter berodde i stort sett på liberalernas oviljighet att ge upp tanken om en naturlig gemenskap.⁹⁶ Kanske hade Snellman inte ens behövt stämpla Schauman som anhängare av ”politiska” kriterier för

⁹² Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 232.

⁹³ ”Vänder man sig frågan om människans berättiganden till den och hennes pligter, kommer man här till samma slutpunkt. Hundratals äro de försök, som blifvit gjorda, att uppställa en pligtlära, en moral, ur allmänna förnuftsgrunder, ur någon förutsatt uppfattning af människans bestämmelse, eller ur någon moralprincip, som man kallat det, hvilken skulle vara i och för sig klar och obestridligt sann.” Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 232–233.

⁹⁴ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 235.

⁹⁵ Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 249.

⁹⁶ Angående de svenska nationalliberalernas halvlyckade försök att tillämpa politiska kriterier i deras uppfattning av begreppet nation på 1860-talet, se Jussi Kurunmäki, *Representation, Nation and Time. The Political Rhetoric of the 1866 Parliamentary Reform in Sweden* (Jyväskylä 2000), s. 179–194, 225–226, 230.

nationstillhörighet eftersom dennes ”medfödda” egenskaper redan urvattnade de eventuella voluntaristiska kriterierna för nationaliteten. Att relativisera de stränga ”naturliga” kraven för nationsmedlemskap just i fråga om språket var inte heller särskilt lyckat med tanke på den kraftiga obalansen i språkförhållanden i landet, till exempel inom undervisning och förvaltning. Inte heller hjälpte det att Schaumans och andra finländska liberalers närmaste politiska vänner och sympatisörer i grannlandet Sverige själva var anhängare av tanken: ”en nation – ett språk”.⁹⁷

Schauman var inte ensam med dessa svårigheter utan egentligen i gott sällskap. Inte heller prominenta teoretiker av ”politisk nationalism” som Joseph Emmanuel Sieyès, John Stuart Mill och Ernest Renan ville avskaffa denna dimension från nationsbegreppet, som hänvisade till några ärvda eller ursprungliga tillhörighetskriterier.⁹⁸ Det bör också noteras att teorier om samhällsfördrag, folksuveränitet och demokrati alltid haft svårigheter att svara på frågan hur man borde uppfatta det folk eller *demos* som bestämmer sig för att bilda en politisk gemenskap. Vad är den prepolitiska gemenskap som ansluter sig till ett samhällskontrakt? Även om man skulle ta denna fråga som en i praktiken mindre viktig tankeexercis, som en imaginär hypotes inom politisk teori, är den central inom alla diskurser om nationen. Som Bernard Yack har konstaterat tenderar även en sådan idé om en *civic* nation som bygger på folksuveränitetsprincipen att skapa berättelser om en förfluten nationell

⁹⁷ Till exempel August Sohlman, den blivande chefredaktören för *Aftonbladet*, förnekade kategoriskt möjligheten till ett flerspråkigt Finland i sin provocativa pamflett *Det unga Finland. En kulturhistorisk betraktelse* (1855), s. 13. Talande nog hade Sohlman goda kontakter med A. O. Freudenthal, som blev en av språknationalismens mest centrala figurer i Finland. Se Arvid Mörne, *Axel Olof Feudenthal och den finlandssvenska nationalitetstanken* (Helsingfors 1927), s. 10–75, 123, 211.

⁹⁸ Se Joseph Emmanuel Sieyès, *What is the Third Estate? [Qu'est-ce que le tiers état ?]* (London & Dunmow 1963 [1789]), s. 58, 124; John Stuart Mill, 'Considerations on Representative Government', J. S. Mill, *On Liberty and Other Essays* (Oxford 1991 [1861]), s. 427–430; Ernest Renan, 'What is a nation? [Qu'est-ce qu'une nation ?]', Homi K. Bhabha (ed.), *Nation and Narration* (London & New York 1990 [1882]), s. 19. Renans tolkning om individens tillhörighet till nation som ”ett dagligt plebicit” blev känd också i Finland. C. G. Estlander skrev i 1886 en respektfull introduktion av Renans tankar i *Finsk Tidskrift*. Artikelken var ett starkt argument emot dåtidens nya rasbiologiska nationsuppfattningar samt språknationalistiska tendenser i Europa, även om Estlander var något mjukare gentemot språkliga och rasliga identifikationsgrunder än Renan. Estlander, som tillhörde samma kretsar som Schauman kring 1860, fortsatte därmed på den bana som Schauman hade öppnat i 1859. Se C. G. Estlander, 'Renans åsigt om hvad en nation är', *Finsk Tidskrift* 1886, s. 81–98.

gemenskap, om prepolitiska och kulturella rötter till den aktuella politiska gemenskapen.⁹⁹

Som jag påpekade inledningsvis utgör tanken på en politiskt definierad nation ändå en viktig del av nationsretoriken. I den här uppsatsen har det till exempel visats hur ”politisk” och ”tyska filosofer” användes retoriskt för att motarbeta eller främja denna idé. Att ge sin opponent en viss stämpel och sedan attackera denna stämpel är en av retorikens äldsta strategier. Det är viktigt att poängtera att oavsett de teoretiska kunskaper och ambitioner som debattörerna må ha ägt borde vi i första hand förstå deras inlägg som retoriska drag¹⁰⁰ och i andra hand som tillämpningar av renlärliga filosofiska system eller färdiga politiska doktriner. Det är sant att Snellman i sin argumentering hänvisade till ett historisk-filosofiskt system, men den variation av retoriska hugg som han levererade visar att han inte levde som han lärde. Han försökte – och lyckades – förändra världen (Finland) genom sitt agerande, även om hans historiefilosofi inte riktigt gav utrymme för en spontan och individuell handling som skulle förändra historiens riktning.¹⁰¹ När Snellman skrev att ”nationerna hafva ingen annan högsta domstol, än historien”¹⁰² menade han att det som var förnuftigt och därmed nödvändigt nog realiserade sig i historien.¹⁰³ Historien var kännbar bara efteråt eller för dem som kunde känna världsansen och hade den rätta medvetenheten. Retorikern Snellman ansåg tydligen att han var en sådan person.

Debatten visar också att det var (och är) vanligt att diskutera tillståndet i det egna landet genom att hänvisa till andra länder och deras politiska system. Schweiz och Förenta Staterna blev mycket omdebatterade även om det var uppenbart att striden egentligen handlade om Finland. Schauman och de andra liberalerna hänvisade gärna till andra länders konstitutioner och propagerade för reformer som hade sina förebilder i ”progressiva” länder. Schweiz och USA var Schaumans favoritobjekt i detta syfte. England utgjorde också ett stadigt föredöme för olika slags konstitutionalister och liberaler runtom Europa. Snellman var också intresserad av vad som hände ute i Europa, men han vägrade acceptera att det var möjligt att hämta några färdiga lösningar till egna problem från andra politiska system. Däremot var

⁹⁹ Yack, 'The Myth of the Civic Nation', s. 109–111. Se också Bernard Yack, 'Popular Sovereignty and Nationalism', *Political Theory* 29 (2001:4), s. 517–536.

¹⁰⁰ Om retoriska drag, se Skinner, *Visions of Politics*, vol. I, s. 115.

¹⁰¹ Se Lahtinen, *Snellmanin Suomi*, s. 245–255.

¹⁰² Snellman, *Samlade arbeten IX 1859–1860*, s. 34.

det möjligt att jämföra sitt eget land med andra länder och iakttä hur andra länder hade utvecklats på den allmänna historiska utvecklingsbana som ledde mot högre nivåer av civilisation – även om han hade en stark tendens att reservera denna möjlighet för sig själv.¹⁰⁴

En omfattande begreppshistorisk studie om begreppet nation i Finland saknas fortfarande. Flera forskare har dock uppmärksammat att det finska nationsbegreppet har ett speciellt drag, eftersom det i finskan inte finns någon klar semantisk skillnad mellan ”en nation” och ”ett folk”.¹⁰⁵ Detta drag gör begreppet nation till en underkategori av begreppet folk. Ett folk (*kansa*) är det som utgör nationen (*kansakunta*) och – det bör tilläggas – medborgaren (*kansalainen*). Man kan fråga sig om det måhända inte funnits ett så stort behov att tematisera eller undra över begreppet ”nation” i en så enkel och logisk tankekedja. Men så var inte fallet när ”den finska nationens” vara eller icke-vara debatterades, när nationen diskuterades på svenska och när språkstriden hade en central plats i den politiska dagordningen. Eftersom Schauman använde begreppen ”folk” och ”nation” utbytbart var det måhända han som låg närmare det allmänna finska språkbruket än Snellman. Å andra sidan såg Snellman dessa begrepp som identiska, bara det enhetliga språket blivit verklighet.

Man kan inte hävda att tanken om en politiskt definierad nation förkastades för gott på grund av denna debatt, men man kan ändå konstatera att Snellmans position ”en nation – ett språk” kom att påverka det politiska tänkesättet i tiotals år i Finland, inte bara inom den fennomanska rörelsen utan också inom den svensknationella kampanjen. Dock var det Schaumans idé om en flerspråkig (tvåspråkig) nation som till slut segrade. Naturligtvis

¹⁰³ J. E. Salomaa noterade kritiskt i sin *J. V. Snellman – Elämä ja filosofia* (Helsinki 1944), s. 429: ”Snellmanin historiankäsitteeseen sisältyy myös sisäisiä vaikeuksia, ainakin näennäisiä ristiriitoja. Ilmeisin on seuraava: Toisaalta Snellman esittää, että maailmassa vallitsee ehdoton maailmanjärjestys, että oikeus aina toteutuu historiassa. Historiassa ei tapahdu mitään moraalisesti väärää. Toisaalta hän väittää, kuten olemme nähneet, että kansakuntien kohtaloita määräävät muut voimat kuin oikeus ja moraalit.”

¹⁰⁴ Jag har diskuterat internationella jämförelser hos Snellman och ”liberalerna” också i Kurunmäki, ’Ulkomaiset mallit ja poliittinen traditio’, s. 211. Se också Kettunen, *Kansallinen työ*, s. 213–269.

¹⁰⁵ Se t.ex. Tuija Pulkkinen, ’Kielen ja mielen yhteys. 1800-luvun suomalaisen nationalismin erityispiirteistä ja perinnöstä poliittisessa ajattelussa’, Tuomas M. S. Lehtonen (toim.), *Suomi – outo pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äänen historiaan ja kulttuuriin* (Jyväskylä 1999), s. 119.

var han inte ensam om att tänka så. Det är emellertid uppenbart att kriterierna för den finska nationaliteten har varit starkt influerade av hans idé om gemensamma tankar och seder, ända till våra dagar. Den senare halvan av det fennomanska mottot ”*yksi kieli – yksi mieli*” låg kanske mer i linje med Schaumans idé än vad språkstriden lärt oss att se.

Begreppet revolution under den politiska brytnings- tiden i Finland på 1960- och 1970-talet

RISTO ALAPURO

Begreppet revolution (*vallankumous*) var en ”kärnmetafor” för den nya vänsterrörelsen i Finland på 1960-talet.¹ Termen var viktig i den världsomfattande ungdomsrevolt som rörelsen i Finland var en del av. Samtidigt är det en träffande beskrivning av den finländska versionen av denna stora politisk-kulturella omvälvning. Det som avsågs med revolution var framför allt solidaritet med de nationella befrielseströrelserna i tredje världen, samtidigt som identifieringen med de förtryckta i tredje världen erbjöd en kontext för aktionerna mot maktstrukturerna i det egna landet.

I Finland fick begreppet en helt egen innebörd och roll som sammanhängande med dess laddning i den nationella historien. Dess användning formades av 1900-talets viktigaste och mest traumatiska tudelning, som hade sina rötter i revolutionsförsöket år 1918.

Arvet efter revolutionen år 1918

Arvet från krisen formade den politiska strukturen och präglade den politiska kulturen ända in på 1960-talet. Revolutionsförsöket bröt ut i det tidigare storfurstendömet Finland strax efter oktoberrevolutionen i Ryssland och slutade i nederlag våren 1918. En bidragande orsak till den väpnade konflikten var att Finland särskilt i fråga om att upprätthålla den inre ordningen varit beroende av Ryssland, samt den kris inom ordningsväsendet som uppstod

¹ Matti Hyvärinen, *Viimeiset taistot* (Tampere 1994), s. 93–95. Föreliggande artikel baserar sig på ett avsnitt ur författarens artikel 'Vallankumous' som ingår i Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.), *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (Tampere 2003), s. 519–568.

1917. Däremot var själva konflikten framför allt en intern uppgörelse finländare emellan. Man har kallat och kallar det inbördeskrig, medborgarkrig, frihetskrig, revolution och uppror. De växlande benämningarna vittnar om svårigheten att gemensamt gestalta händelserna på ett begripligt sätt. Svårigheten består huvudsakligen i att kriget samtidigt var en del av Finlands självständighetsprocess: revolten bröt ut knappt två månader efter det att storfurstendömet proklamerat sin självständighet i början av december 1917. Fastän även den av socialdemokraterna utlysta revolutionen stödde självständigheten, definierade segrarna kriget framför allt som ett frihetskrig mot de ryska bolsjevikerna och de fosterlandsförrädare som lierat sig med dem. Kampen sågs alltså inte enbart som en konflikt mellan ordning och laglöshet, utan också mellan fosterländskt sinnade och fosterlandslösa, mellan dem som försvarade fäderneslandet och dem som förnekade det. Den senare dimensionen förstärkte ytterligare avskyn för revolutionen på den borgerliga sidan, eftersom den likställdes med fosterlandsförräderi. Den interna konflikten försågs således med starka yttre förtecken.

Till sakernas tillstånd bidrog ytterligare att Sovjetstaten, som hade stabiliserats bortom gränsen efter 1918, fick sympatier från dem som drabbades av hämnd och förnedring. Finlands Kommunistiska Parti (FKP) grundades sommaren 1918 i Moskva och deklarerade att dess mål var upprättandet av en ”järnhård proletariats diktatur” i Finland efter en väpnad revolution.² Partiet förbjöds men verkade i landet under diverse benämningar och hade ett omfattande politiskt stöd, särskilt inom fackföreningsrörelsen, tills dess verksamhet kvästes helt i början av 1930-talet. Den starka högerradikala rörelsens målsättning var att återskapa den enade fronten från frihetskrigets dagar och ur offentligheten eliminera den femte kolonn som hotade landets existens.

Vid andra världskrigets slut kunde kommunisterna verka öppet, och FKP, eller snarare kommunisternas och vänstersocialisternas samarbetsorgan Demokratiska Förbundet för Finlands Folk (DFFF), blev ett av de till väljarstödet största partierna i landet. Motsättningen mellan kommunisterna och övriga partier förblev den centrala politiska skiljelinjen i Finland. Det allmänna intrycket var att den femte kolonnen i form av den sovjettrogna kommunistiska rörelsen än en gång hade gjort entré. Under 1940-talet och

² Suomen Kommunistinen Puolueen perustamislausunto (konstituerande utlåtande godkänt vid det konstituerande mötet i Moskva 29.8.1918), s. 1. (Suomen puolueohjelmat, Poliittisen retoriikan instituutin puolueohjelma-arkisto, Jyväskylän yliopiston yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos, härefter: Suomen puolueohjelmat.) Orig.: ”rautaisen työväen diktatuurin”.

även senare misstänktes FKP för att ruva på kupp- eller revolutionsplaner i samförstånd med den sovjetiska grannen.³

I det nya partiprogrammet år 1957 mildrades de skarpa formuleringarna från år 1918 om en väpnad revolution, men målet var alltjämt en ”sammhällelig revolution, som syftar till att genomföra socialistiska nydaningar”. Under övergångsperioden från kapitalismen till socialismen skulle ”proletariatets diktatur” råda. Övergången skulle ske demokratiskt, men eftersom den grundade sig på ”arbetarnas masskraft” skulle den vara stark nog att avvärja eventuella våldsåtgärder från ”de kontrarevolutionära krafterna”. Man uteslöt alltså inte bruk av våld till revolutionens försvar. Programmet fick en internationell dimension genom ”kommunismens framstegsvänliga segertåg” som hade inletts med oktoberrevolutionen, vilket var den vanliga formuleringen inom de europeiska kommunistpartierna.⁴

Ett viktigt särdrag i situationen efter andra världskriget var den bildade klassens så gott som undantagslösa antikommunism. Som en konsekvens av detta saknades ett socialistiskt eller marxistiskt språk bland de intellektuella; visserligen fanns det en liten grupp vänsterintellektuella trettioåringar som dock blivit marginaliserade från kulturens huvudfåra. I Finland hade revolutionen framför allt pådrivits av det socialdemokratiska partiet som hade ett starkt proletärt inslag och var långt från en revolutionär rörelse ledd av en intellektuell elit, så som i Ryssland och senare i tredje världen. Vare sig på 1920- eller 1930-talet eller efter andra världskriget var man inom den förhärskande kulturen beredd att uppfatta 1918 års händelser som en revolution. I Finland saknades en intellektuell vänster med samma inflytande som till exempel i Frankrike eller Italien. ”[Kommunismen i Finland] består av en obetydligt liten grupp aktiva ledare, ett obefintligt stöd från intellektuellt håll samt av en enorm vattenkropp som visserligen ser imponerande ut, men vars praktiska värde är förhållandevis litet” stod det i en pamflett som förebådade den nya tiden år 1960.⁵

³ Lauri Hyvämäki, *Vaaran vuodet 1944–48* (Helsinki 1954); Hermann Bayer-Thoma, ’Vallankumous, josta ei tullut mitään’, *Työväentutkimus* 3 (1989:2), s. 9–12.

⁴ Suomen Kommunistisen Puolueen ohjelma (godkänt vid den XI partikongressen 2.6.1957). (Suomen puolueohjelmat.) Orig.: ”socialististen uudistusten toteuttamista tarkoittava yhteiskunnallinen vallankumous”, ”proletariaatin diktatuuri”, ”työväestöjen joukkovoimaan”, ”vastavallankumouksellisten voimien”, ”socialismin voitokas eteneminen”.

⁵ Kalervo Siikala, *Kansallinen realismi* (Jyväskylä 1960), s. 96. Orig.: ”[Suomen kommunismissa] on mitättömän pieni aktiivinen johtoporras, olematon sivistyneistön kannatus ja valtava vesiruumis, joka tosin näyttää komealta, mutta jonka käyttöarvo on suhteellisen vähäinen.”

Upprensningen av språket

Bland unga intellektuella uppstod det i början av 1950-talet en attitydförändring som banade väg för ett nytt sätt att tala om vänstern, revidera synen på kommunisternas roll och uppgift i Finland och till sist även på revolutionen. Förutsättningen för att kunna revidera synen på kommunisterna var att det blev möjligt att *tala* om dem på ett nytt sätt. Inledningsvis måste det gå att placera kommunisterna inom samma begreppsliga fält som andra aktörer inom finsk politik. I den processen hade revolutionsbegreppet en egen roll. För att en begreppslig förnyelse alls skulle kunna inledas, måste man först göra sig av med det vedertagna språkets självklarheter. Den språkliga barlast som hade uppstått 1918 och alltjämt fanns kvar måste analyseras. Man måste hitta ett sätt att tala om ett vänstersamarbete, socialismen, medlen för att uppnå ett socialistiskt samhälle och revolutionen på ett annat sätt än tidigare – hitta andra betydelser, andra attityder, kanske andra referenser och eventuellt föra en diskussion i andra termer och med andra begrepp än tidigare.

1920- och 1930-talets idealiserade enhetskultur och kompakta fosterländskhet som förlängts av kriget kändes tryckande för de mest kända av 1950-talets yngre intellektuella. Reaktionen var emellertid inte öppet politisk, utan betonade framför allt sin obundenhet och opolitiska karaktär. Det handlade om språket och språkbruket samt litteratur och forskning. På litteraturens område kommer symptomen på den förändrade attityden fram i debatten om det korrekta bruket av värdeomdömen, d.v.s. en strävan att helt göra sig av med dem. Man skulle avskaffa det tidigare gängse språket som blivit en "allmän lögn".⁶ Man tänkte sig att språket borde rensas på allt slags bråte och slagg i form av stora ord och ideal, "lögnaktighet, utropstecken, kursiveringar, tomrum". Man borde göra sig av med ord som "korståg, hjältar, 'sisu', offer, [som] varit en del av tidningsvokabulären under kriget".⁷ "Orden ljuger via generaliseringar, särskilt abstrakta ord, som substantiverade

⁶ Mirjam Polkunen, 'Lyriikan modernismi', *Suomen kirjallisuus* VI (Helsinki 1967), s. 548.

⁷ Ville Repo, *Kättentaputukset raastuvanoikeudessa* (Espoo 1987), s. 223–224. Orig.: "vähellisuudesta, huutomerkeistä, kursivoineista, harvennuksista", "ristiretki, sankarit, sisu, uhri [jotka] olivat sodanaikaisen julkisen sanan yleiskieltä".

⁸ Jouko Tyyri, 'Eskoudesta', *Suomalainen Suomi* 21 (1953), s. 412. Orig.: "Sanat valehtelevat yleistämällä, etenkin abstraktiset sanat, esim. adjektiivieista johdetut substantiivit: totuus, kauneus, oikeus, hyvyys jne."

adjektiv: sanning, skönhet, rätt, godhet o.s.v.”⁸ Man citerade Hemingway, som hade sagt att ”namn på floder, byar och gator var betydelsefulla ord i jämförelse med ’sådana avskyvärda abstraktioner som rykte, ära, tapperhet’”.⁹ Det viktiga var att hitta ett exakt uttryck för den egna erfarenheten, inte att uttrycka sanningar och rangordna dem.

Ett parallellt fenomen stod att finna i de moderna samhällsvetenskaperna som var på frammarsch. Inom dessa reflekterade man över vilka satser som ger information om verkligheten och vilka som inte gör det. Liksom inom litteraturen låg tonvikten på satser grundade på empiriska fakta, och man tog avstånd till heltäckande system. Bland studenterna rådde det en radikal positivism, vilken inom politikforskningen tog sig behavioristiska former. Jaakko Hintikka särskilde mellan värdebundenhet och värdefrihet för att komma underfund om dessa begrepps språkliga innebörd, utan att för den skull reducera värdeomdömen till känsloreaktioner liksom man tidigare hade gjort.¹⁰

Det nya förhållningssättet hade även en direkt politisk dimension, nämligen i förhållandet till Sovjetunionen. Efter krigsslutet var det nödvändigt att hitta en ur rysk synpunkt acceptabel attityd som ersatte den tidigare misstroheten och fientligheten mot Sovjetunionen. I stället för stora ord och ideal gällde det att inta en realistisk hållning till den mäktiga grannen i öster utan att göra sig några illusioner, d.v.s. ett förhållningssätt grundat på empiri. För att reda sig med grannen behövdes ett språk som befriats från gammal barlast, där beteckningar och betydelse svarade mot varandra, ett transparent språk. Så tyckte framför allt Jouko Tyyri, en välkänd ung intellektuell, som under den s.k. nattfrostens sade att ”de politiska realiteterna framför allt är språkfrågor”. ”Till sin natur är Paasikivi-linjen [...] i grund och botten en språklig metod.” De utrikespolitiska meningsskiljaktigheterna i Finland ”visar sig [...] vara semantiska. [...] Egentligen tvistar man inte om vad man borde ha gjort eller låtit bli att göra, eller vad som borde göras, utan

⁹ Enligt Kai Laitinen, cit. Polkunen, ’Lyriikan modernismi’, s. 548. Finska orig.: ”jokien, kylien ja katujen nimet olivat merkitseviä sanoja verrattuna sellaisiin ’iljettäviin abstraktisanoihin kuin kunnia, maine, urheus’.”

¹⁰ Jaakko Hintikka, ’Arvokäsitteistä sosiolitieteiden metodiopissa’, *Ajatus* 20 (1957), s. 27–47; Erik Allardt, ’Naturalismi ja positivismi’, Risto Alapuro, Matti Alestalo & Elina Haavio-Mannila (toim.), *Suomalaisen sosiologian juuret* (Porvoo & Helsinki 1973), s. 243–247, 256–258; Uskali Mäki, ’Metodologisen ajattelun juonteita suomalaisessa kansantaloustieteesä’, Heikki Koskenkylä et al. (toim.), *Sata vuotta suomalaista kansantaloustiedettä. Kansantaloudellinen Yhdistys 1884–1984* (Helsinki 1984), s. 119–120.

kampen handlar om hur handlingarna formuleras i ord, d.v.s. om deras expressiva värde”.¹¹

Ett nytt sätt att tala om vänstern och revolutionen

På 1950-talet pågick en dekonstruktion av språket som riktade sig mot det rådande nationellt präglade tänkesättet. Avsikten var uttalat opolitisk. Åtminstone indirekt innebar denna obundenhet samtidigt ett avståndstagande från den tidigare antikommunismen. Detta gick inte obemärkt förbi. Skribenterna i *Ylioppilaslehti* på 1950-talet kallades för ”röda pamflettister”.¹² På 1950-talet och i synnerhet på 1960-talet var tidningen en viktig kulturtidskrift som lästes över hela landet.

Under det senare decenniet kom frigörelsen från tidigare betydelser även att omfatta socialismen och revolutionen. Trots att dessa frågor hade varit starkt närvarande även under tidigare årtionden hade man inte kunnat debattera dem, eftersom den borgerliga sidan saknat begreppslig beredskap att göra det. I början av 1960-talet inledde en del unga intellektuella kontakter med den representativa politikens icke-borgerliga sida. De tog ställning till den samhällliga tudelningen efter andra världskriget, och särskilt till den kommunistiska och folkdemokratiska rörelsen. Den nya debatten fördes i särskilda debattskrifter och pamfletter samt kulturpolitiska tidskrifter och fäste uppmärksamhet vid (det politiska) språket och dess problem. ”Den ideologiska tolkning som man har gett de politiska slagorden håller på att förlora sitt grepp och i dess ställe träder en saklig och vetenskaplig analys av dem”,¹³ konstateras det i tidskriften *Tilanne*, som skrevs av en liten skara av sådana personer inom 1930- och 1940-talets kulturvänster som blivit besvikna på FKP, samt av unga samhällsvetare.

Lösgörelsen ur den polariserade politiska kulturen motiverades alltså på språkliga grunder. Hannu Taanila, en förgrundsgestalt inom sin generation,

¹¹ Jouko Tyyri, ’Asenteet’, Matti Kekkonen & Jouko Tyyri, *Asiat ja asenteet* (Jyväskylä 1959), s. 79, 101–102. Orig.: ”poliittiset realiteetit ovat kielikysymyksiä”, ”Paasikiven linja [...] on syvimmältä luonteeltaan kielellinen menetelmä”, ”osoittautuu [...] semanttiseksi. [...] Varsinaisesti ei kiistellä siitä, mitä olisi pitänyt tai ei olisi pitänyt tehdä tai mitä olisi tehtävä, vaan taistelu koskee tekojen muotoilua eli niille annettua ilmaisuarvoa”.

¹² Pekka Lounela, *Ollaan sitten suomalaisia* (Jyväskylä 1959), s. 90.

¹³ J. P., ’Sosialismi ja itsenäisyys’, *Tilanne* 3 (1963), s. 333. Orig.: ”Iskusanoina käytettyjen suurten poliittisten käsitteiden ideologinen tulkinta on hölymässä ja sijaan astumassa niiden asiallinen tutkimus ja erittely.”

ansåg att ”vänsterns aktuella problem beror på att begreppet vänster förändrats”. Det behövdes en ny definition för att man i stället för den förlegade ”historiska vänstern” skulle kunna tala om den nyindelning som höll på att ske: Den spirande ”[f]ilosofiska vänsterns uppgift är att skapa ett språk för vänstern i vårt land”.¹⁴ Man kunde inte tala om den nya vänstern förrän språket rensats på gamla betydelser. Enligt Kalevi Suomela, även han en välbekant debattör och samhällsvetare, var de politiska meningsskiljaktigheterna ”i stor utsträckning en fråga om [...] språket”. ”Våra olika politiska grupperingar bildar ett slags språkliga fällor”:

I många fall beror motståndet inte så mycket på själva saken som på den negativa emotionella laddning som associeras med själva orden. För en rationell diskussion är det ett missbruk av språket om man snarare eftersträvar att [...] operera med ordens emotionella innebörd än med deras sakliga innebörd. Det uppstår otaliga missförstånd helt enkelt för att samtalsparterna inte bemästrar språket tillräckligt bra. [...] Orden socialism, demokrati och frihet är typiska exempel på ord vars informationsvärde är litet.¹⁵

Även i fråga om begreppet revolution diskuterade man dess ”sakliga innebörd”. Det kunde inte undvikas när diskussionen handlade om övergången till socialismen och ifall den skulle ske på fredlig väg eller med våld. Men för att frågan alls skulle kunna diskuteras måste den lös göras från såväl revolutionsförsöket i Finland, bolsjevikrevolutionen i Ryssland som FKP:s partipolitiska grepp. Måttstocken bestod av ”sakliga” d.v.s. rationella begrepp som baserade sig på empiriska fakta.¹⁶ I tidskriften *Sosiologia* hänvisade Antti Eskola till de ”be-

¹⁴ Hannu Taanila, ’Vasemmisto Suomen poliittisessa kentässä’, Arvo Ahlroos (toim.), *Jäädetyt saatavat. Vasemmistopolitiikan uutta suuntaa* (Jyväskylä 1965), s. 81. Orig.: ”vasemmiston nykyiset ongelmat johtuvat vasemmiston käsitteen muuttumisesta”, ”historiallisen vasemmiston”, ”[f]ilosofisen vasemmiston tehtävänä on luoda vasemmistollemme kieli”.

¹⁵ Kalevi Suomela i Jyrki Juurmaa & Kalevi Suomela (toim.), *Entä nyt, vasemmisto? Keskustelu sosialismista, vasemmiston yhteistyöstä ja kulttuuripolitiikasta* (Helsinki 1966), s. 67. Orig.: ”kysymys on [...] paljon kielestä”, ”Meidän eri poliittiset ryhmämme ovat ikään kuin aidattuja kielialueita”, ”Useissa tapauksissa vastustus ei kohdistu niinkään itse asioihin, vaan sanoihin joihin on onnistuttu liittämään voimakas negatiivinen tunnevaraus. Rationaalisen keskustelun kannalta on kielen väärinkäyttöä, jos pyritään [...] operoimaan enemmän sanojen tunne- kuin asiasisällöllä. Lukemattomien väärinkäsitysten lähde on, [...] kun keskustelijat eivät kykene hallitsemaan kieltä. [...] Sanat sosialismi, demokratia ja vapaus ovat tyypillisiä sellaisia sanoja kiessä, joiden informaatioarvo on vähäinen.”

¹⁶ Se t.ex. Ahlroos (toim.), *Jäädetyt saatavat*; Juurmaa & Suomela (toim.), *Entä nyt, vasemmisto*, s. 16, 17, 82, 86, 126.

greppsliga svårigheter” som uppstod i debatten i angående formerna fören övergång till socialismen och proletarietets diktatur. Han ansåg att kommunisterna hade ”rätt idé” men använde sig av ett emotionellt ”vilsledande begrepp”.¹⁷

1960-talets nya språkliga front bestod framför allt av de nya samhällsvetenskaperna och särskilt sociologin, som lockade till sig många unga intellektuella. Man förde fram tanken på reglerade konflikter, d.v.s. att hitta gemensamma politiska spelregler. Tanken passade bra ihop med kravet på en dialog baserad på exakta begrepp och klara empiriska referenser. ”Revolutionen” blev en del av den legitima akademiska ”vetenskapliga” terminologin inom de moderna samhällsvetenskaperna på frammarsch och ett sätt att beskriva samhälleliga konflikter, tvärtemot vad som tidigare varit fallet under tiden mellan de två världskrigen. År 1964 utkom *Yhteiskuntatieteiden käsikirja*, där revolutionen närmast beskrivs i samband med sociala samhällsrörelser. Spökena ur det förgångna, t.ex. i form av en betoning på revolutionens laglösa element, är borta.¹⁸ Epokens främste sociolog, Erik Allardt, behandlade i sitt mest inflytelserika verk *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine* (1964) den politiska revolutionen ur modern sociologisk synvinkel utan att diskutera det acceptabla eller förkastliga i den.¹⁹ I en litet senare utgiven lärobok i politisk teori presenteras revolutionen som en form av politisk process och framför allt som en form av strukturell förändring av det politiska systemet.²⁰ Inom samhällsvetenskaperna blev termen ett analytiskt begrepp bland andra för förändring, rörande t.ex. regleringen av konflikter. Den sistnämnda tanken var aktuell också i förhållningssättet till kommunisterna, såväl i Allardts bok som i Antti Eskolas tidigare nämnda artikel. Man skulle tillämpa samma regler på kommunisterna som på andra, för att även de skulle tillägna sig de gemensamma spelreglerna – eller ett gemensamt språk, som man också kunde uttrycka saken.

¹⁷ Antti Eskola, ’Poliittisten ristiriitojen sääntely ja kommunismi’, *Sociologia* 2 (1965), s. 63. Orig.: ”käsitteellisiin vaikeuksiin”, ”oikea ajatus”, ”harhaanjohtava käsite”.

¹⁸ Kosti Huuhka, ’Sosiaaliset liikkeet’, *Yhteiskuntatieteiden käsikirja* II (Helsinki 1964), s. 665. Två andra omnämnanden av revolutionen finns i en presentation av marxismen: Hannu Soikkanen, ’aatesuunnat – sosiaaliset’, *Yhteiskuntatieteiden käsikirja* I (Helsinki 1964), s. 38, 43.

¹⁹ Erik Allardt, *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine* (Porvoo & Helsinki 1964), s. 122, 128, 131; på svenska *Samhällsstruktur och sociala spänningar* (Helsingfors 1965), s. 118, 125 och 128.

²⁰ Jan-Magnus Jansson, *Politikens teori* (Helsingfors 1969), s. 223–228; på finska *Politiikan teoria* (Helsinki 1969), s. 242–247.

Revolutionen och kommunisterna i Finland

Det som hittills skisserats upp är ett försök att beskriva vad det innebar att närma sig kommunisterna och ”revolutionen” i hägn av förnuftet. Kommunisterna betraktades inte längre nödvändigtvis som en våldsbenägen femte kolonn till Sovjetunionen; eventuellt tillhörde en del av dem den nya vänstern, som hade ”rätt idé”, trots att de fortfarande var fångna i det gamla språkbruket. Men samtidigt som man närmade sig dem, närmade man sig oundvikligen också ett nytt förhållningssätt till dem och hela arvet från år 1918. Liknande förändringar inträffade också inom den borgerliga kulturkretsen. Omkring år 1960 utkom Väinö Linnas stora romantrilogi *Täällä Pohjantähden alla* (1959–1962; svensk övers. *Högt bland Saarijärvis moar* 1961–1962), där de revolutionära ”återfick sitt medborgerliga förtroende”, som man har uttryckt saken. Hos Linna framställs revolutionärerna som handlande subjekt vars strävan efter landets bästa inte ifrågasätts. Kort efter detta publicerades även den första grundliga analysen av segrarnas andel i händelserna år 1918, den s.k. vita terrorn.²¹

Det nya sättet att tala om revolutionen utgjorde ett ”rationellt” brobygge till kommunisterna och folkdemokraterna; det var en del av att *hitta* dem, vilket hade en särskild laddning i 1960-talets Finland. Det var närmast till socialdemokraterna som en del unga ur den bildade klassen anslöt sig, samtidigt som det inträffade en islossning inom den kommunistiska och folkdemokratiska rörelsen. Men banden som knöts stannade inte vid ett ”rationellt” brobygge, utan snart styrde man betydligt radikalare steg i riktning mot kommunisterna, och anslöt sig till dem. I det fallet var revolutionen eller det revolutionära inte endast ett begrepp bland många andra, som för dem som analyserat det politiska språket; för dem som förenade sig med den kommunistiska fronten hade begreppet revolution en alldeles särskild laddning och tyngd. Oberoende av vad som förstods med revolution, innebar det en provokativ gest för en borgerlig intellektuell att förklara sig vara för revolutionen.

Så gjorde poeten Pentti Saarikoski som var den mest expressiva gestalten inom sin generation och som påstås ha förvildat sina jämnåriga. År 1962 började han med att bryta mot invanda litterära konventioner genom att ta in socialismen och revolutionen i sin diktning som en del av sin vardagliga erfarenhet. I hans sedermera berömda diktsamling *Mitä tapahtuu todella?* (1962)

²¹ Jaakko Paavolainen, *Poliittiset väkivaltaisuuudet Suomessa 1918 II. ”Valkoinen terrori”* (Helsinki 1967).

var Finland och Sovjetunionen, Lenin och Trotskij och ryska revolutionen och kommunismen ("jag blev kommunist") lika viktiga som allt annat stoff.²² Saarikoski accepterade satser som "fick vara vad som helst".²³ Han lät vardagens hela spektrum inklusive politiken bli en del av den individuella erfarenheten. Det politiska språket klev in i det litterära och poetiska på lika villkor och med samma rättigheter. Detta innebar en klar brytning med den ursprungliga idén om upprensningen av språket. För Saarikoski var detta marxism: "Marxism innebär enligt min uppfattning att det finns olika saker som är likvärdiga sinsemellan, att de placeras på samma linje, i jämbredd med varandra."²⁴

Pentti Saarikoski chockerade bl.a. genom att ta i bruk revolutionsretorik i sin diktning. Otava / Max Petrelius.

Saarikoskis marxism, och revolutionen som en del av den, kanske man kan säga, var inte marxism i konventionell bemärkelse. Viktigt och betecknande för hans marxism var att politiken och revolutionen var jämförbara med alla andra mänskliga ärenden, en del av deras totalitet. Revolutionen stod i direkt samband med Saarikoskis eget liv, hans verksamhet som intellektuell och som en människa som förverkligar sig själv. Under det Akademiska Socialistiska Sällskapet ASS valfest år 1963 sade han: "Kulturradikalism kan inte betyda något

²² Pentti Saarikoski, *Mitä tapabtuu todella?* (Helsinki 1962). Orig.: "minusta tuli kommunisti."

²³ Cit. Esko Jämsén, 'minä ja nykyisimmät runot', *Tilanne* 4 (1964), s. 200. Orig.: "saavat olla mitä tahansa."

²⁴ Cit. Jämsén, 'minä ja nykyisimmät runot', s. 200. Orig.: "Marxilaisuus tarkoittaa minun käsittäkseni sitä että on erilaisia asioita jotka ovat toistensa kanssa samanarvoisia ja ne asetetaan rinnakkain toistensa kanssa tasa-arvoisiksi."

annat än att eftersträva en fullständig omstörtning av det rådande samhället och grundandet av ett socialistiskt”.²⁵ Året därpå, då han var chefredaktör för den nya ”revolutionära” tidningen *Aikalainen*, inbjöd han sina läsare att ta del av ”ett samhällsbygge, en revolution”.²⁶ År 1965 skrev Saarikoski om uppbyggnaden av sin världsåskådning: ”Och jag hade blivit kommunist, när jag insåg att bara en revolutionär övergång från det nuvarande samhällssystemet till det socialistiska kan skapa förhållanden där jag och människorna omkring mig kan leva ett gott liv där vi tillåts förverkliga oss själva fullt ut och växa i frihet.”²⁷

För Saarikoski, och för dem som i mitten av 1960-talet likt honom identifierade sig med revolutionen, verkar det som om själva den provokativa handlingen varit det viktigaste; det oerhörda låg i att de, i egenskap av intellektuella, anslöt sig till kommunisternas led och inte att de anammade den revolutionära doktrinen. Å andra sidan bidrog de nya medlemmarna till att öka det tryck som ledde till en doktrinär splittring av kommunisternas och folkdemokraternas led.

Studentrevolten

”Revolutionen” bland unga intellektuella hade dock också en helt annan än en finsk klangbotten. Termen refererade inte bara till den inhemska kommunismen och dess uppkomsthistoria, utan syftade också på den världsomfattande studentrevolten i de industrialiserade länderna, som rörelsen i Finland betraktade sig som en del av. Man identifierade sig med befrielseströrelserna i tredje världen och motsatte sig den gemensamma fienden i form av det kapitalistiska systemet i det egna landet.

Ett belysande exempel på denna revolutionära linje finns i artikelsamlingen *Ylioppilaitten vallankumous* (1968), författad av redaktören vid *Ylioppilaslehti*, Antti Kuusi. Studenternas ”glada” eller ”anarkistiska” revolution erbjöd ”ett liv uppfyllt [...] av en berusande känsla av solidaritet: frihet, broderskap

²⁵ Cit. Pekka Tarkka, *Pentti Saarikoski. Vuodet 1937–1963* (Helsinki 1996), s. 558. Orig.: ”Kulttuuriradikalismi ei voi tarkoittaa muuta kuin pyrkimystä tämän yhteiskunnan täydelliseen ja lopulliseen kumoamiseen, sosialistisen yhteiskunnan perustamiseen.”

²⁶ *Aikalainen* 1 (1964), s. 8. Orig.: ”rakentamaan yhteiskuntaa, tekemään vallankumousta.”

²⁷ Pentti Saarikoski, ’Maailmankatsomuksen rakentumisesta’, Arvo Ahlroos (toim.), *Jäädetyt saatavat. Vasemmistopolitiikan uutta suuntaa* (Jyväskylä 1965), s. 86. Orig.: ”Ja minusta oli tullut kommunisti silloin, kun tajusin, että ainoastaan vallankumouksellinen siirtyminen nykyisestä yhteiskuntajärjestelmästä sosialistiseen saattoi luoda olosuhteet, joissa minä ja minun ympärilläni oleva ihmisten joukko saataisimme elää hyvin, toteuttaen itsemme kokonaan, kasvaen vapaasti.”

och jämlikhet”. Även om ”studentrevolutionens” ”grovkalibriga startskott” avlossades i Berkeley 1964, så var den ”en och vår allas, världsomfattande”. Till ”den revolutionära fronten” hörde framför allt ”folken i tredje världen” samt ”den nya arbetarklassen i den kapitalistiska världen”, som omfattade studenterna med flera, snarare än den del av arbetarklassen som hade integrerat sig alltför väl i det rådande samhällssystemet. ”I den blodiga kampen på gator och torg i världens metropoler upplever studenterna en konkret ödesgemenskap med Vietnams folk och tredje världen överhuvudtaget.”²⁸

Men Finlands speciella position manifesteras i Kuusis text i det att han inte heller förbigår oktoberrevolutionen i Ryssland – må vara att ”Che Guevaras död är närmare inpå oss än den 50-åriga Sovjetunionen”.²⁹ Den viktigaste artikeln i samlingen publicerades ursprungligen redan 1967. Det är en begeistrad skildring av firandet av oktoberrevolutionens femtioårsdag i Leningrad där författaren deltog. Det var revolutionen i största allmänhet som Kuusi firade, inte just precis oktoberrevolutionen:

Vi gick mot Vinterpalatset fyllda av en obetvinglig energi, vi hade nog styrkan hos en atombomb. [...] Vi var alla fullständigt medvetna om att vi var kapitalister, men ändå var det lika naturligt för oss att fira revolutionen som för ryssarna. [...] Revolutionen utöver en mystisk dragningskraft på var och en, oavsett politiskt sinnelag. Redan själva prestationen i sig – att gripa makten – inger respekt. [...] Det kändes otroligt härligt och befriande att få hurra för revolutionen tills man blev hes. [...] Det vi firade var revolutionen i största allmänhet, inte just precis händelserna i oktober 1917.³⁰

²⁸ Antti Kuusi, *Ylioppilaitten vallankumous* (Helsinki 1968), s. 71, 75, 34, 77–78, 116–117, 124. Orig.: ”iloinen”, ”anarkistinen”, ”elämänmuotona [...] päihdyttävää solidaarisuudentunnetta: vapautta, veljeyttä, tasa-arvoisuutta”, ”ylioppilavallankumouksen”, ”järeä lähtölaukaus”, ”yksi ja yhteinen, yleismaailmallinen”, ”Kumoukselliseen rintamaan”, ”kolmannen maailman kansat”, ”kapitalistisen maailman uusi työväenluokka”, ”Taistelllessaan verissäpäin maailman metropolien kaduilla ja toreilla ylioppilaat tuntevat konkreettista kohtalonyhteyttä Vietnamin kansaan ja ylipäätään kolmanteen maailmaan”.

²⁹ Kuusi, *Ylioppilaitten vallankumous*, s. 11. Orig.: ”Che Guevaran kuolema oli meitä lähempänä kuin 50-vuotias Neuvostoliitto.”

³⁰ Kuusi, *Ylioppilaitten vallankumous*. s. 7–9. Orig.: ”Kuljimme kohti Talvipalatsia hillittömällä voimalla, meissä oli atomipommillinen energiaa, meissä kaikissa. [...] Olimme täysin tietoisia kapitalistisuudestamme, ja kuitenkin vallankumousjuhlintamme oli luontevaa siinä kuin venäläistenkin. [...] Vallankumouksessa on mystistä viehättävyyttä, joka tehoa meihin poliittisesta mielenlaadustamme riippumatta. Jo suoritus sinällään – vallan anastaminen – herättää kunnioitusta. [...] Oli käsittämättömän riemullista ja vapauttavaa saada äänensä käheäksi huutamalla eläkөөtä vallankumoukselle. [...] Me olimme juhlimassa ylipäänsä vain vallankumousta, emme niinkään tapahtumia lokakuussa 1917.”

Oktoberrevolutionen inkluderades i alla fall i den acceptans revolutionen hade fått, vilket stod i skarp kontrast till den vedertagna borgerliga uppfattningen.

Solidariteten med befrielseströrelserna och revolutionerna i tredje världen var som starkast i Finland under 1960-talets sista år och i början av 1970-talet. Det man framför allt diskuterade var hur man skulle förhålla sig till det revolutionära våldet, och särskilt om finländarna direkt skulle stöda en väpnad kamp eller begränsa sig till annan hjälp.³¹ Debatten ledde bland annat till att föreningar för solidaritet med Kuba och Vietnam, som stod nära studentrörelsen, grundades. Den viktigaste organisationen var Tricont, som grundades 1968. Inom föreningen och i dess utkanter betonades den nytta Finland indirekt hade av den neokolonialistiska utsugningen av tredje världen. Kring decennieskiftet talade man allt tydligare om en gemensam front i tredje världen och i de utvecklade kapitalistländerna i kampen mot imperialismen. Sovjetunionen kritiserades för bristande solidaritet med de revolutionära rörelserna.³²

[...] hela TRICONT:s verksamhet baserar sig på medvetenhet om att den internationella kapitalismen är den grundläggande orsaken till problemen i utvecklingsländerna [...] kampen [...] för en ny världsordning förs visserligen i varje land av dess eget folk, men med den internationella arbetarrörelsens solidariska bistånd. Den anti-imperialistiska kampen i Finland är således en kamp mot kapitalet och kapitalismen i Finland, vilket är det bästa vi kan göra för att understöda de förtryckta folken i tredje världen.³³

[...] Den kamp som förs av de nationella befrielseströrelserna i tredje världen är en väsentlig del av den nuvarande revolutionära processen i den kapitalistiska världen. [...] Studentrörelserna representerar [...] en riktning som står i samklang med den antiimperialistiska kampen som förs av de nationella befrielseströrelserna.³⁴

³¹ Ett belysande exempel är debatten under de första månaderna år 1968 i *Suomen Sosialidemokraatti* om bruket av våld. Den inleddes med ett inlägg av Pekka Peltola och Kalevi Suomela under rubriken 'Väkivalta, vapautusliikkeit, pasifismi' (6.1.1968).

³² Johan von Bonsdorff, *Kun Vanha vallattiin* (Helsinki 1986), s. 181–182, 187–191, 195–199, 241–251; *Tricont* [1969].

³³ *Tricont* [1969]. Orig.: "[...] TRICONTin koko toiminta perustuu tietoisuuteen kansainvälisestä kapitalismista kehitysongelmien perimmäisenä syynä.. [...] taistelu [...] uuden maailmanjärjestyksen puolesta käydään kussakin maassa sen oman kansan toimesta, mutta kansainvälisen työväenliikkeen solidaarisella tuella. Niinpä imperialisminvastainen taistelu Suomessa on taistelua Suomen suurpääomaa ja kapitalismia vastaan. Se on myös paras mitä voimme tehdä kolmannen maailman alistettujen kansojen puolesta."

³⁴ Ilpo Halonen, 'Opiskelijat imperialismiin vastaisena voimana', *Imperialismi ja opiskelijaliikehdinnät* (*Tricont* 7, stencil). Orig.: "[...] Kansallisten vapautusliikkeiden taistelu kolman-

Enligt den syn som studentrörelsen antagit var det alltså imperialismen, det vill säga det internationella systemet, som gav en kontext för kraven på förändring i Finland. Den samlade fronten bestod framför allt av de fattiga i tredje världen, studenterna i den kapitalistiska världen och den övriga ”nya arbetarklassen”, något som avvek från den traditionella marxistiska idén om en proletär revolution. Kampen i det egna landet skulle föras ”sida vid sida med arbetarklassens massorganisationer”.³⁵ Även i det fallet förblev det dock oklart hur man i praktiken skulle befrämja den revolutionära processen i Finland. André Gunder Franks teori om underutvecklingen väckte visserligen stor genklang under hans besök i Finland år 1969. Han lärde ut att den enda vägen till ett slut på förtrycket av utvecklingsländerna var en revolution i det egna landet.³⁶ Men trots det såg t.ex. *Tricont* i Finland informationsspridning som sin huvudsakliga uppgift. Man grep inte till något som helst våld, och liksom tidigare, med undantag närmast för kristiden 1917 och 1918, höll sig verksamheten i Finland inom ramen för sedvanliga nordiska organiserade former.

Det mest utmärkande för det nya revolutionsbegreppet – som förekom i många sammanhang på slutet av 1960-talet – är att det placerar in Finland i ett nätverk av internationella beroendeförhållanden. Revolutionstanken gjorde en koppling mellan utvecklingslinjerna i världen och i Finland, vilket vidgade den internationella medvetenheten bland de unga intellektuella. Skillnaden i begreppets laddning i förhållande till den traditionella marxistiska uppfattningen gjorde att det inte blev någon tillströmning till FKP, i motsats till det förhållningssätt som Saarikoski representerade och som framför allt handlade om ett personligt engagemang och inte så mycket om den doktrinära sidan av saken.

Kärnmetafor

Revolutionsbegreppets oklarhet ökade i och med att det inte bara användes av en liten krets aktivister, vare sig det var frågan om Saarikoskis marsch till FKP eller om studentrörelsen. I synnerhet i slutet av 1960-talet blev det en del av det rådande språkbruket. Som det redan sagts blev det en ”kärnme-

nessa maailmassa on olennainen osa nykyistä vallankumouksellista prosessia kapitalistisessa maailmassa. [...] Ylioppilasliikehdinnät edustavat [...] suuntausta, joka on yhdensuuntainen kansallisten vapausliikkeiden imperialisminvastaisen taistelun kanssa.”

³⁵ *Tricont* [1969]. Orig.: ”työväen joukkojen rinnalla.”

³⁶ von Bonsdorff, *Kun Vanha vallattiin*, s. 304.

tafor” inom den nya vänstern, ett vidsträckt begrepp för förändring som lånades av olika riktningar och användes för vitt skilda ändamål, vilket inbegrep olika sätt att beteckna historiska förebilder på och att sammankoppla den egna verksamheten med världshistoriens gång. Enligt Antti Kuusi bidrog termens obestämdhet till dess styrka.³⁷

Det verkar som om revolutionsbegreppets finska språkdräkt ”vallankumous”, ytterligare bidrog till dess mångtydighet och ökade dess attraktionskraft. På finska används inte ordet *revoluutio* som på många andra språk, utan ett ord som ordagrant betyder att man välter omkull makten eller vänder makten upp och ner. Ordet härstammar från mitten av 1800-talet. Förebilden för det är tydligen svenskans ”statsvälvning”, som vid den tiden användes om revolutionära omvälvningar, men som på svenska inte trängde undan ”revolutionen”.³⁸ På 1960-talet verkar det som om talet om revolution på finska hade väckt en obestämd bild av att ”makten” skulle vältras överända, i stället för att man klart och tydligt skulle ha avsett statsmakten³⁹ – trots att ”stat” (*valtio*) som ord betraktat står nära ”makt” (*valta*). Man talade mycket om makten och maktstrukturer på 1960-talet. Termen revolution hade en synnerligen vidsträckt innebörd till exempel i de fall revolutionärerna sades ”föra utvecklingen framåt” eller då revolutionen ”legitimerades” när vänster-intellektuella erhöill prestigefyllda priser, o.s.v.⁴⁰

Ordet för makt (*valta*) associerar emellertid också till våld (*väkivalta*), vilket kan ge det en biton av våldsamt maktövertagande.⁴¹ Antti Kuusi kunde till exempel slänga ur sig att ”det skulle behövas lite grand revolutionär terror bland våra röda stugor” för att reta småborgarna. Han var förtjust i tanken på ”en våldsam omvälvning av samhällsordningen”. Enligt honom förhöll

³⁷ Kuusi, *Ylioppilaitten vallankumous*, s. 115. Revolutionstermens starka och självklara närvaro i de radikala rörelsernas retorik i slutet av 1960-talet framgår på ett åskådligt sätt i Pirkko-Liisa Kastaris studie *Mao, missä sä oot? Kiinan kulttuurivallankumous Suomen 1960-luvun keskusteluissa* (med sammanfattning på engelska: *The Discovery of Chairman Mao in Finland in the 1960s*) (Helsinki 2001).

³⁸ Se Alapuro, ’Vallankumous’, s. 526–529.

³⁹ Matti Hyvärinen, Hajamietteitä vallasta. Manuskript 21.3.1998.

⁴⁰ Citaten från Taanila, ’Vasemmisto Suomen poliittisessa kentässä’, s. 72; Osmo Lahdenperä, ’Eräs mielipide radikalismista’, *Ajankohta*, nro 6 (1967), s. 11. Orig.: ”vievät kehitystä eteenpäin”, ”laillistettiin”.

⁴¹ Jfr Matti Hyvärinen, ’The Rhetorical Construction of ”Valta” (Power)’, Matti Hyvärinen & Kauko Pietilä (eds.), *The Institutes We Live by*, University of Tampere, Research Institute for Social Sciences, Publications 17 (Tampere 1997), s. 150.

sig de ledare för studentrevolten som i stora länder togs på allvar ”flexibelt” till ”våldsamma metoder”. De såg ”frågan om våld” ”i första hand som ett taktiskt problem”.⁴²

Begreppets obestämdhet kommer tydligt fram i samband med studenternas ur ett internationellt perspektiv betraktat blygsamma ockupation av sitt eget hus i Helsingfors hösten 1968, vilket snart antog mytiska proportioner. I det sammanhanget använde man sig av termen revolution för att beskriva sin egen upplevelse. På fasadens balkong fästes en banderoll där det stod ”Revolutionen på universitetet har börjat!” och inne i huset sjöngs Internationalen.⁴³ *Ylioppilaslehti* gav ut ett specialnummer, ”Revolutionsylkkäri” (”Vallankumousylkkäri”) (!) vars ledare bestod av dikten ”Vallankumous” (Revolution).

Likaså saknade begreppet exakt innehåll när det kommer till kritiken av de s.k. ensaksrörelserna som tog upp sociala problem under senare hälften av 1960-talet. 1969 skriver sociologen Antti Eskola:

Och vad ska man säga om de här unga socialdemokraterna och medlemmarna av nyväns-tern, som sysselsätter sig med fångarnas, vapenvägrarnas och fotgängarnas problem, talar om könsroller, föroreningen av naturen och tredje världen, ordnar demonstrationer och tar till direkt aktion. Är inte deras rörelser ett slags radikal och revolutionär nydanande verksamhet [...]? Nej, det är just vad den inte är. Verksamheten inom rörelser som De hundras kommitté, Förening 9, Novemberrörelsen, Majoritet, Tricont och allt vad de heter, går objektivt sett ut på att befästa den rådande samhällsordningen genom att rätta till en del av dess svagheter.⁴⁴

Begreppet var i flitigt i bruk även i litteratur som inte var politisk i snäv bemärkelse. Det användes i allt tätare takt till exempel i Antti Eskolas tre

⁴² Kuusi, *Ylioppilaitten vallankumous*, s. 13, 70, 71, 122. Orig.: ”[t]arvittaisiin hiukkanen vallankumouksellista terroria punaisten mökkiemme sekaan”, ”yhteiskuntajärjestyksen väkivaltaisesta kumoamisesta”, ”Väkivaltaisen toimintaan”, ”vakavasti otettavat ylioppilasjohtajat”, ”suhtautuvat”, ”joustavasti”, ”väkivallan ongelman primaaristi taktisena”.

⁴³ von Bonsdorff, *Kun Vanha vallattiin*, s. 22. Orig.: ”Vallankumous yliopistolla on alkanut!”

⁴⁴ Antti Eskola, *Vasen laita laeva* (Helsinki 1969), s. 17–18. Orig.: ”Entä sitten nämä nuoret sosiaalidemokraatit, uusvasemmistolaiset, jotka puuhailevat vankien, aseistakieltytyjien ja jalankulkijoiden ongelmien parissa, puhuvat sukupuolirooleista, luonnon saastumisesta ja kolmannesta maailmasta, järjestelevät mielenosoituksia ja harjoittavat suoraa toimintaa. Eikö heidän liikehdintänsä ole radikaalia, vallankumouksellisesti uudistavaa toimintaa [...]? Ei, sitä juuri se ei ole. Objektiivisesti katsoen jonkun Sadankomitean, Yhdistys 9:n, Marraskuun liikkeen, Enemmistön, Tricontin, tai mitä niitä nyt onkin, tehtävä on lujittaa vallitsevaa yhteiskuntajärjestelmää korjaamalla sen eräitä heikkouksia.”

"Revolutionen på universitetet har börjat!" förkunnades det under ockupationen av Gamla studenthuset hösten 1968. LEHTIKUVA / Mikko Oksanen.

pamfletter från 1968, 1969 och 1972.⁴⁵ ”Revolutionen” blev en del av tidens politiskt aktiva ungas och deras äldre sympatisörers upplevelser. ”På något vis satt det helt enkelt i märg och ben” minns Seppo Hentilä.⁴⁶ Hos Christer Kihlman finner man liknande tankegångar: ”Likt många andra hade jag ryckts med av den allmänna euforin och tyckte det var fräscht att tala om ’revolution’ [...] ’Revolution’ var tidens slagord och betydde någonting på alla nivåer. Huvudsaken var att det var i allmänt bruk på den tiden, själva begreppet liksom *svävade* i luften, det var vackert, användbart och tilltalande.”⁴⁷

Den ”socialistiska revolutionens” återkomst

De intellektuella i Finland hade till en början närmast sig kommunisterna genom att anta ett språkbruk rensat på gammalt nationalistiskt bråte som ansågs mer exakt och i vilket det ingick ett ”rationellt” sätt att tala om socialismen, övergången till socialismen och revolutionen. Från mitten av årtiondet och längre fram öppnade detta porten för att tillägna sig ”revolutionen” som en signal för den egna politiska verksamheten eller ett starkt laddat med obestämt rättesnöre; ett exempel på detta visades av Pentti Saarikoski. Samtidigt slog studentradikalismens våg in över Finland med i stort sett samma ideella innehåll som i den övriga västvärlden. ”Revolutionen” livades upp av befrielsekrigen i tredje världen, men solidariteten med kampen gav begreppet en dimension som även kom att inbegripa strävanden att ändra maktstrukturerna i det egna landet.

I resten av världen fortsatte nyvänstern på den inslagna vägen in på 1970-talet; visserligen förändrades den, utvecklades och splittrades. Man förenades med tredje världen i motståndet mot imperialismen, även om man nog huvudsakligen var verksam i sitt eget land. Maoismen, trotskismen o.s.v. idealiserade arbetarklassen men kritiserade Sovjetunionen och de moskvatrogna kommunistpartierna.

⁴⁵ Antti Eskola, *Suomi sulo Pohjola* (Helsinki 1968); Eskola, *Vasen laita lavea*; Antti Eskola, *Yhteisiä asioita* (Helsinki 1972).

⁴⁶ Seppo Hentilä, ”Suomi” eli historiankirjoituksella sosialistiseen Suomeen, *Työväentutkimus* 16 (2002), 9.

⁴⁷ Märten Westö & Christer Kihlman, *Om hopplöshetens möjligheter. En samtalsbok* (Helsingfors 2000), s. 91, 223.

⁴⁸ Suomen Kommunistisen Puolueen ohjelma (godkänt vid den XV partikongressen 5.4.1969). (Suomen puolueohjelmat.) Orig.: ”socialistiseen vallankumoukseen”, ”rauhanomista ja kansanvaltaista tietä”.

I Finland hände något annat. Här inträffade ännu en, men desto mer genomgripande metamorfos. Det verkar som om den särpräglade situationen i Finland – den bildade klassens antikommunism, den kommunistiska rörelsens isolering samt uppluckringen av den tidigare polariseringen som hade inletts då studenterna och de unga intellektuella ”hittade” kommunisterna – hade krävt sin tribut med ett slags fördröjning, efter att ha kyttat i årtal. Den radikala studentrörelsen, inklusive dess sätt att tala om revolutionen, genomgick en förändring. Under 1970-talet dominerades studentrörelsen av en studentorganisation knuten till minoritetskommunisterna inom FKP, socialistiska studentförbundet (SOL). Detta medförde en rehabilitering av de gamla FKP:arnas revolutionsbegrepp.

Det märkligaste är sist och slutligen inte kopplingen till FKP, utan att man valde att ansluta sig till den sovjettrogna minoriteten inom partiet. Majoriteten inom partiet gick i motsatt riktning, och var i färd med att befria sig från det förgångnas bojar. Som en del av islossningen på 1960-talet gick partiet med i en koalitionsregering med socialdemokraterna och centerpartiet år 1966. År 1969 godkände partiet – alltså dess majoritet – ett nytt partiprogram, där man avlägsnat hänvisningarna till proletariats diktatur och sade sig sträva till en ”socialistisk revolution” ”på fredlig och demokratisk väg”.⁴⁸ Men den intellektuella rörelsen valde att sluta sig till minoriteten, som höll fast vid det tidigare partiprogrammet och dess marxistisk-leninistiska revolutionsretorik. Det perspektiv på imperialismen som grundade sig på situationen i tredje världen ersattes med Lenins teori om imperialismen: ”Nu är det äntligen dags att förverkliga marxism-leninismen i den finländska kapitalismen i stället för att försöka hitta på revolutionsmodeller för staterna i Sydamerika.”⁴⁹

Texterna berättar klart att man snabbt anammade den konventionella sovjetretoriken. Språkbruket och identifieringen med sovjetlägret väckte ännu mer förskräckelse än Saarikoskis revolutionära proklamationer några år tidigare.

[SOL] är en revolutionär studentrörelse [vars målsättning är] att förverkliga sin andel i kampen mot monopolerna och den revolutionära rörelsen genom att mobilisera studenterna och fostra dem i marxism-leninismen.⁵⁰

⁴⁸ Timo Linsiö, ’Työväenluokka ja opiskelijat’, *Soibtu* 33 (1969:1), s. 4. Orig.: ”Nyt on vihdoinkin alettava toteuttaa marxismi-leninismiä suomalaisen kapitalismiin sen sijasta, että yritetään keksiä vallankumousmalleja Etelä-Amerikan valtioille.”

⁵⁰ Juhani Ruotsalo & Kari Toikka, ’Opiskelijaliike ja SOL’, *Soibtu* 36 (1972:1), s. 65. Orig.: ”[SOL on] vallankumouksellinen opiskelijajärjestö [, jonka tarkoituksena on] toteuttaa osuuttaan monopolien vastaisen ja vallankumouksellisen liikkeen tehtävänäjoista mobilisoidulla opiskelijoita ja kasvattamalla heitä marxismi-leninismiin.”

Villkoret för att man ska kunna bilda sig en vetenskaplig teori om studentrörelsen är att man först omfattar inlärningsprocessen via praxis samt den revolutionära teorin som en del av arbetarklassens revolutionära kamp.⁵¹

Det är svårt att tänka sig en mer provokativ gest eller handling i Finland på 1970-talet än att gå med i en sovjettrogen kommunistisk gruppering, vilket samtidigt innebar att man ställde sig på sovjetblockets sida. Det är unikt för hela västvärlden att en sovjettrogen studentrörelse fick en *central roll* inom den intellektuella rörelsen. Dessutom inträffade detta i ett land som 35 år tidigare endast med svårighet hade bevarat sin självständighet i kriget mot Sovjetunionen. Det är som om den intellektuella rörelsen genom denna sista metamorfos hade genomgått det nationella traumat i hela dess vidd genom att identifiera sig med den skugga som år 1918 sedan dess hade kastat – och att gå till botten med detta. Att hitta det sovjetmarxistiska revolutionsbegreppet var en del av den färden.

Epilog

Den gammalrevolutionära tendensen var ett tecken på den förestående upplösningen, ett sista eko ur det förgångna. Det innebar slutet på en epok som inletts år 1918, inte början på något nytt, och yttringen dog ut före 1970-talets slut. I och med att traumat behandlades, befriades man från det. Kommunistpartiet är inte en politisk kraft att räkna med, och det finns inte någon marxistisk-leninistisk revolutionsretorik kvar längre, liksom inte heller revolutionen som politisk kategori betraktad. ”Ideal i stil med revolutionen rymms inte längre inom sfären för det politiskt tänkbara”, sägs det.⁵² Bolsjevikernas korta sekel är förbi, där oktoberrevolutionen spelade en viktig roll åtminstone tills de revolutionära krigen i tredje världen, och det fick en alldeles särskild tyngd i Finland. Förvissningen om att historien är en framskridande process, vilket revolutionsbegreppet är ett dramatiskt uttryck för, har ersatts av en stor osäkerhet. Det har påtagligt visat sig mycket mer komplicerat att förändra samhället än man kunde tro vid första anblicken. Illusionen raserades grundligt. De som på 1970-talet ställt sig på Sovjetunionens sida och

⁵¹ Kari Toikka, 'Vallankumouksellinen ylioppilasliike', *Ylioppilaslehti* 13.5.1971. Orig.: ”Tieteellinen teoria opiskelijaliikkeestä voi syntyä vain liikkeen käytännöstä nousevan oppimisprosessin ja vallankumouksellisen teorian omaksumisen kautta, osana työväenluokan vallankumouksellista taistelua.”

⁵² Mikko Majander, ”Taas alkaa Orwellin vuosi”, *Helsingin Sanomat* 31.12.2002.

omfattade dess ideologiska linje tågade med den revolutionära fanan mot fullständig bankrutt.

Men det innebär ingalunda att ”revolutionen” som begrepp skulle ha försvunnit. Tvärtom lever det och har hälsan mitt ibland oss, men som en term fri från konnotationer till historiska framsteg. Beteckningen har lösgjorts från tidigare betydelser och står numera för vitt skilda ting. Termen används inom olika beteckningssystem, som kapar det och förser det med ny innebörd i alldeles egna syften; ett skidmärke har fått heta *Revolution* och marknadsförs med en bild på Che Guevara,⁵³ som dessutom accepterats som mannekäng för bl.a. klockor och öl. Det finns en var mans instruktionsbok i hur man gör revolution, som skrivits med ”en postmodern glimt i ögat”.⁵⁴ ”Den sexuella revolutionen” eller ”p-pillerrevolutionen” är inte framsteg i samma mening som ”den industriella revolutionen”.

Det är sant att revolutionerna i Östeuropa år 1989 sprudlade av kraft och energi samt att revolutionen då var en befriande kraft och en levande realitet också i vår del av världen. Men de förändringar dessa revolutioner medförde innebar inte en transcendens av det förgångna och handlade inte om att befria sig från det för att uppnå ett nytt, tidigare okänt samhälle.

⁵³ *Iltä-Sanomat* 14.1.1998.

⁵⁴ Kai Murros, *Vallankumous ja sen toteuttaminen modernissa yhteiskunnassa* (Helsinki 2001); *Helsingin Sanomat* 4.4.2001 (citat).

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDE

Om begrebshistorien i Danmark*

JEPPE NEVERS

Selv om dansk historievidenskab på mange måder har stået tæt ved den tyske, så leder man forgæves efter danske tidsskriftsanmeldelser af *Geschichtliche Grundbegriffe*, da det første bind udkom i 1972. En del af forklaringen er formentlig, at faglig fornyelse på daværende tidspunkt kom fra marxistisk hold, og i 1980'erne var det især under inspiration af den franske mentalitetshistorie, at ikke-materielle faktorer blev teoretisk tematiseret. Der eksisterer ganske vist en ældre dansk tradition for politisk idéhistorie – en tradition, som især har beskæftiget sig med politiske ideer i det 19. århundrede. Povl Bagges disputats fra 1936 om statsbegrebet hos D.G. Monrad (forfatteren af den danske Grundlov af 1849) er i den forbindelse en klassisk reference,¹ men overordnet set er dette ikke en tradition, som har rendyrket det begrebshistoriske perspektiv. Ved midten af 1980'erne eksisterede der med andre ord ikke et bredere kendskab til den tyske begrebshistorie, og der var heller ikke – som det var tilfældet både i Frankrig og England – udviklet, hvad der kan beskrives som en lokal parallel. En rapport fra den 18. nordiske konference i historisk metodelære viser dog, at Kosellecks teoretiske skrifter var kendt af teoretisk interesserede forskere allerede i midten af 1980'erne,² men det er

* Det gik tidligt op for mig, at det bestemt ikke er uden vanskeligheder at udfærdige en oversigt over begrebshistorisk forskning i Danmark. Problemet er kort fortalt, at der ikke kan opstilles klare kriterier for, hvornår noget skal medtages. Jeg kan således ikke komme nærmere nogle egentlige udvalgs-kriterier for denne oversigt, end at de følgende henvisninger umiddelbart forekommer mig at være de vigtigste og mest symptomatiske.

¹ Povl Bagge, *Studier over D. G. Monrads Statstanker* (København 1936).

² Jf. især Bernard Eric Jensen, 'Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt: Begrebsanalytiske og socialhistoriske overvejelser', Birgitte Wählin (red.), *Tidsopfattelse og historiebevidsthed* (Århus 1985).

næppe for meget sagt, at begrebshistorie ikke har været en mere almen kendt del af det historiefaglige landskab.

Den sproglige vending

Ganske få år senere var situationen en ganske anden. I 1990 udgav tidsskriftet *Den jyske historiker* en dansk oversættelse af Reinhart Kosellecks artikel om "Sprachwandel und Ereignisgeschichte",³ og det er formentlig karakteristisk for det danske historiefags reception af Koselleck og den tyske begrebshistorie, at det pågældende temanummer omhandlede den sproglige vending, og at det blandt andet bød på en erkendelsesteoretisk debat, der siden er blevet både berømt og berygtet i dansk faghistorie. "Findes historien – virkelig?" var det spørgsmål, som især litteraten Hans Hauge rejste i en debat, hvor Hayden White var en tilbagevendende reference. Teorihistorisk betraget adskiller den danske debat sig altså fra den tyske derved, at begrebshistorie ikke i første række forbindes med hermeneutikken og den filologiske ordbogstradition, men derimod fra begyndelsen er blevet knyttet til termer som narrativitet, diskurs og konstruktivisme. Denne forskydning kendetegner blandt andet Jan Ifversens ph.d.-afhandling *Om magt, demokrati og diskurs* fra 1997, hvori både den tyske og den franske begrebshistorie introduceres side om side med især diskursanalytiske analysestrategier.⁴

Det var også Ifversen, der sammen med Uffe Østergaard stod bag oprettelsen af et begrebshistorisk forskernetværk, som i 1995 blev oprettet med midler fra Statens Humanistiske Forskningsråd. Netværkets aktiviteter førte i første række til antologien *Begreb og historie*, der som det første af i alt tre bind i serien "Begrebshistoriske studier" introducerede begrebshistorien for danske læsere.⁵ Seriens anden og tredje udgivelse var henholdsvis Ifversens ph.d.-afhandling og en anden ph.d.-afhandling (af Claus Møller Jørgensen), der imidlertid snarere placerer sig i en nationalismehistorisk tradition. Der har ikke siden været flere udgivelser i denne serie, men koblingen fra begrebshistorie til sproglig vending og diskursanalyse har fået sit eget liv langt fra

³ Reinhart Koselleck, 'Sprogændring og begivenhedshistorie', *Den jyske historiker* 50, s. 121–135.

⁴ Jan Ifversen, *Om magt, demokrati og diskurs. Diskuteret i lyset af Den Franske Revolution I–II* (Århus 1997). I et nyere arbejde har Ifversen suppleret dette perspektiv med en sammenlignende undersøgelse af sprogteorien i Gadammers hermeneutik med begrebsforståelsen hos Koselleck, jf. Jan Ifversen, 'Om den tyske begrebshistorie', *Politologiske Studier* 6 (2003:1), s. 18–34.

⁵ Jan Ifversen & Uffe Østergaard (red.), *Begreb og historie* (Århus 1995).

faghistoriske kredse – blandt andet hos Niels Åkerstrøm Andersen, der har introduceret Koselleck side om side med Michel Foucault, Ernesto Laclau og Niklas Luhmann i sin populære bog om *Diskursive analysestrategier* fra 1999.⁶ Ser man bort fra Ifversens behandling af Rolf Reichardt og den begrebshistoriske forskning i Frankrig, er det i øvrigt kendetegnende for den danske reception, at begrebshistorie i langt de fleste sammenhænge har været lig med Kosellecks begrebshistorie.

Selv om denne fortolkning af begrebshistorien som en ”diskursiv analysestrategi” formentlig både har været og fortsat er den mest almindelige fortolkning blandt danske historikere og historiestuderende, har der også været anlagt andre vinkler på især Kosellecks skrifter. I sit hovedværk *Historie – Livsverden og fag* fra 2003 har historieteoretikeren Bernard Eric Jensen udlagt Kosellecks teori således, at begrebshistorien fremstår som noget sekundært i forhold til hans historieteoretiske overvejelser, der indplaceres i en hermeneutisk tradition.⁷ Jensen, der er ansat på Danmarks Pædagogiske Universitet og i nyere tid har beskæftiget sig med historiefagets didaktik og temaer inden for historiebrug og historieformidling, har haft Koselleck som en central reference, længe før den sproglige vending og diskursbegrebet kom på dagsordenen, og hans brug af Koselleck adskiller sig ikke overraskende fra Ifversens og Åkerstrøm Andersens derved, at han ikke primært har interesseret sig for skrifterne om den begrebshistoriske metode, men i højere grad for artiklerne med fokus på menneskets historiske bevidsthed og historiebevidsthedens historie. Inspireret af Koselleck har Jensen blandt andet skrevet en debatskabende artikel om danske faghistorikeres historiebegreb.⁸ Selv om der således har været mange stemmer i koret, er det næppe for meget sagt, at koblingen til den sproglige vending som en opposition i historiefaget har domineret begrebshistoriens danske reception, og at den empiriske anvendelse af begrebshistoriske metoder også har haft dette udgangspunkt. Dette gælder for eksempel begrebshistoriens anvendelse inden for den historiografiske forskning, hvor Mads Mordhorst er det vigtigste navn.

⁶ Niels Åkerstrøm Andersen, *Diskursive analysestrategier: Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann* (København 1999).

⁷ Bernard Eric Jensen, *Historie – livsverden og fag* (København 2003).

⁸ Bernard Eric Jensen, ’Faghistorikernes historiebegreb: Baggrund, kendetegn og virkninger’, *Historisk Tidsskrift* 104 (2004:1), s. 179–207. Artiklen medførte en replik ved en af tidsskriftets redaktører, jf. Carsten Due-Nielsen: ’Forsvar af fortiden’, *Historisk Tidsskrift* 104 (2004:1), s. 208–217.

Historiografi og politisk idéhistorie

Mordhorsts historiografiske studier er samlet i afhandlingen *På sporet af historien*, der i 2002 blev indleveret som ph.d.-afhandling ved Københavns Universitet.⁹ Denne afhandling er et opgør med den historiografiske forskningstradition, der har udpeget tiden fra 1880 til 1920 som den periode, hvor både det ideologiske og institutionelle grundlag for den moderne danske historievidenskab blev skabt. Mordhorst gør op med denne fortolkning, idet han på skuldrene af Koselleck argumenterer for, at grundlaget for disse forandringer på et begrebsligt niveau blev skabt små 100 år tidligere: ”Omkring år 1800 udviklede der sig en verdensanskuelse, som byggede på en historiserende tænkning og idéen om *Historien*. *Historien* var et mentalt begreb, en forestilling om, at der i hele det tidlige forløb var en sammenhæng, en plan og et mål, hvad enten mennesket havde erkendt det eller ej. Selvom verden forekom kaotisk og tilfældig, var der en mening, som kunne erkendes ved indsigt i *Historien*. Historie skulle ikke kun være viden om fortiden, men også give forståelse af formålet med nutiden og fremtidige handlemuligheder.”¹⁰ Når *Historien* opstod som forestilling og begreb, blev der behov for en videnskab, som kunne give begrebet et indhold, og det er Mordhorsts tese, at de grundlæggende betingelser for denne videnskab i en dansk sammenhæng blev udviklet i første halvdel af 1800-tallet. Således peger undersøgelsen overordnet set i den retning, at den danske begrebsudvikling er kompatibel med Kosellecks teori. Dog udpeger den også nogle vigtige afvigelser. For eksempel udvikledes der både i Frankrig og Tyskland en spekulativ historiefilosofi fra og med midten af 1700-tallet – en genre, der først kom til Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Min egen bog om *Kildekritikkens begrebshistorie: En undersøgelse af historiefagets metodelære* er et senere eksempel på, at begrebshistoriske metoder er blevet anvendt inden for en historiografisk forskningstradition.¹¹

Ved siden af de historiografiske studier er der især grund til at nævne Ove Korsgaards *Kampen om folket: Et dannelseperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, som i 2004 blev forsvaret for den pædagogiske doktorgrad ved

⁹ Mads Mordhorst, *På sporet af historien* I–II (København 2002).

¹⁰ Mads Mordhorst, *På sporet af historien* I, s. 3.

¹¹ Jeppe Nevers, *Kildekritikkens begrebshistorie: En undersøgelse af historiefagets metodelære* (Odense 2005).

Danmarks Pædagogiske Universitet.¹² Korsgaard er hverken faguddannet historiker eller ansat ved et historisk institut, men ikke desto mindre har han skrevet det eneste større forsøg på at foretage en begrebshistorisk tolkning af det danske samfunds modernisering. Med reference til Koselleck har han haft det som sin bærende problemstilling at studere den danske ”værdidebat” som en kamp om folkebegrebet. Værkets første del omhandler den kristne stat fra reformationen til oplysningstiden, hvor omdrejningspunktet er Luthers politiske filosofi og den ”protestantiske fundamentalisme”, som i dette tidsrum dominerede alle aspekter af det danske samfundsliv. Værkets anden del omhandler udviklingen af den danske nationalstat fra sidste halvdel af 1700-tallet og frem til 1864. Med udgangspunkt i dannelsesteoretikere som Ove Malling, P. F. Suhm, N. F. S. Grundtvig, C. F. Allen og J. N. Madvig etablerer Korsgaard generelt et billede af den danske nationalstat som en ideologisk konstruktion, der blev til i en periode nogenlunde sammenfaldende med Kosellecks *Sattelzeit*. I værkets tredje del opdeles ”den demokratiske nationalstat” i tre faser: embeds- og godsejerstaten fra 1848 til 1901, venstrestaten fra 1901 til 1929 og socialstaten fra 1929 til 1972. I disse kapitler lægger Korsgaard vægt på grundtvigianismens store betydning for folkebegrebets bestemmelse. På et mere overordnet niveau peger Korsgaards værk i retning af, at Kosellecks teori har en betydelig forklaringskraft også over for det danske samfunds modernisering – dog med den væsentlige mellemregning, at folkebegrebet i Danmark fik en særlig grundtvigiansk prægning, hvorfor dets udvikling kom til at adskille sig markant fra det tyske folkebegreb i første halvdel af det 20. århundrede og desuden peger i retning af en særlig dansk vej ind i det moderne.

Både Mordhorst og Korsgaard har lagt deres empiriske hovedvægt på kilder fra det 19. århundrede, hvilket går igen i to mindre begrebshistoriske afhandlinger af Henrik Horstbøll og Niels Clemmensen. Horstbøll, der er uddannet i Århus og var blandt de første danske forskere til at interessere sig for begrebshistorie, har blandt andet publiceret en artikel om den almindelige valgrets begrebshistorie i et temanummer af *Den jyske historiker* om systemskiftet i 1848–1849.¹³ Heri viser Horstbøll først og fremmest, at væsentlige

¹² Ove Korsgaard, *Kampen om folket: Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år* (København 2004).

¹³ Henrik Horstbøll, ’Politisk medborgerskab og Junigrundloven – den almindelige valgrets begrebshistorie’, *Den jyske historiker* 83/84, s. 168–180.

dele af den liberale retorik i tiden omkring 1848 og 1849 havde rødder i en luthersk tradition: ”Den europæiske, liberale politiske strømning slog igennem i Danmark i modsætningsfyldt sammenhæng med religiøse vækkelser på grundlag af en lang protestantisk tradition.”¹⁴ Meget utraditionelt for den danske debat om begrebshistorie udpeges Lucien Febvre af Horstbøll som ”begrebshistoriens nestor”.¹⁵

De begrebslige brydninger i den politiske diskurs fra midten af 1800-tallet er også omdrejningspunktet i Niels Clemmensen bidrag til samme temainummer. Clemmensen udtrykker mere eksplicit sit teoriapparat, der blandt andet er inspireret af Koselleck og Ifversen, og det udvikles til en retorikanalyse, hvor hovedvægten ligger på bøjninger af ordet ”konservativ”. Det er således Clemmensens tese, at det var et kendetegn ved den politiske diskurs i Danmark i midten af det 19. århundrede, at det var uomgængeligt positivt at være konservativ, hvorfor forskellige parter søgte at bestemme begrebet og derigennem legitimere deres egne interesser.¹⁶

Udover det kronologiske tyngepunkt er det fælles for Mordhorst, Korsgaard og Clemmensen, at begrebshistorie eksplicit sættes lig med Kosellecks begrebshistorie, og at denne i øvrigt betragtes som en del af historiefagets sproglige vending – for eksempel bygger Mordhorst begrebshistorien sammen med Hayden Whites teori. Netop en sådan eklektisk brug af begrebshistoriske metoder, kendetegner generelt begrebshistoriens reception i dansk faghistorie. Det gælder således ikke kun for flere af de ovennævnte forfattere, men også for Peter Henningsen, der har mange begrebshistoriske iagttagelser i sin kulturhistoriske disputats om bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark.¹⁷ I skrivende stund kan man i øvrigt opregne mindst en håndfuld igangværende ph.d.-projekter, som i større eller mindre grad inddrager begrebshistoriske tilgange, men altså ikke i første række orienterer sig mod en international begrebshistorisk forskningsdebat. Også Lene Kochs artikel om eugenikbegrebet synes værd at nævne i denne sammenhæng.¹⁸ Da

¹⁴ Henrik Horstbøll, ’Politisk medborgerskab og Junigrundloven’, s. 178.

¹⁵ Henrik Horstbøll, ’Politisk medborgerskab og Junigrundloven’, s. 173.

¹⁶ Niels Clemmensen, ’Fra Junigrundlov til revideret grundlov 1849–1866’, *Den jyske historiker* nr. 83/84, s. 181–203.

¹⁷ Peter Henningsen, *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* (København 2006).

¹⁸ Lene Koch, ’Past Futures: On the Conceptual History of Eugenics – A Social Technology of the Past’, *Technology Analysis & Strategic Management* 18, s. 329–344.

det netop kun er metodiske karakteristika og ikke historiske problemstillinger, som binder disse værker sammen, er det naturligvis ganske vanskeligt at tale om en dansk tradition for begrebshistorie. Disse vanskeligheder bliver ikke mindre, hvis man udvider perspektivet til de studier, som åbenlyst er underrettet af en begrebshistorisk tilgang, men i øvrigt ikke ekspliciterer et teoretisk eller metodisk apparat. Dette gælder for eksempel Klaus Petersens artikel om begrebet ”velfærdsstat” i dansk politisk retorik,¹⁹ og det gælder Morten Things undersøgelse af begreberne antikommunisme og antisemitisme.²⁰

Generelt kan man altså konkludere, at interessen for begrebshistorie er eksploderet inden for de seneste 10 år. Hvad Koselleck angår, skal det i øvrigt nævnes, at Niklas Olsen, som er uddannet ved Københavns Universitet og pt. ansat som stipendiat ved EUI i Firenze, arbejder på en engelsksproget ph.d.-afhandling om Kosellecks forfatterskab. Indtil videre har dette medført teorihistoriske artikler om Kosellecks forhold til blandt andre Carl Schmitt, Martin Heidegger og Karl Löwith.²¹ Olsen er i øvrigt medredaktør af en dansk Koselleck-udgivelse, som i foråret 2007 udkommer på Hans Reitzels Forlag i København. Heri vil danske læsere inden længe finde oversættelser af fire artikler om begrebshistorie fra *Vergangene Zukunft* samt fire artikler om blandt andet historieteori, historisk antropologi og tidslagsteori fra *Zeitschichten*.²²

Det tværfaglige aspekt

Det er imidlertid ikke kun historikere, som har taget Koselleck til sig. Også blandt idéhistorikerne (som har deres eget institut ved Århus Universitet) og politologerne har der i de senere år været mange referencer til Koselleck og begrebshistorien. Blandt idéhistorikerne har især instituttets professor Hans-

¹⁹ Klaus Petersen, 'Velfærdsstaten i dansk politisk retorik', *Tidsskrift for velferdsforskning* 4 (2001), s. 16–28.

²⁰ Morten Thing, *Anti: Begreberne antikommunisme – antisemitisme og deres historie* (Roskilde 2003).

²¹ Niklas Olsen, ”Af alle mine lærere har Schmitt været den vigtigste”: Reinhart Kosellecks intellektuelle og personlige relationer til Carl Schmitt’, *Historisk Tidsskrift* 104 (2004:1), s. 30–62; Niklas Olsen, 'Mellem Carl Schmitt og Martin Heidegger: Reinhart Kosellecks søgen efter en historicontologi i kølvandet på anden verdenskrig', *Slagmark: Tidsskrift for idéhistorie* 43, s. 45–62; Niklas Olsen, 'En partisan i kamp for historier i flertal: Reinhart Kosellecks historieteoretiske alternativ til historiefilosofien', *Slagmark: Tidsskrift for idéhistorie* 48 (under udgivelse).

²² Reinhart Koselleck, *Begreber, tid og erfaring* (København, under udgivelse).

Jørgen Schanz inddraget Koselleck i sine modernitetsteoretiske skrifter.²³ Hos Schanz læses Kosellecks teori som en historisering af Heideggers filosofi. Det har med andre ord drejet sig om de dele af Kosellecks teori, der peger i retning af tidsbevidsthed og modernitetsteori og ikke om de metodiske artikler i forfatterskabet. Med rødder i en hermeneutisk tradition, hvor metode til tider fremstilles som det modsatte af tænkning, ville det formentlig ligge Schanz fjernt at udvikle en idéhistorisk metodologi. I nyere tid har yngre idéhistorikere ved instituttet imidlertid interesseret sig for idéhistoriens mere metodiske aspekter,²⁴ og i foråret 2007 udkommer et temanummer af instituttets tidsskrift om netop begrebshistorie.

Denne udvikling minder umiddelbart om den interesse, der også inden for de politologiske forskningsmiljøer har været for Kosellecks begrebshistorie. Således har Uffe Jakobsen, der sammen med Jan Ifversen udgjort den danske repræsentation i det internationale netværk, brugt begrebshistoriske metoder i sine studier over politiske begreber i Danmark efter anden verdenskrig.²⁵ Også Ole Wæver har ladet begrebshistoriske metoder smelte sammen med en konstruktivistisk teori om international politik,²⁶ og hos Jens Bartelson er begrebshistorien tolket ind i en eksisterende tradition for politisk teori.²⁷ En beslægtet projektbaseret integration af begrebshistoriske elementer finder man hos Lars Erslev Andersen, der er uddannet som idéhistoriker ved Århus Universitet og pt. ansat ved Center for Mellemøststudier ved Syddansk Universitet, hvor han i skrivende stund arbejder på et større projekt om terrorismebegrebet i nyere amerikansk udenrigspolitik. På et teoretisk niveau har Andersens vigtigste bidrag været meget eksplicit at læse Koselleck i lyset af Gadammers hermeneutik.²⁸ Niels Åkerstrøm Andersen, der som nævnt har skrevet en populær introduktion af Kosellecks teori, har i en række empiriske arbejder beskæftiget sig temaer, der også kan beskrives som politologiske. Det

²³ Feks. Hans-Jørgen Schanz, *Det historiske: Refleksioner over historie og metafysik* (Århus 1996).

²⁴ Feks. Frank Beck Lassen, 'Ord i historien', *Semikolon* 5 (2005:10), s. 32–36.

²⁵ Feks. Uffe Jakobsen, 'The Concept of Citizenship in Danish Public Discourse', *Contributions to the History of Concepts* 1 (2005:2), s. 201–222.

²⁶ Feks. Ole Wæver, *Concepts of Security* (København 1997).

²⁷ Feks. Jens Bartelson, *A Genealogy of Sovereignty* (Cambridge 1995) samt Jens Bartelson, *The Critique of the State* (Cambridge 2001).

²⁸ Lars Erslev Andersen, 'Terrorisme og verdensorden: Ansatser til en hermeneutisk analyse', arbejdsrapport, 2004, Syddansk Universitet.

gælder blandt andet hans afhandling om *Borgerens kontraktliggørelse*.²⁹ Med referencer til blandt andre Luhmann og Habermas har også Gorm Harste (statskundskab i Århus) inddraget begrebshistoriske metoder,³⁰ og endelig bør det nævnes, at også dansk litteraturvidenskab er blevet påvirket af begrebshistoriske analysestrategier.³¹ Udover visse metodiske sammenfald har disse studier næppe andet tilfælles, end at den begrebshistoriske metode er blevet løsrevet fra de periodespecifikke spørgsmål, som har domineret store dele af både den tyske og den franske tradition.

Cambridge-skolen – og afrunding

I den internationale debat om begrebshistorie har der siden Melvin Richters banebrydende studier været en tendens til at gøre begrebshistorie til et fagligt fænomen, der har både en tysk-fransk og en anglo-amerikansk dialekt (henholdsvis *Begriffsgeschichte* og den såkaldte Cambridge-skole). Det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at den anglo-amerikanske ”history of political thought” har haft en relativt ringe gennemslagskraft i Danmark. Selv om enkelte historikere med interesse i politisk idéhistorie (for eksempel Henrik Horstbøll) har referencer til især John Pocock, så står denne tradition betydeligt svagere end den tyske begrebshistorie. En af forklaringerne kunne være, at der ikke – i hvert fald ikke så vidt – er noget, som tyder på, at der findes en dansk variant af historien om den republikanske tradition. Karakteristisk nok er der ikke noget dansk bidrag til *Republicanism: A Shared European Heritage*, og med undtagelse af en ret betydelig Montesquieu-reception i Danmark i midten af 1700-tallet kan der ikke opstøves mange danske kilder, som ville interessere forskere inden for Cambridge-skolen. Der er tværtimod meget som tyder på, at det er nogle rent historiske forhold, som gør, at danske historikere så vidt har interesseret sig mest for Kosellecks teori. Når Skinners navn er dukket op i en dansk sammenhæng har det altså især været i forbindelse med hans metodiske skrifter. Dette gælder for eksempel et temanummer af *Slagmark* om Quentin Skinner og ”intellektuel historie”, hvori fokus netop lå på Skinner som metodiker og altså ikke på hans historiske teser.³²

²⁹ Niels Åkerstrøm Andersen, *Borgerens kontraktliggørelse* (København 2003).

³⁰ Feks. Gorm Harste, ’Krigens sociologi, fredens idéhistorie: Enhed og forskel’, *Rubicon* 10 (2003:1), s. 7–31.

³¹ Feks. Lasse Horne Kjældgaard, ’Biedermeiers begrebshistorie’, *Kritik* 167, s. 8–18.

³² Tore Eriksen & Peter C. Kjærgaard, ’Quentin Skinner – fra idéhistorie til intellektuel historie’, *Slagmark: Tidsskrift for idéhistorie* 33, s. 11–22.

Det kan sammenfattes, at kendskabet til Koselleck og den tyske begrebshistorie er eksploderet inden for de seneste ti år, og at begrebshistoriske vinkler i stadigt stigende grad trænger sig på som en metode til at anskue vidt forskellige problemstillinger. Oftest forbindes begrebshistoriske undersøgelser med ord konstruktivisme, sproglige vending og diskursanalyse, men det er også værd at understrege, at de fleste af de forskere, som er nævnt her, udmærker sig ved, at begrebshistoriske emner og perspektiver på forskellig vis kombineres med et hav af forskellige teorier og perspektiver. Dette har naturligvis både positive og negative sider – blandt sidstnævnte især, at der på grund af relativt få berøringspunkter de mange begrebshistoriske projekter imellem ikke eksisterer nogen nævneværdig intern kommunikation på området.

Begreppshistoria i Sverige

BO LINDBERG

Till sin kärna och praktik är begreppshistoria ingen nyhet. Humanister och samhällsvetare har haft anledning att anställa begreppshistoriska undersökningar långt innan begreppshistoria blev ett modeord. I Sverige har behovet av reflexion över bakgrunden till de termer och begrepp man hanterar i sin vetenskap då och då föranlett undersökningar som med all rätt kallas begreppshistoriska: Vad är folket? Vad menas med litteratur? När blev upplysning ett honnörsord?¹ Utomlands har detta elementära begreppshistoriska studium fått sin stora manifestation i *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, ett lexikon som omfattar både filosofiska, estetiska och samhälleliga begrepp.

Den moderna begreppshistorien förknippas, i Sverige som på andra håll, med Reinhart Koselleck och den tyska skola som ligger bakom *Geschichtliche Grundbegriffe*, det mäktiga lexikonet om de politisk-sociala begreppens förvandlingar under Tysklands övergång från ståndssamhälle till klassamhälle mellan 1750 och 1850.² För denna mer anspråksfulla begreppshistoria finns det teori. Den handlar om förhållandet mellan ord och begrepp, om dynamiken i begreppsbildningen i tider av stark samhällsförändring, om motbegrepp, förväntansbegrepp och kampbegrepp, om överföring av begrepp från en kontext till en annan, med mera. Till begreppshistoriens teori hör också diskussionen om kontinuitet och diskontinuitet, där Quentin Skinners nominalistiska ifrågasättande av en sammanhängande begreppshistoria blivit en motvikt till Koselleck och fäst uppmärksamheten på de konfliktsituationer

¹ T.ex. Bo Bennich Björkman, *Termen litteratur i svenskan 1750–1850*, Meddelanden utg. av Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 4 (Uppsala 1970); Mats Rehnberg, *Folk. Kaleidoskopiska anteckningar kring ett ord, dess innebörd och användning under skilda tider* (Stockholm 1977); Inge Jonsson, *I symbolens hus. Nio kapitel litterär begreppshistoria* (Stockholm 1983); även Tore Frängsmyr, *Sökandet efter upplysningen* (Stockholm 1993, andra upplagan 2006).

² Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd 1–8 (Stuttgart 1972–1998).

där begreppen föds eller används som argument. Till teorin hör vidare frågan om begreppen är självständiga i förhållande till den sociala och ekonomiska realiteten. Med den språkliga vändningen i humaniora har det blivit möjligt att hävda inte bara att begreppen påverkar verkligheten, utan också att de kanske inte ens går att skilja från denna verklighet.

Som metod och variant av historisk forskning började begreppshistoria låta tala om sig i Sverige på 1990-talet. Kosellecks namn föregick metoden: i början talades det mer om honom än om begreppshistorien och projektet *Geschichtliche Grundbegriffe*. Så är det i viss mån fortfarande; det är betecknande att det lilla av honom som översatts till svenska är uppsatser ur *Vergangene Zukunft* som inte har omedelbart med den begreppshistoriska metoden att göra.³ "Koselleck" och "begreppshistoria" är i alla händelser numera positiva signalord i humaniora och stora delar av samhällsvetenskapen. Det ges kurser i begreppshistoria och man möter "begreppshistoria" i seminarieprogram, projektbeskrivningar och underrubriker till artiklar och böcker. Ibland sker det i anslutning till det intresse för språket som maktmedel som brett ut sig i både humaniora och samhällsvetenskaperna. Begreppshistoria nämns vid sidan av forskning om "stereotyper", "diskurser", "språk", och "ideologi" och "retorik".

Det finns också en växande begreppshistorisk praktik. Man gör små begreppshistoriska utredningar av de begrepp man funnit centrala i sin undersökning, man tar reda på ordens historia i det historiska lexikonet över svenska språket, *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB). Ibland använder man något grepp ur den metodarsenal som Koselleck lånat in i begreppshistorien från filologin och språkvetenskapen: onomasiologi, semantiskt fält, kollektivsingular o.s.v. En allmän effekt av allt detta är en större observans på skillnaden mellan forskarens begrepp och dem som möter i källorna; i vissa fall leder det också till en historisering av de egna forskningsinstrumenten.

Något fullständigt genombrott för begreppshistorien är det dock inte frågan om. På Kungliga biblioteket i Stockholm har man nyligen funderat på att göra begreppshistoria till ett ämnesord klassifikationen, men tills vidare avstått: "begreppshistoria som begrepp och disciplin verkar ej vara helt etablerad i Sverige".⁴

³ Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Uddevalla 2004).

⁴ Protokoll från ämnesordsmöte på KB 24.8.2006, <http://www.kb.se/amnesord/frames-Dual.aspx?menuid=20>, [nerladdat i okt. 2006].

Av det sagda framgår att man kan möta begreppshistoriska ansatser litet var stans i humaniora och samhällsvetenskaperna. På några ämnesområden är dock dessa ansatser tätare och i viss mån också föremål för teoretisk reflexion.

Språkvetenskap

Begreppshistoriens förbindelse med språkvetenskapen gör det naturligt att peka på de begreppshistoriskt relevanta studier språkvetarna ofta utför med de metoder och hjälpmedel de utvecklat inom semantik och lexikologi. Med hjälp av språkteknologin, d.v.s. hanterandet av datoriserade ordkorporusar, har man studerat t.ex. hur emotiva och politiska ord används i riksdagen och hur myndigheternas fabrikation av nya termer avspeglar den offentliga sektorns specialisering och differentiering, ävensom strävandena att genom ”verbala reformer” påverka medborgarnas attityder i önskvärd riktning.⁵ I Göteborg gav humanistiska fakulteten för några år sedan pengar till ett projekt om ”textteknologi i forskning och lärande”, där syftet var att skapa nya verktyg för undervisning och forskning i bland annat begreppshistoria.

Nämnas kan också ett nystartat projekt, finansierat av Riksbanken, om den latinska fackterminologins uppkomst och utveckling (Anders Piltz, Lund), ett i och för sig lingvistiskt projekt men av stor begrepps- och idéhistorisk relevans.

Mer explicit begreppshistoriskt inriktad är den forskning om nyckelord som utvecklats inom germanistiken på tysk och engelsk botten. Charlotta Brülla vid Södertörns högskola har tillämpat den i sin undersökning av hur nyckelord i den tyska romantiken överfördes från tyska till svenska: *Einbildungskraft*, *Phantasie*, *Enthusiasmus*, *Gemüt* och *Genie*. Det är påfallande att de metodiska redskap som här används – semantisk kamp, neologism, frekvens, polysemi, synonymi m.fl. – har sina motsvarigheter i de metodgrepp som Koselleck anvisar.⁶ I Göteborg har nyligen ventilerats en avhandling i

⁵ Sture Allén, Martin Gellerstam & Sven-Göran Malmgren, *Orden speglar samhället* (Stockholm 1989), kap. 4 och 5.

⁶ Charlotta Brülla, *Die schwedische Rezeption zentraler Begriffe der deutschen Frühromantik. Schlüsselwortanalysen zu den Zeitschriften Athenäum und Phosphoros*, Acta universitatis stockholmensis (Stockholm 2003). I Umeå har det initierats ett projekt om hur moraliska begrepp som avund eller lättja och flit uttrycks i olika språk, som avsatt bl.a. samlingsvolymen Mariann Skog Söderved (Hrsg.), *Ethische Konzepte und mentale Kulturen. Auf der Suche nach ethischen Konzepten in Wortschatz und Phraseologie* (Umeå 1997).

svenska om vänsterpartiets respektive moderaternas politiska språk, i metodisk anknytning främst till retoriken men också till Skinner.⁷

Historia

I historieämnet är Koselleck välbekant, och begreppshistorisk metod tillhör den potentiella metodarsenalen, tillsammans med andra språkorienterade metodgrepp. Begreppshistoria har dock inte utpekats som särskilt viktig, och det har inte bedrivits någon explicit begreppshistorisk forskning i större skala. Men historikerna kommer lätt in på begreppshistoriska frågeställningar, i synnerhet i sådana studier som handlar om formeringarna av Sverige som rike, stat, nation och välfärdsstat. Flera arbeten har författats där sådana frågeställningar spelar en framträdande roll.⁸ I några av dem kan man se den historiefilosofiska implikationen av begreppshistoria som en del av *the linguistic turn*: begrepp och språk tränger undan de socio-ekonomiska förklaringarna och blir verksamma faktorer i forandet av historien i stället för att bara i efterhand legitimera vad som skett i realiteternas värld.⁹ Men den implikationen har knappast renodlats. I stället inriktar man sig på de retoriska och språkliga aspekterna av historien utan att diskutera orsakspromematiken. Så till exempel i Mikael Alms undersökning av det gustavianska enväldets självbild, *Kungorsord i elfte timmen*, som analyserar hur Gustav III och Gustav IV Adolf hanterade honnörssorden i tidens politiska språk för att legitimera sitt styre.¹⁰

⁷ Thorwald Lorentzon, *Mellan frihet och jämlikhet. Jämförande studier av lexikala förändringar i moderaternas och vänsterpartiets valmanifest 1948–2002*, Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 6 (Göteborg 2006).

⁸ Till exempel Henrik Berggren, *Seklets ungdom. Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm 1995); Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede* (Stockholm 2000); Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm 2000); Torbjörn Eng, *Det svenska riket. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* (Uppsala 2001).

⁹ Så t.ex. i den av Bo Stråth redan på 1980-talet redigerade *Language and the Construction of Class Identities. The Struggle for Discursive Power in Social Organisation: Scandinavia and Germany after 1800* (Göteborg 1990). Även Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemsolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996).

¹⁰ Mikael Alm, *Kungorsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm 2002).

Idéhistoria

Enligt Kungliga bibliotekets nyss nämnda bedömning av begreppshistoriens ställning i Sverige förekommer begreppshistoriska studier i första hand inom ämnet idé- och lärdomshistoria. Det är nog riktigt; i varje fall talas det rätt mycket om begreppshistoria bland disciplinens folk och en del har också utträttats i branschen. Man kan dock inte säga att diskussionen om begreppshistoriens teori och metod satt särskilt stark prägel på forskningen. Idéhistorikerna undersöker mestadels andra begrepp än de politisk-sociala; för dem är *Historisches Wörterbuch der Philosophie* nyttigare än *Geschichtliche Grundbegriffe*. De är inte obekanta med den teoretiska diskussionen om begreppshistoria. Inte heller är de okunniga om den skinnerska kritiken av tillrättalagda kontinuiteter och reifierade begrepp, men de negligerar den ofta av närmast pedagogiska skäl. Det diakrona perspektivet tillfredsställer det elementära och legitima behovet av att förklara varifrån begreppen kommer och hur de har förändrats fram till nuet; den problematiserande kontextualiseringen får bli ett andra steg.

Härtill kommer att det för idéhistorikerna i regel är mer intressant att hitta nya begrepp att historisera och problematisera än att fördjupa sig i förskjutningarna hos de redan bekanta och så ofta omskrivna ”essentiellt omstridda” politisk-sociala begreppen. I texter som handlar om nostalgibegreppets historia¹¹, om risktänkandets rötter, om möjligheten av en sinnenas begreppshistoria eller om de betydelser som genom historien lagts in i begreppet ’äventyr’¹² ligger en del av poängen i att man pekar på att dessa vardagliga, delvis existentiella begrepp över huvud taget har en historia.

Tre av de sistnämnda texterna ingår i volymen *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria* som blev resultatet av ett symposium hösten 2003. Där finns tre uppsatser av språkvetare från olika ämnen, men flertalet bidragsgivare är idéhistoriker och boken är att se som en presentation av begreppshistoria som idéhistorisk metod. Det markeras särskilt i en teoretisk uppsats av Mats Persson (Uppsala), där författaren söker bestämma begreppshistoriens plats och metodiska egenart i förhållande till ”traditionell” idéhistoria.¹³

¹¹ Karin Johannisson, *Nostalgia. En känslas historia* (Stockholm 2001).

¹² Svante Nordin, ’Risktänkandets rötter’; Elisabeth Mansén, ’De fem sinnena – ord och begrepp’; Kristiina Savin, ’Begrepp och mentaliteter: äventyr’, samtliga i Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria* (Stockholm 2005).

¹³ Mats Persson, ’Begreppshistoria och idéhistoria’, Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr*.

Idéhistorikerna har också författat begreppshistoriska monografier. Jonas Hanssons doktorsavhandling *Humanismens kris*, framlagd i Lund 1999, är inom ramen för en traditionell idéhistorisk framställning en undersökning av humanismbegreppets öde på svensk botten från mitten av 1800-talet till 1930-talet.¹⁴

Åt filosofisk begreppshistoria – som tycks vara försummad av de svenska filosoferna själva – ägnar sig Sven-Eric Liedman (Göteborg) som tidigt upptäckt och använt den tyska begreppshistoriska forskningens resultat och lagt in begreppshistoriska utredningar i sina arbeten. Hans senaste verk är uttryckligen begreppshistoriskt: *Stenarna i själen. Form och materia från antiken till idag* (2006). Det är en magistral undersökning av hur dessa båda begrepp, och deras avläggare *innehåll*, utvecklats, differentierats och omformulerats inte bara i filosofin utan också i politiken, pedagogiken, estetiken och den moderna designen. Liedman refererar till Koselleck i början men följer inte hans program. Däremot exponeras i undersökningen en god del av begreppshistoriens metodiska grepp och problem.

Liedmans bok är skriven inom ramen för ett projekt om begreppen 'form' och 'innehåll', 'konst' och 'teknik' där idéhistoriker har samarbetat med folk från arkitektursektionen på Chalmers tekniska högskola i Göteborg. Projektet har förutom Liedmans opus avsatt ett par idéhistoriska avhandlingar med begreppshistoriska inslag.¹⁵

Idéhistorikerna har också tagit sig an de politiska begreppen.¹⁶ Formellt sett nära ansluten till den tyska begreppshistorien i *Geschichtliche Grundbegriffe*-stil är Bo Lindbergs bok *Den antika skevheten*.¹⁷ Den undersöker sex centrala politiska begrepp och den i vissa fall rika flora av ord på latin och svenska varmed dessa uttrycktes. "Den antika skevheten" syftar på diskrepansen mellan de antika begreppen och 1600-talets verklighet. Undersökningen belyser också "vernakulariseringen" under 1700-talet, d.v.s. hur svenskan habiliterades som språk för politisk teori.

¹⁴ Jonas Hansson, *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Stockholm 1999).

¹⁵ Björn Billing, *Modernismens åldrande. Theodor W. Adorno och den moderna konstens kris* (Stockholm 2001); David Stockelberg, *Simmels former* (Göteborg 2005); Erika Alm, "Ett emballage för inälvor och emotioner". *Föreställningar om kroppen i statliga utredningar på 1960- och 70-talen* (Göteborg 2006).

¹⁶ Det gäller även *Trygghet och äventyr* där det finns uppsatser om rasism, tolerans och fred.

¹⁷ Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm 2006).

Med modernare begrepp sysslar Henrik Björck (Göteborg), som publicerat uppsatser om begreppen 'folkhem' och 'social ingenjörskonst', begrepp som är centrala i den svenska välfärdsstatens självförståelse.¹⁸ De kommer, jämte en undersökning av begreppet 'planhushållning' att publiceras i en volym betitlad *Folkhemmets tekniker. Språkbrukshistoriska studier*. Björcks forskning är metodiskt profilerad så till vida att han programmatiskt inriktar sig på orden och deras användning, inte begreppen.

Idéhistorikernas politiska begreppshistoria kan också sträcka sig utanför Sveriges gränser. En göteborgsavhandling 2006 behandlade de ryska begreppen *glasnost* och *perestrojka*.¹⁹

Statsvetenskap

Sin andra tyngdpunkt har svensk begreppshistorisk forskning i statsvetenskapen, där forskningen om politikens idémässiga dimension naturligen aktualiserar begreppshistoriska spörsmål.²⁰ Det gäller inte bara politiska idéer och doktriner; begreppshistoria har fått ett kapitel i en nyutkommen metodbok om språket som maktmedel, företrädesvis i nutida politiska diskurser.²¹

Statsvetarna skiljer sig från idéhistorikerna i tre avseenden: de skriver mestadels om modern begreppshistoria, de ägnar mer uppmärksamhet åt teori och de skriver på engelska. Jens Bartelson, ursprungligen från Stockholm, har skrivit *The Critique of the State*, som är en granskning av statsbegreppets förändring under det senaste seklet, och i samband därmed också en kritik av statsvetenskapen.²² Henrik Enroth (Stockholm) har utfört en liknande undersökning av politik-begreppet.²³ Äldre begreppshistoria är inte helt försummad: Peter Hallberg (Stockholm) har skrivit sin avhandling om

¹⁸ Henrik Björck, 'Till frågan om folkhemmets rötter. En språklig historia', *Lychnos* 2000 och 'Den sociale ingenjören på intressekontoret. En studie i svensk välfärdshistoria', *Lychnos* 2002.

¹⁹ Kristian Petrov, *Tillbaka till framtiden. Modernitet, postmodernitet och generationsidentitet i Gorbacevs glasnost' och perestrojka* (Göteborg 2006).

²⁰ Det finns tradition för detta. Nämnas kan Fredrik Lagerroths klassiska arbete *Frihetstidens författning. Den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm 1915).

²¹ Göran Bergström & Kristina Boréus, *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund 2005). Kapitlet om begreppshistoria är författat av Jussi Kurunmäki.

²² Jens Bartelson, *The Critique of the State* (Cambridge 2001).

²³ Henrik Enroth, *Political Science and the Concept of Politics. A Twentieth-Century Genealogy* (Stockholm 2004).

den politiska debatten i 1700-talets Sverige, där begreppshistoriska frågor och ges en framträdande plats.²⁴ Hallberg har också under arbete en studie om det aristoteliska medborgarbegreppet i europeisk idéhistoria från medeltid till nutid.

Teoretiskt ligger hans forskning dock inom samma sfär som kollegernas. Koselleck och Skinner har en framträdande plats i statsvetarnas begreppshistoriska forskning, naturligt nog eftersom den handlar om politiska och sociala begrepp. Inriktningen på själva begreppsstrukturen, på retoriska "moves" och "re-descriptions" varmed begreppens innehåll förändras i politiska konfliktsituationer, har gjort Skinner lika viktig för statsvetarna som Koselleck.

Den engelska språkdräkten är väl ett tidsenligt uttryck för strävan till internationalisering men kan också ges en symbolisk innebörd. Statsvetarna vill anlägga breda, komparativa och även globala perspektiv. I augusti 2006 anordnades den nionde internationella kongressen i begreppshistoria i Uppsala. Den hölls vid SCAS (Swedish Collegium for Advanced Study) och organiserades av Björn Wittrock och Peter Hallberg. Deltagarna var till övervägande delen av samhällsvetare med en stark andel av utländska forskare, flera av dem med intressen åt filosofi och sociologi. Däremot var antalet svenska idéhistoriker eller historiker anmärkningsvärt litet. Perspektivet var internationellt och komparativt. Konferensens namn var "Crossroads: Writing Conceptual History beyond the Nation-State". Bland annat ägnades en session åt kinesisk begreppshistoria, två åt globalisering och nationalisering av politiska begrepp. Wittrock, direktören för SCAS, företräder programmatiskt denna ambition att låta begreppshistorien överskrida gränserna mellan nationer, civilisationer och även mellan discipliner.

Slutord

Varken inom statsvetenskap eller i idéhistoria håller begreppshistorien på att bli ett dominant element. Den tilldrar sig dock alltjämt ett växande intresse. Det finns planer på att dra igång större projekt. Idéhistorikerna har diskuterat möjligheten av ett begreppshistoriskt lexikon, som skulle vända sig såväl till den vetenskapliga publiken som till den bildade allmänheten och ta upp begrepp grupperade i olika "familjer" – t.ex. ekonomi, kropp och hälsa, krig

²⁴ Peter Hallberg, *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing and the New Public Sphere in Sweden 1740–1792* (Stockholm 2003).

och fred. Statsvetarna på sin kant planerar en nordisk politisk begreppshistoria på jämförande basis.

Vad som blir av detta är i skrivande stund ovisst. Kungliga biblioteket har rätt i att begreppshistoria inte är etablerad som disciplin i Sverige; ett innehållsbestämt forskningsfält jämförbart med medicinhistoria, socialhistoria eller idéhistoria är den inte. Därmed finns den som begrepp och som metod, infogad som ett bland de andra redskapen i den humanistiska och samhällsvetenskapliga repertoaren.

Begreppshistoria i Finland

JANI MARJANEN

Den internationella sammanslutningen *History of Political and Social Concepts Group* (HPSCG), som grundats år 1998 i London, har under sitt första decennium upplevt ett aktivt deltagande från finländskt håll. Det är uppenbart att den sorts begreppshistoriska inriktningar som HPSCG stått för passat många finländska forskare. Detta torde bero på att många av dem själva varit med om att forma gruppens funktionslogik, men också på att ur ett förhållandevis många finländska forskare under de senaste tjugo åren tagit åt sig av begreppshistoria i dess olika former.

Begreppshistoria som tankefigur är i allmänhet inte obekant för finländska historiker eller politologer. Främst förknippas begreppshistorien med Reinhart Koselleck och storverket *Geschichtliche Grundbegriffe*.¹ I de studier som ger sig ut för att vara begreppshistoriska söks inspiration förutom från Kosellecks arbeten ofta också från den s.k. Cambridge-skolans, speciellt Quentin Skinners, studier kring historiska talhandlingar. Skinner och Koselleck delar, trots olikheterna i deras grepp, kravet på att språkbruk bör studeras historiskt, att indelningen i språk och verklighet bör problematiseras och anakronismer undvikas. Om många forskare som inspirerats av Koselleck har tagit till sig även Skinners idéer, har rörelsen i motsatt riktning inte varit lika tydlig.

Förutom finländarnas aktiva deltagandet i HPSCG:s årliga konferenser har begreppshistoriker låtit uppmärksamma sig även i Finland. Den tydligaste exponenten är verket *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (Begrepp i rörelse. Den finska politiska kulturens begreppshistoria, 2003) som berör framför allt användningen av vissa politiska begrepp i finsk kontext. Ett viktigt forum för begreppshistoriska studier har även varit den av Kari Palonen redigerade årsboken *Finnish Yearbook of Political Thought* som sedan 2003 hetat *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual History*. Efter namnbytet har årsboken ytterligare internationaliserats, vilket

¹ Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1972–1997).

gör det svårt att tala om ett finskt forum. Flera finländska begreppshistoriskt orienterade forskare är inblandade i den av Finlands Akademi finansierade spetsforskningenheten Political Thought and Conceptual History ledd av Kari Palonen och Tuija Pulkkinen.

Kari Palonen som gott kan kallas den ledande finska begreppshistorikern är internationellt känd, inte minst tack vare sitt arbete kring politikbegreppet, men också hans verk om Reinhart Koselleck, Quentin Skinner, Jean-Paul Sartre och Max Weber. Palonen behandlar dessa dels som politologiska och begreppshistoriska teoretiker, dels som politiker.² Palonens arbete illustrerar omöjligheten i att ge en översikt av begreppshistorien i Finland, eftersom Finland inte är någon given kontext för forskningen. Här försöker jag inte heller göra en heltäckande kartläggning av arbeten med begreppshistorisk relevans som publicerats i Finland, utan snarast peka på viktiga exempel på hur begreppshistoria aktualiserats och behandlats i Finland.

Tolkningar av begrepp som ödesfråga

Finländska historiker har ägnat många sidor åt att utreda olika betydelser av begrepp som konstitution, stat och nation i stunder som upplevts som speciellt betydande i finsk historia. Eftersom tolkningar av dessa begrepp blivit centrala för att fastställa vad Finland var efter omvälvningarna 1809 (och mer implicit vad Finland var före 1809), har en begreppsdiskussion fått utrymme även i standardverk över finsk historia.

Delvis har diskussionen handlat om hur termerna brukats. Till exempel hade Finlands folk enligt Alexander I:s utsaga blivit ”upphöjt till nationernas antal” (*”placé désormais au rang des nations”*), men använde kejsaren begreppet ”såsom syftande på en politisk nation” på det sätt som ’nation’ använts efter franska revolutionen eller användes ’nation’ enligt gammal praxis för att

² Se bland annat Kari Palonens *Politik als Handlungsbegriff. Horizontwandel des Politikbegriffs in Deutschland 1890–1933* (Helsinki 1985), som hör till hans första koselleckianskt inspirerade arbeten om politikbegreppet. Densammes *A Struggle with Time. A Conceptual History of 'Politics' as Activity* (Münster 2006) och *Re-Thinking Politics: Essays from a Quarter-Century*, Valtiotieteellisen yhdistyksen julkaisuja 22 (Helsinki 2007) är de senaste verken i räckan av publikationer om ämnet. Se även Kari Palonen, *Quentin Skinner. History, Politics, Rhetoric* (Cambridge 2003); Kari Palonen, *Die Entzauberung der Begriffe. Das Umschreiben der politischen Begriffe bei Quentin Skinner und Reinhart Koselleck* (Münster 2003); Kari Palonen, *Das "Weberische Moment". Zur Kontingenz des Politischen* (Wiesbaden 1998), och Kari Palonen, *Eine Lobrede für Politiker. Ein Kommentar zu Max Webers "Politik als Beruf"* (Opladen 2002).

beteckna samtliga provinser i imperiet? Likaså har frågan ställts om Finland uppfattades som ”en stat för sig” då det gällde interna angelägenheter eller om begreppet stat användes snarast i betydelsen ’finansstat’ och sålunda motsvarade moderna uppfattningar om vad en stat är.³

Förutom att betydelsen av begrepp som nation, stat och konstitution varit stor för konstruktionen av den nationella historien, bottenar diskussionen om nämnda begrepp i hur man uppfattat finsk-ryska förhållanden och speciellt dess betydelse för finsk-sovjetiska förhållanden. Ett gott exempel på hur känslig frågan om Finlands ställning i det ryska imperiet har varit, är behandlingen av Keijo Korhons doktorsavhandling (1963) om den första kommittén för finska ärenden. Opponenten professorn Vilho Niitemaa retades av Korhons sätt att tolka Finlands ställning och dennes uppenbart suveränitetsmässigt mildare tolkningar av språkbruket kring konstitution och nation. Slutligen lät Niitemaa antyda att Korhons nekande av Finlands statsrättsliga ställning bör förstås så att han glidit in i de i Finland mindre populära ryska historikerna K. F. Ordins och M. M. Borodkins ”verkningskrets”.⁴

³ För de förstnämnda tolkningarna se Matti Klinge, *Finlands historia* 3 (Esbo 1996), s. 17, 24–25. För de senare tolkningarna se Osmo Jussila, *Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty* (Porvoo 1987). Hela den sistnämnda boken går ut på att problematisera Borgå lantdag 1809 som födelsestund för den finska staten. Se även den något uppdaterade tolkningen i Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (Helsinki 2004). För en begreppshistorisk analys om statsbegreppet, som även berör ovanstående diskussion, se Tuija Pulkkinen, ’Valtio’, Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.), *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (Tampere 2003). Aira Kemiläinen har utförligt studerat nationsvokabulären i sina *Nationalism: Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Studia Historica Jyväskyläensia III (Jyväskylä 1964) och ’Nationalismi ja patriotismi Ranskan vallankumouksen aatemaailmassa’, *HAik* 87 (1989:4). Kemiläinen ger mycket utrymme åt språklig diskussion, men håller sig ändå till rigida överhistoriska definitioner.

⁴ Vilho Niitemaa, ’Autonomian ajan alun suomalais-venäläisten suhteiden problematiikka’, *HAik* 61 (1963:4); Keijo Korhonen, ’Vielä autonomian alun suomalais-venäläisistä suhteista’, *HAik* 62 (1964:2); Vilho Niitemaa, ’Edellisen johdosta’, *HAik* 62 (1964:2). Om Ordins och Borodkins se Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 24–25. Debatten behandlas även i Toivo Nygård, ’Historians on Finland’s Status in the Russian Empire’, *Finnish Yearbook of Political Thought* 2 (1998), s. 191–195. Det säger sig självt att det kommit ut en del begreppshistoriskt relevanta studier som berör Finlands ställning i det ryska riket även om de alla inte har väckt liknande uppståndelse. Speciellt intressant bland de tidigare studierna är Lolo Krusius-Ahnenberg, *Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im politischen Leben Finnlands 1856–1863* (Helsinki 1934).

Språkbruket kring hyllningen 1809 lämnade utrymme för en mängd olika tolkningar, inte minst på grund av att flera olika språk användes under själva hyllningsakten. Begreppen på franska, ryska, svenska och finska var givetvis inte direkta motsvarigheter. Dessutom gav utvecklingsarbetet med det finska språket under 1800-talet goda möjligheter att tolka de internationella influenserna in i den finska vokabulären så att de passade in i den då rådande tolkningen av 1809. Korhonens och Niitemaas tolkningar bör ses som en del av denna kedja av omskrivningar.

Medvetenheten om att (om)tolkningarna av begrepp som stat, konstitution och nation var kraftigt politiskt laddade i forskningen kring 1809, torde ha varit en bidragande orsak till att begrepp och begreppsanvändning lyftes fram som metodfrågor i diskussionerna. De som ville omtolka händelseförloppet gick åt användningen av begreppen i sina historiska sammanhang, medan motparten ansåg att detta var att vända på orden i onödan. Osmo Jussila, som deltog i Keijo Korhonens strävan att revidera tolkningarna om den s.k. ryska tiden, kom år 1969 med en viktig historisering i sin avhandling om ryska och finska uppfattningar om de finska grundlagarna mellan åren 1808 och 1863. Även om lagtexten låg oförändrad mellan dessa år, förändrades synen på grundlagarna och deras förvaltningspolitiska betydelse.⁵

I sin *lectio praecursoria* explicerade Jussila behovet av att historisera begreppsbruket i historisk forskning. Under rubriken 'Käsitetutkimuksesta historiassa' (Begreppsforskning inom historien) tog han fasta på samhällsvetenskapernas problem med att analysera samhället då användningen av centrala politiska och sociala begrepp var inkonsekvent. I bakgrunden låg, förutom att omtolkningen av konstitutionen var central för avhandlingen, det stora lexikala projektet *Yhteiskuntatieteiden käsikirja* (Samhällsvetenskapernas handbok, 1963–1964) som var ämnat att råda bot på inkonsekvenserna i användningen av begrepp som samhällseliga analysverktyg. Jussila delade inte den samhällsvetenskapliga ivern kring överhistoriska definitioner på begrepp, utan betonade snarare hur begreppen speglar ”det bakomliggande samhället och dess tankeströmningar”. Uppkomsten av nya begrepp var således ett tecken på samhällselig förändring. Vidare pekade Jussila på vikten av att identifiera de nyckelpersoner (*vaikuttajahenkilöt*) som lyckats kristallisera ett begrepps betydelse, i en situation då det nyligen introducerats och inte ännu etablerats.⁶

⁵ Osmo Jussila, *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863* (Helsinki 1969).

⁶ Osmo Jussila, 'Käsitetutkimuksesta historiassa', *HAik* 67 (1969:4), speciellt s. 279–280.

Jussilas syn på språkbruk i det förflutna, såsom han presenterade den i sin *lectio*, grundade sig på en strävan att undvika anakronistiska tolkningar av historiska utsagor, och i detta fall speciellt de tolkningar som hans doktorsavhandling var ute efter att revidera. Spår av en sofistikerad modell av förhållandet mellan språk och social verklighet *à la* Reinhart Koselleck eller reflexioner kring talhandlingar *à la* Quentin Skinner syns inte i Jussilas framställning. Däremot förde Jussila en kort diskussion med språkvetare i allmänhet om språkets föränderlighet, hänvisade till Arthur Lovejoys monumentala arbeten kring enskilda idéer, och avfärdade till slut tanken på att skriva begreppens eller begreppsbrukets historia.⁷

Den självutnämnda begreppshistorien

Då 'begreppshistoria' är ett omtvistat begrepp på samma sätt som de begrepp som är föremål för begreppshistorisk forskning, finns det inte skäl att ge en definition på begreppshistoria och sedan bestämma graden av begreppshistoriskhet i olika studier. Snarare kan vi kort granska hur begreppshistoria introducerats inom olika finländska vetenskapssamfund och vilka aktörer som kallat sin forskning begreppshistorisk eller åtminstone begreppshistoriskt inspirerad. Jussilas strävan att undvika begreppsliga anakronismer har lyfts upp i den begreppshistoriska forskningen som introducerats sedan 1980-talet, men skillnaden i forskningens självförståelse är ändå annorlunda. Denna nyare forskning som marknadsfört sig som begreppshistorisk är tematiskt och metodologiskt diversifierad. Ändå kan man som gemensamma drag peka på en är strävan att analysera talhandlingar och begreppsfrskjutningar som något historiskt samt sättet att studera språklig förändring som både katalysator och indikator för historisk förändring såsom en nyhet inom det finska historiefältet. Budskapet att historiker bör fästa större uppmärksamhet vid språkliga konventioner i det förflutna delar dock den nyare forskningen med Jussila och andra föregångare.

Tal om begreppshistoria i koselleckiansk bemärkelse finner vi förmodligen för första gången i finländska publikationer hos Kari Palonen i hans arbeten om politik som handlingsbegrepp (1985).⁸ Då begreppshistoria kommit till

⁷ Jussila, 'Käsitetutkimuksesta historiassa'.

⁸ Kari Palonen, *Politik als Handlungsbegriff*. Frågan om den första förekomsten är givetvis besvärlig. Andra tidigare förekomster finner vi bland annat i Marja Paavilainen, 'Suomen kielien poliittiset sanavarat 1800-luvun puolivälin Suomessa' *Politiikka* 27 (1985:2) samt Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets*

tals i publikationer riktade till en finländsk publik har fokus oftast legat på det politiska tänkandets historia. Detta syns bland annat i att tidskriften *Politiikka* varit ett viktigt forum där begreppshistoria avhandlats.⁹ Det viktigaste forumet för begreppshistoriska studier har förmodligen varit årsboken *Finnish Yearbook of Political Thought* (numera *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual History*) som i sitt första nummer (1997) publicerade ett inlägg av Koselleck själv på basen av ett Reinhart Koselleck-seminarium som anordnats i Finland samt kommenterande artiklar av Melvin Richter, Sisko Haikala, Kari Palonen och Tuija Pulkkinen. Detta var ett tydligt tecken på årsbokens kommande linje. Senare har flera artiklar av internationellt sett viktiga begreppshistoriska inspiratörer och forskare förekommit, inte minst Quentin Skinner.¹⁰

I olika forum för historievetenskaperna har begreppshistoria inte fått lika mycket uppmärksamhet. Markku Hyrkkänen har på 1990-talet lyft fram koselleckiansk begreppshistoria som en del av en mängd nya former inom historieskrivningen som karakteriseras av att de tar *linguistic turn* på allvar. Om politologerna har betonat Kosellecks betydelse som teoretiker för den begreppsliga förändringens politik, har Hyrkkänen och andra historiker beskrivit Koselleck snarare som begreppshistoriker med betoning på hans

början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott (Helsingfors 1987). Det begreppshistoriska greppet i dessa är dock rätt annorlunda. Nämnvärd är även Pirjo Kukkonens avhandling i vilken det dock inte talas om begreppshistoria, men nog om att teckna historien om ett begrepp. Pirjo Kukkonen, *Från konst till vetenskap. Begreppet vetenskap och dess språkliga uttryck i svenskan under 400 år* (Helsingfors 1989). Inte utan betydelse för begreppshistorisk forskning och framför allt möjligheterna att spekulera över en finsk *Sattelzeit* är den omfattande språkhistoriska och etymologiska forskningen. Att nämna ens en liten del av dessa studier skulle kräva mycket utrymme. Här kan nämnas Kaisa Häkkinen, *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimuksesta* (Turku 1983) och som ett nyare exempel kan anföras en antologi som ett av språkvetaren Lea Laitinens projekt resulterat i: Katja Huumo, Lea Laitinen & Outi Paloposki (toim.), *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia Suomen kirjakielen kehitykseen* (Helsinki 2004).

⁹ Som viktiga inlägg kan nämnas den översatta artikeln Melvin Richter, 'Begriffsgeschichte ja aatehistoria', *Politiikka* 31 (1989:2) samt Jussi Kurunmäki, 'Käsitehistoria. Näkökulma historian poliittisuuteen ja poliittisen kielen historiallisuuteen', *Politiikka* 43 (2001:2). Kurunmäkis artikel är en av de få mera allmänna framställningar på finska som behandlar Kosellecks och Skinners ansatser gällande förflutna språkspel.

¹⁰ Quentin Skinner, 'Rhetoric and Conceptual Change', *Finnish Yearbook of Political Thought* 3 (1999).

relevans för socialhistorien.¹¹ För receptionen av Quentin Skinner gäller allmänt sett också en disciplinmässig variation: Skinner har bland finska historiker behandlats i första hand som idéhistoriker, medan politologerna förutom hans betydelse för studiet av det politiska tänkandets historia även betonat hans roll som begreppshistorisk inspiratör och politisk teoretiker. Som ett tecken på att begreppshistoria har ett visst aktualitetsvärde inom historievetenskapliga forum kan nämnas att tidskriften *Ennen&Nyt* gav ut ett begreppshistoriskt temanummer förra året.¹² Detta nummer av *HTF* hör givetvis till samma kategori.

Den synligaste markeringen för begreppshistorisk forskning i Finland är samlingsvolymen *Käsitteet liikkeessä* (2003) som innehåller tio omfattande artiklar om centrala politiska begrepp och deras användning i finsk kontext. Därtill har inkluderats en längre artikel om politiska begrepp i Sverige under tidigmodern tid (Kari Saastamoinen) och en avslutande reflexion kring europeiska politiska begrepp i finländska spelrum (Kari Palonen). Artiklarna 'Hallitseminen' (regering, styrning, härskande) av Kyösti Pekonen, 'Yhteiskunta' (samhälle) av Pauli Kettunen, 'Valtio' (stat) av Tuija Pulkkinen, 'Kansa' (folk[et]) av Ilkka Liikanen, 'Kansalainen' (medborgare) av Henrik Stenius, 'Edustus' (representation) av Ismo Pohjantammi, 'Puolue' (parti) av Eeva Aarnio och 'Politiikka' (politik) av Kari Palonen innebär föga överraskande val av begrepp om man vill diskutera den finska politiska kulturens fundament. Det två återstående artiklarna 'Vallankumous' (revolution) av Risto Alapuro och 'Valta' (makt) av Matti Hyvärinen är kanske mindre självklara och för övrigt också annorlunda genom att den förra har att göra med ett mer fluktuerande begrepp och den senare är besvärlig p.g.a. svårigheten att greppa enskilda diskurser om just makt. Boken är ett resultat av ett mångårigt tvärvetenskapligt samarbete, men greppet i artiklarna varierar. Eventuellt kan man skönja olika sätt att se på begreppshistoria utgående från skiljelinjen historiker/politolog. Historikerna Kettunen, Liikanen och Stenius samt sociologen Alapuro är i sina artiklar något mer socialhistoriskt orienterade än

¹¹ Se Markku Hyrkkänen, 'Aatehistorian mieli', *HAik* 87 (1989:4); Markku Hyrkkänen, 'Reinhart Koselleck – sosiaali- ja käsitehistorioitsija', *HAik* 92 (1994:4); Markku Hyrkkänen, *Aatehistorian mieli* (Tampere 2002).

¹² *Ennen&Nyt* (2006:1, <http://www.ennenjanyt.net>). Numret heter lekfullt men kanske mindre lyckat "Kässäaks käsittei, bongaaks begriffei". Av numrets artiklar finns det skäl att lyfta fram Jouni-Matti Kuukkanens text som behandlar begreppens roll i begreppshistorien. Jouni-Matti Kuukkanen, 'Minkä historiaa käsitehistoria on', *Ennen&Nyt* (2006:1).

resten av författarna, som är politologer och ligger närmare politisk idéhistoria (mångvetaren Pulkkinen faller kanske mitt emellan i detta avseende).

Det säger sig självt att ett projekt om användningen av politiska begrepp i en finsk kontext kunde ha sett annorlunda ut. Det hade knappast varit ekonomiskt möjligt att ta direkt modell av det tyska niobandsverket *Geschichtliche Grundbegriffe*. En bok med begränsat urval av begrepp var enklare att finansiera och färdigställa. Dessutom har man undvikit det lexikala verkets rigida form. Jämfört med *Geschichtliche Grundbegriffe* är inte heller periodiseringen eller källurvalet i *Käsitteet liikkeessä* lika strikt. I förordet till *Käsitteet liikkeessä* anges verket *Political Innovation and Conceptual Change* som en modell.¹³ Även den bygger på enskilda artiklar om enskilda politiska begrepp. Skillnaderna är dock uppenbara: *Käsitteet liikkeessä* berör ett mindre *polity*, består av betydligt längre artiklar, och är till sitt empiriska underlag mer omfattande. Eftersom artiklarna i *Käsitteet liikkeessä* är så pass utförliga är det troligt att en del av artiklarna publiceras en aning utarbetade i monografiform.¹⁴ Att *Käsitteet liikkeessä* är ett vägande bidrag till diskussionen om politisk kultur i Finland har förläggaren velat markera också genom utformningen av boken: på pärmen till det tjocka verket ser vi basen av en av riksdagshusets pelare – på vilken den finska politiska kulturen vilar. Detta är en mäktig symbol som inte förblir oklar för en enda finländare. Men samtidigt är betoningarna i boken icke-nationella: betraktelsesättet anges följa principen om att se på Finland som ett främmande land som ändå är bekant för forskarna.¹⁵ Detta

¹³ Terence Ball, James Farr & Russel L. Hanson (eds.), *Political Innovation and Conceptual Change* (Cambridge 1989).

¹⁴ Den första monografiserade publikationen är Kyösti Pekonen, *Suomalaisen hallitsemiskäsitteistön historiaa* (Helsinki 2005). En del av författarna har publicerat kortare artiklar om sina begrepp på engelska. Se till exempel Matti Hyvärinen, 'The Fictional Versions of "Valta" (Power). Reading Aleksis Kivi, Arvid Järnefelt and Juhani Aho Conceptually', *Finnish Yearbook of Political Thought* 2 (1998); Eeva Aarnio & Kyösti Pekonen, 'Changing Conceptions of Party Programmes in Finland', *Finnish Yearbook of Political Thought* 3 (1999); Tuija Pulkkinen, 'Valtio – On the Conceptual History of the Finnish "State"', *Finnish Yearbook of Political Thought* 4 (2000); Pauli Kettunen; 'Yhteiskunta – "Society" in Finnish', *Finnish Yearbook of Political Thought* 4 (2000); Matti Hyvärinen, ' "The People's Power" (Democracy) as an Argument in Finnish Party Manifestos', *Finnish Yearbook of Political Thought* 7 (2003); Henrik Stenius, 'The Finnish Citizen: How a Translation Emasculated the Concept', *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual History* 8 (2004).

¹⁵ Kari Palonen, 'Eurooppalaiset poliittiset käsitteet suomalaisissa pelitiloissa', *Käsitteet liikkeessä*, s. 569.

syns bland annat i ständigt förekommande, ibland *implicita* ibland uttalade, komparationer till andra politiska kulturer.

Utöver *Käsitteet liikkeessä* har ett antal begreppshistoriskt relevanta studier getts ut i monografiform. Nämnas kan till exempel Pasi Ihalainens arbeten om politisk pluralism i England samt om nationsretoriken i England, Nederländerna och Sverige. Det senare kombinerar en begreppshistorisk analys av större semantiska fält med ett komparativt angreppssätt.¹⁶ Relevant är även Jussi Kurunmäkis *Representation, Nation and Time* (2000) samt Risto Wallins *Yhdistyneet kansakunnat organisaationa* (2005); bägge doktorsavhandlingar från Jyväskylä universitet.¹⁷ Att Jyväskylä universitet begreppshistoriskt sett är huvudstaden i Finland beror mycket på engagemang från professorerna Kari Palonens och Tuja Pulkkinens sida. Att Jyväskylä även internationellt sett blivit ett centrum för begreppshistorisk forskning syns bland annat i att en *Festschrift* på Reinhart Kosellecks årtioårsdag publicerades inte i Bielefeld, utan just i Jyväskylä.¹⁸ Den andra finska koncentrationen av begreppshistorisk verksamhet ligger internationellt sett i Helsingfors, där det bland annat årligen ordnas internationella forskarkurser för begreppshistoriker.

Trender och möjligheter

Trots risken för överdrivna förenklingar skall jag här lyfta fram några av de markeringar som gäller för studier i Finland som gett sig ut att vara begreppshistoriska.

För det första är de flesta studier åtminstone i någon mån perspektivistiska och betonar studiernas omedelbara relevans för dagens värld.

För det andra, även om flaggskeppet *Käsitteet liikkeessä* är ett s.k. nationellt projekt har den och de andra arbetena anslutit sig till skaran av kritiker av nationalistiska berättelser inom finsk historia. Detta syns bland annat i att

¹⁶ Pasi Ihalainen, *Discourse on Political Pluralism in Early Eighteenth-Century England. A Conceptual Study with Special Reference to Terminology of Religious Origin* (Helsinki 1999); Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772* (Leiden & Boston 2005).

¹⁷ Jussi Kurunmäki, *Representation, Nation and Time. The Political Rhetoric of the 1866 Parliament Reform in Sweden* (Jyväskylä 2000); Risto Wallin, *Yhdistyneet kansakunnat organisaationa. Tutkimus käsitteellisestä muutoksesta maailmanjärjestön organisoinnin periaatteissa* (Jyväskylä 2005).

¹⁸ Jussi Kurunmäki & Kari Palonen (Hrsg./eds.), *Zeit, Geschichte und Politik – Time, History and Politics. Zum achtzigsten Geburtsdag von Reinhart Koselleck* (Jyväskylä 2003).

man i stället för att studera ”nationalismen” snarare gått in för en analys av olika typer av ”nationalistisk retorik”.¹⁹

Ett tredje drag är att begreppshistoria beskrivits som något tvärvetenskapligt. De studerade begreppen har olika betydelse inom olika vetenskaper och kräver således ett närmande som beaktar traditionerna inom olika discipliner. Dessutom kan de teoretiska ansatserna, speciellt i Kosellecks fall, anses ha relevans för flera vetenskapsgrenar. Ser man på discipliner och producerade arbeten, märker man att uttalat begreppshistoriskt inriktade studier i Finland främst har gjorts bland historiker och politologer, men även inom andra humanistisk-samhällsvetenskapliga discipliner.

En fjärde trend är att hänvisningar till både Koselleck och Skinner (d.v.s. inte bara Koselleck) har för de flesta begreppshistoriker i Finland blivit vedertagna. Detta följer i stort sätt Melvin Richters förslag att kombinera den tyska *Begriffsgeschichte*-traditionens och den s.k. Cambridge-skolans idéer.²⁰ Men det bör ändå påpekas att den forskning som ger sig ut för att vara begreppshistorisk snarare är eklektisk än homogen: variationen inom de teoretiska inspirationskällorna är stor. Som i det danska fallet²¹ finner vi exempel på att Kosellecks och Skinners ansatser kombinerats med inspiration från Michel Foucault samt Hayden White. I allmänna historiska framställningar är bilden av begreppshistorien förenklad. Den förknippas främst med Reinhart Koselleck och den tyska *Begriffsgeschichte*-traditionen, i viss mån även med *Geschichtliche Grundbegriffe* lexikala format.²²

¹⁹ Framför allt Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined*. Motsvarande gäller också för patriotism. Se Jussi Kurunmäki, ’Politisoiva ja epäpolitisoiva patriotismin retorikka Ruotsin 1860-luvun valtiopäiväreformikeskustelussa’, *Politiikka* 39 (1997:2).

²⁰ Se Melvin Richter, *The History of Concepts: A Critical Introduction* (New York 1995).

²¹ Se Jeppe Nevers översikt i detta nummer.

²² Föga överraskande har det lexikala formatet dessutom en avskräckande funktion. Till exempel: ”Käsitehistoria esimerkiksi saksalaisen *Begriffsgeschichten* muodossa vaikuttaa tällöin liian järeältä kalustolta oikeanlaisen tarkkuuden saavuttamiseksi. Tutkija voi siis käyttää käsitehistoriaa yhtenä tutkimuksen työkaluna muiden joukossa, julistautumatta kuitenkaan varsinaiseksi käsitehistorian harjoittajaksi.” Övers.: ”Begreppshistoria i till exempel formen av den tyska *Begriffsgeschichte*-traditionen verkar vara en allt för tung uppsättning om man vill nå rätt sorts precision. Forskaren kan använda sig av begreppshistorien som ett verktyg bland andra, utan att dock förklara sig som en utövare av den egentliga begreppshistorien.” Heli Rantala, ’Sivistyksen käsitteen merkitysulottuvuuksista J. V. Snellmanin historiaikäsitöksessä’, *Ennen&Nyt* (2006:1).

Slutligen har begreppshistoria av finländska forskare oftast lanserats i form av empiriska studier. Även om målet också varit att väcka frågor om språk och historieskrivning i teoretiskt avseende, har begreppshistoria i ringare grad introducerats som en teoretisk nymodighet som historikerkåren blivit tvungen att ta ställning till. Det danska fallet är i detta avseende en intressant kontrast. Av finländska forskare är det främst (men inte uteslutande) Kari Palonen som deltagit i en teoretisk debatt om begreppshistoria, men detta har han för det mesta gjort på internationella forum. Största delen av forskningen har varit empirisk och ganska pragmatiskt lagd.

Man kan tänka sig åtminstone tre möjliga utvecklingslinjer för begreppshistorisk eller begreppshistoriskt inspirerad forskning i Finland – dessa gäller givetvis inte bara för Finland. För det första kan man vänta sig något slags fortsättning av sådana studier som fokuserar på enskilda begrepp. Vilka begrepp kan då tänkas? Det finns en mängd förslag att hämta från de 115 exemplen i *Geschichtliche Grundbegriffe*. En del, såsom 'demokrati' eller 'konstitution', skulle följa traditionen att fokusera på politiska nyckelbegrepp som inletts av *Käsitteet liikkeessä* och skulle dessutom försvara sin plats med tanke på de diskussioner som förts kring begreppens innebörd inom tidigare finsk historieforskning. Även rörelsebegrepp, såsom 'marxism' och vissa andra ismer har tillägnats egna artiklar i *Geschichtliche Grundbegriffe*. I ett finskt sammanhang kan man utöver dessa tänka sig att rörelsebegrepp i stil med 'nykterhet' eller 'rörelse' (*liike*) kunde vara relevanta.²³ Begrepp såsom 'adel', 'ras', 'homosexualitet' eller 'förening' skulle förmodligen resultera i mer socialhistoriskt inriktade studier. En möjlighet är givetvis att kommande studier inriktar sig på samtida begrepps bildning och fokuserar på nyare vokabulär kring till exempel 'konkurrenskraft' eller 'socialt kapital'.

För det andra kan man tänka sig att den historiserande analys av begrepps-användning som främst Quentin Skinner står för skulle inspirera till om-tolkningar av finländskt 1800-tal och underställa nationsbygget en noggrann retorisk analys som kontextualiserar enskilda talhandlingar. När man ser på artiklarna i *Käsitteet liikkeessä* kan man inte låta bli att notera att den senare delen av 1800-talet är en konstituerande period i finsk begrepps bildning.

²³ 'Liberalism' har tillägnats en seminariepublikation på basis av en på 1990-talet påbörjad seminarierieserie. Se Ilkka H. Lakaniemi, Anna Rotkirch & Henrik Stenius (eds.), "*Liberalism*". *Seminars on Historical and Political Keywords in Northern Europe*, Renvall Institute Publications 7 (Helsinki 1995), framför allt artikeln av Henrik Stenius & Ilkka Turunen, 'Finnish Liberalism'.

Dels kan detta förklaras med uppkomsten av en växande finskspråkig offentlighet och etableringen av finska politiska begrepp som blev användbara även på högre politisk nivå. Dels är det inte bara en språklig fråga, utan frågan bör ses mot bakgrunden av en större modernitetsberättelse. I programförklaringen i *Käsitteet liikkeessä* och i de enskilda artiklarna finns en vilja att anknyta till Reinhart Kosellecks berömda tes om en *Sattelzeit* (senare omdöpt till *Schwelienzeit*) genom att diskutera frågan om en speciell period i finsk historia då flertalet politiska begrepp berikats med nya, för oss i dag bekanta, betydelser. (På svenska kunde man kanske tala om en ”jäsningstid.”) Det finns definitivt mer utrymme för en diskussion om en finsk *Sattelzeit*. Den skulle dessutom bidra till en diskussion om hur det svenska 1600- och 1700-talets politiska språk anpassades till den nya finska vokabulären under 1800-talets lopp.²⁴

För det tredje kan man vänta sig komparativa eller transnationella projekt i olika former. Detta kan ske i formen av omfattande monografier av enskilda författare som utreder politisk retorik i olika länder i stil med Pasi Ihalainens *Protestant Nations Redefined*. Möjliga är även samlingsvolymerna på global, europeisk eller nordisk nivå där olika kluster av begrepp betraktas utgående från hur dessa använts i olika politiska rum och hur de rört sig mellan olika rum. För sådana analyser ligger den stora frågan om asymmetriska förhållanden och kulturinfluens mellan områden och länder i centrum av framställningarna. Som studier genomförda av enskilda forskare kan man tänka sig undersökningar om hur begrepp färdas genom tid och rum och sedan anpassas till nya förhållanden och förändrar den kontext de anländer till. I fråga om jämförelserna, oberoende om de genomförs av enskilda forskare eller forskargrupper, är språkkunskaperna ett speciellt problem: det krävs inte bara kunskaper i många olika språk, utan även förmåga att på ett fruktbart sätt inbördes relatera begrepp, som formats dels i förhållande till varandra dels i olika språkliga och politiska kontexter.

För det fjärde kan man tänka sig ett slags populariserande våg av begreppshistoria. Inget ur Reinhart Kosellecks produktion har tillsvidare översatts till finska. Valda essäer från samlingen *Vergangene Zukunft* är översatta till svenska.²⁵

²⁴ Pasi Ihalainen har kritiserat merparten av artiklarna i *Käsitteet liikkeessä* för att ha försummat den tidigare svenska traditionen. Pasi Ihalainen, 'Uraauurtava käsitetilallinen tulinta Suomen poliittisesta kulttuurista', *HAIK* 102 (2004:3), s. 410–412.

²⁵ Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg 2004). Joachim Retzlaff står för översättningen.

Quentin Skinners produktion är så gott som översatt till finska, med den korta *Third Concept of Liberty* som undantag.²⁶ Inte heller finns det på finska introducerande verk i stil med Helge Jordheims norska *Lesningens vitenskap* eller Melvin Richters *History of Concepts: A Critical Introduction*. Jordheims bok är översatt till svenska.²⁷

²⁶ Quentin Skinner, *Kolmas vapauden käsite* (Tampere 2003). Den finska upplagan innehåller även en förteckning över Skinners produktion. För översättningen står Sami Syrjämäki.

²⁷ Helge Jordheim, *Lesningens vitenskap. Utkast til en ny filologi* (Oslo 2001, på svenska Gråbo 2003); Melvin Richter, *The History of Concepts*. Markku Hyrkkänen ger i sin *Aatehistorian mieli* (Tampere 2002), s. 111–136, en inledning till begreppshistorien. Som en inledning fungerar Kurumäkis korta och rätt så specifika 'Käsitehistoria'.

Tysk-romerska rikets ände

MAX ENGMAN

Wir erklären demnach durch Gegenwärtiges, dass Wir das Band, welches uns bis jetzt an den Staatskörper des Deutschen Reiches gebunden hat, als gelöst ansehen, dass wir das reichsoberhauptliche Amt und Würde durch die Vereinigung der konföderierten Rheinischen Stände als erloschen und Uns dadurch von allen übernommenen Pflichten gegen das Deutsche Reich losgezählt betrachten, und die von wegen desselben bis jetzt getragene Kaiserkrone und geführte kaiserliche Regierung, wie hiermit geschieht, niederlegen.

Franz II:s (I:s) nedläggning av det tysk-romerska rikets krona den 6 augusti 1806

Det tysk-romerska riket har upplevt något av en renässans under senare år. Från att länge ha betraktats som en av historiens återvändsgränder har riket med den ökande europeiska integrationen vunnit ny aktualitet efter vad som måste betecknas som en lång period av svartmålning. Många har citerat Pufendorf, som förläknade riket vid en ”irregulären und einem Monstrum ähnlichen Körper” eller upprepat Voltaires elakhet: riket var inte heligt, inte romerskt och inte ens ett rike.

Tvåhundraårsminnet av rikets upplösning 1806 kom därför som ett lägligt tillfälle att överblicka dess historia och roll i Europa samt bedöma följderna av upplösningen. Jubileet gav emellertid också anledning till en dryftning av rikets relevans och betydelse för dagens Europadiskussion.

Omkring år 1700 uppgick rikets befolkning till 20–22 miljoner, som levde i omkring två tusen *Herrschaften*, d.v.s. separata enheter. De små riksständerna, riksomedelbara städer, kloster, småfurstendömen utan egen armé, riksriddare m.fl. såg kejsaren som beskyddare mot landsfurstarna.

Avträädandet av västra Rhenstranden till Napoleon skapade en ersättningsfråga, som gick ut över de små enheterna, som ”mediatiserades”, d.v.s. förlorade sin riksomedelbara ställning och underordnades de större territorialstaterna eller sekulariserades (rikskloster o.a.). De största vinnarna var Bajern, Württemberg och Baden, som t.o.m. fick större ersättningar än deras förluster på västra Rhenstranden och som fyrdubblade sitt territorium och sin befolkning. Den största förloraren var rikskyrkan; likaså försvann nästan alla av hundralet riksstäder.

Inför Napoleons tyska allierades önskan att utträda och Napoleons egen förklaring att han inte erkände rikets konstitution, nedlade kejsar Franz kronan med motiveringen att riket upphört att existera. Han aktade sig för att abdikera, vilket skulle ha möjliggjort ett val av en ny kejsare. Även om Wienkongressen gick i restaurationens tecken var det inte aktuellt att återupprätta riket.

Utställning

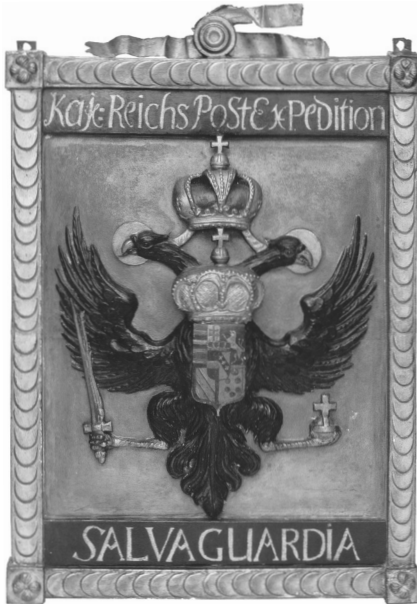
Till jubileets begivenheter hörde Europarådets tjugononde utställning ”Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806” i två delar i Berlin och Magdeburg. Ämnet har relevans för Europa och inte bara för Tyskland och Österrike. Delar av det gamla riket ligger i dag i Danmark, Beneluxländerna, Frankrike, Schweiz, Lichtenstein, Italien, Slovenien, Tjeckien och Polen. I Deutsches Historisches Museum i Berlin visades utställningen ”Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806”. I samband med förberedelserna hölls år 2005 ett symposium om rikets historia och ände. Resultatet är två superbt vackra, tunga och innehållsrika band med uppgifter om en oerhörd mängd föremål, målningar, dokument, vapen m.m. och utmärkta essäer.

Wolfgang Burgdorf, *Ein Weltbild verliert seine Welt. Der Untergang des Alten Reiches und die Generation 1806*, Bibliothek Altes Reich Bd 2, hrsg. von Anette Baumann, Stephan Wendehorst & Siegrid Westphal, 390 s., Oldenbourg Verlag, München 2006.

Peter C. Hartmann & Florian Schuller (Hrsg.), *Das Heilige Römische Reich und sein Ende 1806. Zäsur in der deutschen und europäischen Geschichte*, 160 s., Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 2006.

Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806. 29. Ausstellung des Europarates in Berlin und Magdeburg. Im Auftrag des Deutschen Historischen Museums herausgegeben von Heinz Schilling, Werner Heun & Jutta Götzmann, Bd 1 Katalog, 624 s., ill., Bd 2 Essays, 456 s., ill., Sandstein Verlag, Dresden 2006.

Brigitte Mazohl-Wallnig, *Zeitenwende 1806. Das Heilige Römische Reich und die Geburt des modernen Europa*, 299 s., Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar 2005.

Rikspostexpeditionen Frankfurt-Höchsts posthusskylt (Heiliges Römisches Reich I, s. 318, original i Museum für Kommunikation, Berlin). Skylten markerar postens nära förbindelse med kejsaren, som även utfärdade ett skydds brev (salvaguardia). Goda kommunikationer är ett livsvillkor för ett imperium. I likhet med många andra imperier etablerade det tysk-romerska riket på Maximilian I:s initiativ en effektiv rikspost, som byggde på ridande stafetter (senare även paket- och personbefordran) med regelbundna fasta tidtabeller och taxor. Sedermera (1695) riksfurstliga ätten von Thurn und Taxis hade från början hand om postbefordran, från 1615 som en ärftlig riksförläning med titeln Erbgeneralpostmeister. Posten styrdes till 1701 från Bryssel, men därefter från Frankfurt a.M. Efter 1648 fick riksposten konkurrens från Landespost i de större staterna i norra Tyskland. Ätten von Thurn und Taxis verkade också som kejsarlig representant, Prinzipalkommissar vid den stående riksdagen i Regensburg.

Essäerna behandlar historiografi samt rikets struktur, politiska system och symboler. Andra avdelningar tar upp ”riket och Europa” samt kejsarens visuella närvaro i riket, medan den avslutande avdelningen behandlar rikets ände och efterlevnad. Werner Heun konstaterar att en positiv omvärdering av riket inleddes på 1960-talet, delvis som en följd av andra världskriget och EU:s framväxt, men också genom att den livaktiga forskningen i ”Landesgeschichte” riktat uppmärksamheten på mycket annat än Preussens uppgång. Detta exemplifieras i Hans-Werner Hahns uppsats om reformpolitiken i de nya staterna åren 1806–1815, där han framhåller att reformerna i Rhenförbundets stater väl kunde mäta sig med de mera kända preussiska. Han pekar vidare på en reformberedskap före 1806 och fortsatta reformer efter Wienkongressen. Slutligen tar han upp frågan om kontinuitet: skall 1806 ses som ett steg i en fortgående utveckling mot förbundsstatlighet eller som ett fundamentalt brott i tysk historia, en splittring i suveräna stater?

Heun konstaterar att Augsburska religionsfreden och Westfaliska freden skapade ett fungerande skydd för mångfalden i riket, som flertalet skribenter ser som något positivt. Som Hans Ulrich Thamer visar i sin fascinerande uppsats om riket som politiskt argument på 1800- och 1900-talen, markerade

frederna åter för den lilltyske historikern Heinrich von Treitschke ett slags lågvattensmärke, som tvingade riket att acceptera mångfald och *"Kleinstaaterei"*. Som förespråkare för *Preussisches Reich deutscher Nation* argumenterade han för den nationella maktstatens realpolitik. Enligt honom utnyttjades reformerna inte, "eftersom en främling bar vår krona". Habsburgarnas syndafall började med Karl V, som enligt Treitschke var otysk, egoistisk och riksförmande. Treitschke stod främmande för medeltidens universalitetstänkande. I österrikaren von Srbiks konception, som han ville kalla *"gesamtdeutsch"* (inte lill- eller stortysk utan gemensam), står Karl V åter som manifestationen av gamla höga ideal.

Thamer visar hur riksidén levde kvar på många sätt och i många former, en mångfald som svarar mot tysk åminnelsekultur (*Erinnerungskultur*), trots att det tidvis rått en stark tolkningshegemoni för vissa alternativ, såsom i det wilhelmska Tyskland och Hitlers Tredje Rike. Rikets fortsatta aktualitet förklaras inte minst av att kulten av nationen och kulten av historien föddes samtidigt och var invävd i varandra, vilket betonade teman som kontinuitet och gemenskap. Därmed lyftes det medeltida kejsardömet och dess nationalstatligt tolkade härlighet fram som en höjdpunkt, efter vilken allt bara blev sämre. Rikets makt försvagades, inte minst genom att den förspilldes i Italien, och perioden 1648–1919 framstod som en negativ kontinuitetskonstruktion av misslyckade försök att återupprätta det medeltida rikets storhet. I samband med utställningen *"Deutsche Grösse"* i Berlin i november 1940 utlovade Hitler ett slut på historiens eviga "stafettlopp". Hans stortyska rike representerade stabilitet och en kontinuitet från Fredrik Barbarossa och Bismarck. När Tredje Rikets storhetsillusion rasat samman fick mångfaldens förespråkare åter mera rum för en diskussion om det gamla rikets symbol- och modellfunktion för ett Europa som liksom riket kämpar med problemet hur man skall förena mångfald och union.

En världsbild förlorar sin värld

Flera andra författare är inne på temat kontinuitet/brytning och detta är ämnet för Wolfgang Burgdorfs verk. Det är en remarkabel och lärd bok, rik på historisk kunskap från ibland överraskande historiska fält. Den är också uppfriskande revisionistisk. Dess huvudtes kan sammanfattas rätt kort: det gamla riket, som upplöstes 1806, levde inte, även om konventionell visdom hävdade detta, ett skuggliv och försvann inte mer eller mindre oförmärkt och nästan utan spår. Enligt Burgdorf var riket i högsta grad en realitet för sam-

tiden, som blev djupt chockad av dess undergång: ”Die Deutschen zeigten sich angesichts des Untergangs des Reiches fassungs- und verfassungslos”, skriver han i *Heiliges römisches Reich*. Upplösningen som sådan och den efterföljande dialogen mellan minne och tystnad formade tyskarnas mentala landskap långt fram i tiden.

Med ett ökande förrättsligande av politiken blev riksjurisprudensen en ledande vetenskap vid universiteten från och med slutet av 1600-talet. I centrum stod det gamla rikets offentliga rätt – denna s.k. *Reichspublicistik* utgjorde huvudämnet också i Goethes universitetsstudier. Tillsammans med den mentala kartan av det gamla riket, formade rätten världsbilden hos vad Burgdorf valt att kalla 1806 års generation. I inledningen ger han en översikt över rikets institutioner och av Regensburg som ett slags mikrokosmos – med fem ”*reichsunmittelbare Herrschafsträger*”, d.v.s. enheter direkt underställda kejsaren, i nära grannskap. Regensburg var sedan 1633 säte för den stående riksdagen, som i allt högre grad utformats till en samlingsplats för territorialstaternas diplomater och ombud. Burgdorf ger också en bild av riksdagsledamöternas – snarare sändebudens – sociala liv. Slutligen ger han läsaren ett panorama över tidens Tyskland genom att följa ”den siste representanten”, den måttligt entusiastiske J. F. Hach under hans sexton dagar långa resa från Lübeck till Regensburg. Den tidigare studenten i statsrätt vid universitetet i Göttingen dyker allt emellanåt upp, och i slutet möter vi honom på nytt som en av de juridiska forskare som skapade en metodologi för den nya medeltidshistoria som tog form efter Napoleonkrigen. Han gav ut källmaterial, bl.a. Lübecks stadslag, och organiserade den andra tyska germanistdagen i Lübeck 1847. Via hans resa till Regensburg får vi en inblick i resandets och postgångens nyckfullhet. Genom Hacks ankomst till Regensburg lär vi också känna den mera intima värld som kännetecknade det utgående kejsardömet:s sista dagar under den heta och torra sommaren 1806.

Burgdorf betonar att kejsaren inte hade några alternativ och inte gick lagstridigt till väga vid riksupplösningen. Han betonar vidare att ingen i ledande ställning ville ta på sig äran eller ansvaret för att ha skapat sakernas nya tillstånd. Genom att ansluta sig till Rhenförbundet och Napoleon eller hålla sig neutrala hade många tyska stater i själva verket vunnit på den nya ordningen – i samtiden och speciellt några år senare var detta något som ingen i en ansvarsfull position i dessa stater ville erkänna.

Följande kapitel behandlar kejsarrikets ”obesjungna slut”, d.v.s. påståendet att tyskarna inte brydde sig om raseringen av deras milleniegamla kollektiva

historiska och politiska existensform. Burgdorf bestrider inte att kommentarerna och reaktionerna i samtida källor är färre än man kunde vänta sig och förklarar detta genom en hänvisning till ferierna och med hjälp av en analys av tidens kommunikationer. Han argumenterar för att kommunikationsvolymen minskade och att samtida skribenter var försiktiga i fråga om vad de satte till pappers. Åren efter 1806 var trots allt en period av krig, fransk dominans, brutna kommunikationer, liksom även en striktare censur och slutet på det kejserliga postsystemet. Krigets intensitet i slutet av 1806 tenderade att överskugga händelserna i augusti.

Å andra sidan var dessa händelsers konsekvenser så genomgripande att de tenderade att förstumma de i kejserlig politik och förvaltning inblandade, inte minst därför att deras utkomst stod på spel. Upplösningen hade ett enormt inflytande på dessa jurister och diplomater, men också på staden Regensburg, där det som fanns kvar av beskickningarna (bibliotek, vin, vagnar, kläder m.m.) såldes under påfallande svårigheter.

Reaktionerna på kejsardörets upplösning har inte undersökts i någon större utsträckning. Ämnet är omfattande, och Burgdorf gör inte anspråk på att täcka alla aspekter, men han visar samtida iakttagares intensiva förskräckelse och chock: Trojas fall eller rent av Apokalypsen var populära metaforer. Somliga förmådde inte uttrycka förlusten i ord, andra gick i intern landsflykt eller försökte kompensera sin kollektiva förlust genom litteratur och lärda mödor. Den desorientering som följde på upplösningen tvingade människor att ge sig ut på jakt efter en ny identitet, men på många håll fortsatte människorna att fira kejsarens födelsedag som om inget hade hänt. Å andra sidan skapade kejsarens försvinnande från de olika konfessionernas *oratio pro principe* ett slags *horror vacui*. Det som skedde i kyrkorna var emellertid bara en del av en större eliminering av gamla symboler och tillvägagångssätt.

Det sista kapitlet tar upp kampen om det förflutna, d.v.s. historierpolitik och identitet efter upplösningen. Burgdorf utgår från den slående tystnaden i forskningen rörande samtida politik och historia under perioden 1815–1830; modern tysk historia föreföll att vara lika krossad som riket. Under denna period föll det gamla riket offer för en oundviklighetstolkning och för en svartmålning från de efterföljarstater och dynastier som drog nytta av dess fall. De hade inget intresse av att minnas *status quo ante* 1806, utan försökte snarare genom nostrifikationsaktioner utplåna minnet av riket genom att eliminera kejserlig historia från universiteten, döpa om gator, ta

ned dubbelörnar och andra symboler samt omtolka historien på ett sätt som legitimerade de nya enheter som skapats genom rikets upplösningsprocess (bavarisering, badenisering, württembergisering och andra projektioner av nya enheter längre bakåt). Detta innebar skapande av nya arkivinstitutioner och en ny arkivpolitik, lika väl som omtolkningar av nyckelhändelser i tysk historia.

Endast i Preussen konstruerade man legitimitet genom samtidshistorien, men det var en tolkning som ignorerade Preussens långa period av undfallenhet mot Napoleon och kungarikets åtminstone delvisa ansvar för rikets upplösning. Under en lång period var Österrike den verkliga kärnan i det tyska motståndet mot Napoleon, symboliserat av ärkehertig Karl och slaget vid Aspern. Den preussiska omtolkningen lade huvudvikten vid Preussens roll som Tysklands befriare från 1813 och framåt.

Ett perspektiv som utgick från de eliminerade aktörerna i tysk historia eller frågan om delat ansvar för katastrofen stod inte på dagordningen. Ändå försvann minst ett hundratal riksständer (beroende på räknesättet kan man också hävda ett omkring tre hundra enheter indrogs), medan tre miljoner människor ställdes under en ny överhet. Deras perspektiv utelämnades, till en del därför att det var smärtsamt och skamligt, till en del som ett resultat av en tystnadskonspiration. Revolutionskrigens och Napoleonkrigens förlorare, de mediatiserade och sekulariserade, tenderade att representera *l'ancien régime* och var därmed diskrediterade som försvarare av adliga, ecklesiastiska och andra privilegier. Kejsarrikets historia, *de facto* hela perioden 1648–1806, eliminerades till förmån för en antifransk befrielsehistoria. Erfarenheterna av Napoleonperioden traumatiserade det tyska samhället; frankofobi fick ersätta bristen på en positiv nationell patriotism. I stället för att konfrontera de obehagliga aspekterna av 1806, koncentrerades uppmärksamheten på en konfrontation med moderniteten i den form som den representerades av Frankrike och 1789 års ideer.

Burgdorf argumenterar att 1806 års generation inte kunde leva ut sin sorg över kejsardömet fall till följd av ett offentligt tabu. I stället företog man en kollektiv flykt in i medeltiden. Orienteringen mot medeltiden, en förmodad gyllene period för den tyska staten, byggde en bro till det nya riket av 1871 över ett tomt rum: ”Den Hohenzollern gebührt die Stelle, die seit den Hohenstaufen leer geblieben”, som J. G. Droysen skrev 1849. Behandlingen av samtidshistorien begränsades till en livaktig genre av memoarer och självbiografier, men den dog ut med 1806 års generation.

Det selektiva undertryckandet av samtidshistorien och entusiasmen för medeltiden var en ömsesidig process. I den sista delen av boken belyser Burgdorf mekaniken i denna kompensationsprocess, ett slags jakt på ”ett användbart nära förflutet”. I ett brett svep, men med en mängd empiri tar han upp orienteringen mot medeltiden och medeltidsstudier, historiska sammanlutningar, *Monumenta Germaniae Historica*, den rättshistoriska skolan med rötter i äldre tysk statsrätt, samlandet av gammal konst (delvis som en räddningsaktion, delvis som en reaktion mot de napoleonska konstroven från hela Europa) och forskning i germanistik.

Burgdorfs bok är imponerande. Den som inte är specialist på perioden och dess enskildheter har svårt att bedöma faktamaterialets detaljrikedom, men jag finner den allmänna argumentationen klar och övertygande. Boken är ett vackert bidrag till den växande litteraturen om imperier, särskilt den gren som intresserar sig för imperieupplösningar och postimperiella situationer. Burgdorf använder inte jämförelser, men man kunde finna många paralleller i upplösningen av de österrikisk-ungerska, ottomanska, ryska och sovjetiska imperierna. I detta perspektiv hade man gärna tagit del av mera material om kejsardömets likvidation: vad blev det egentligen av kejsardömets institutioner, personal, tillgångar och symboler? Burgdorf ger däremot utmärkta bidrag till den del av imperieforskningen som sysslar med ”postimperiella baksmällor”, d.v.s. hur man handskas med upplösningen av enheter som ägt bestånd i sekler. Burgdorfs analys av hur baksmällan gav upphov till förnekande, förträngande och svartmålning av det imperiella förflutna är en guldgruva av information både om tysk historia och för postimperiella studier i allmänhet.

Riket och EU

Hartmanns och Schullers antologi är ett resultat av Bajerns katolska akademis seminarieaktiviteter. Hartmanns inledning anger redan i titeln vad många av författarna är intresserade av: ”Das Heilige Römische Reich – ein föderalistisches Staatsgebilde mit politischer, kultureller und religiöser Vielfalt.” Författarna är historiker, men frågan om det gamla rikets relevans som modell för nutiden är ett av bokens bärande temata. Det andra är evighetsfrågan om den tyska historiens egenart, mål och mening. Författarna förefaller ense om ett avståndstagande från den lilltyska skolans fördömande av kejsardömet. På basis av en kort episod av en tusenårig tysk historia bröt historiker som Heinrich von Treitschke staven över alla andra lösningar än den preussiska

militär-, makt- och prestationsstaten. Den stod för det enda äkta tyska: ”Das Kaisertum der Habsburger war römisch, führte die Völker des romanischen Südeuropas ins Feld wider die deutsche Ketzler und ist fortan bis zu seinem ruhmlosen Untergange der Feind alles deutschen Wesens geblieben.”

Den lilla volymen innehåller uppsatser som tar upp de implicita frågeställningarna i Hartmanns inledande uppsats: ”federalismen” behandlas i uppsatser om förparlamentariska former, riksjustisen som garant för fredsordningen samt rikskyrkans öde. Mångfalden och dess konsekvenser tas åter upp i uppsatser om kampen mellan protestanter och katoliker samt judarnas ställning. Speciella synvinklar lyfts fram i bidrag om Goethes syn på det gamla riket och Napoleons konceptioner för en nyordning samt om de böhmiska länderna och riket. Endast Riksitalien saknas.

Allmänt taget är det fråga om nyanserade och balanserade inlägg som för det mesta lyckas hantera den något ohistoriska uppläggnings tillfredsställelse – det tysk-romerska riket fanns slutligen till för sig själv och som ett resultat av sin tids förhållanden, inte som en förform till Europeiska Unionen. Författarna för en nyanserad diskussion om frågor som centralstyrelse och regionalism, höga mål och ringa resurser, stående institutioner och deras begränsade verkliga makt, en sedan 1663 i Regensburg sittande ständigt riksdag som i princip kunde ha spelat en större roll. Gyllene Bullan 1356 – av en tillfällighet ett 650-årsjubileum samma år som 200-årsjubileumets av rikets upplösning – blev rikets Magna Charta, medan Westfaliska freden genom att skapa ett ”regionernas Mellan-europa” frös rikets struktur på ett sätt som i stort sett respekterades och fungerade. Det var ingen modell för den moderna staten, inte ens för 1600-talets maktstat, vilket kejsarna tving-

Maximilian I i kretsen av kurfurstar vid riksdagen i Worms 1495 (Heiliges Römisches Reich 2, s. 45, original i Staatsarchiv, Nürnberg).

ades erkänna, men i vår postmoderna och nationalstatsskeptiska tidsålder är det en modell värd att tänka över.

Frågan om rikets modellfunktion tas direkt och modigt upp i Hartmanns avslutande bidrag. Han gör upp en balansräkningen där han på plussidan för upp att riket garanterade en rätts- och fredsordning, tillämpade en subsidiaritetsprincip (åtminstone i form av ett svagt centrum), slutligen åstadkom en religiös kompromiss och var ”förmationell”, vilket innebar att det inte ägnade sig åt nationellt förtryck. Multipolariteten garanterade kulturell och ekonomisk mångfald, vilket än i dag kommer till synes i opera- och orkester-tätheten i Tyskland. Riket hade trots all mångfald och inbördes konflikter en myntenhet, ett gemenskapsmedvetande (dokumenterat i försvarsberedskap mot yttre fiender) och en stående representativ församling.

Till rikets svagheter hörde svårigheten att fatta beslut och att ett svagt centrum inte förmådde ingripa mot rikets mäktiga; Preussen kunde ostraffat föra en egoistisk politik. Rikets komplicerade struktur innebar också att reformer lätt gick i baklås.

Den som följt med EU:s utveckling kan förvisso finna både paralleller och tankeväckande synpunkter. Man kan skeptiskt hävda att sekelgamla modeller har ringa relevans i dagens värld, men det vore kanske ändå att underskatta de likheter som finns i stora mångnationella enheters styrproblem och fördelar. Det var kanske inte utan skäl som kväkaren William Penn och abbé de Saint-Pierre kring år 1700 lyfte fram det heliga romerska riket med dess rättsordning och stående riksdag som modell och kontrollinstrument för fredsbevarande.

Vändpunkt

Brigitte Mazohl-Wallnigs bok är till det yttre en kronologisk historia över det tysk-romerska riket, men som underrubriken anger är den inriktad på det moderna Europas födelse. Det innebär att hon hela tiden beaktar de viktiga vändpunkternas verkningar framåt i tiden och samtidigt ser utvecklingslinjer som går fram till åtminstone 1806, ofta ända till i dag. Det är en infallsvinkel som gör det gamla riket rättvisa, ibland mer än så. Författaren skriver med sikte på dagens integration, men det är inte en framgångshistoria skriven som EU:s förhistoria. När hon konstaterar att av de tre andliga kurfurstarna var ärkebiskopen i Mainz rikskansler, medan hans kolleger i Köln och Trier fyllde motsvarande funktioner för Riksitalien och Burgund, avtecknar sig konturerna av en historia som kunde ha sett helt annorlunda ut.

Mazohl-Wallnig beskriver kejsarens trefrontskrig under högmedeltiden, mot det östromerska kejsardömet, påven och rikets mäktiga. Kejsaren segrade i de två första kamperna, i investiturstriden fick detta till följd en avsakralisering av politiken och därmed ett steg mot den moderna staten. På den tredje fronten slutade kampen i ett nederlag, och detta sprängde riket. Det avgörande var att de större "riksständerna" utvecklade sig till territorialstater. Några kurfurstar förvärvade en kungakrona utanför riket, d.v.s. Brandenburg (Preussen), Hannover (England), Sachsen (Polen) och inte minst det Habsburgska huset (Ungern, kejsaren var kurfurste i egenskap av kung i Böhmen). De kom därmed att ha både en maktbas och intressen utanför riket. Som mäktiga landsfurstar erhöll de kungliga rättigheter såsom mynt- och tullregal, monopol på rättsutövning över sina undersåtar, deras territorier var odelbara och ärvdes enligt primogenitur – det sistnämnda något som kejsarna förgäves strävade efter. Riket var och förblev en valmonarki, trots att kronan under nästan fyra sekler innehades av habsburgare. Trontillträdet föregicks av valkapitulationer som i det långa loppet utvidgade territorialfurstarnas makt. Med tanke på vad de s.k. nationalstaterna åstadkommit under 1900-talet, är det åtminstone legitimt att som Mazohl-Wallnig ställa frågan (s. 72, 173) om inte Europas framtid ligger i dess förflutna, eftersom de nu aktuella problemen är desamma som dem man kämpade med i det tysk-romerska riket. Nationalstaterna var kanske en irrväg i minst lika hög grad som riket:

Es ist und bleibt eine offene Frage an die Geschichte und an die Geschichtswissenschaft, ob die traditionelle Rechtsgrundlage und Herrschaftsordnung des *Sacrum Romanum Imperium* nicht ebensogut für die neuzeitlichen Erfordernisse reformierbar gewesen wären – und ob eine solche zeitgerechte und zeitgemässe Reform (oder vielleicht auch nur die tatsächliche Respektierung der Reichsverfassung) nicht den europäischen Völkern viele gewaltsame Auseinandersetzungen und grausame Kriege erspart hätte. Vielleicht war der Weg über die Nationalstaaten und die aus ihnen folgenden Weltkriege ja nichts anderes als ein unnötiger und blutgetränkter "Umweg" zu jenem gemeinsamen Europa, das die mittelalterliche Reichsordnung längst "geint" gehabt hatte.

Riket utvecklade under medeltiden, inte minst genom förläningsystemet – intressant behandlat av Barbara Stollberg-Rilinger i *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation* – en politisk kultur som byggde på principiellt medbestämmande och ömsesidiga förpliktelser. Den avgörande punkten var dock att riket aldrig utvecklades till en centralstyrd modern absolutistisk territorialstat. Tyskland var unikt genom att kejsaren förblev underlägsen territorialfurstarna, lät vara att Habsburgarna med tiden byggde upp sin egen "*Hausmacht*"

och en territorialstat, som till en del låg utanför riket. Sammansmältningen av rikspolitik och habsburgska intressen kan sägas ha tagit sin början under Fredrik III (1440–1493), den siste i Rom krönte kejsaren, som genom sitt portugisiska äktenskap samtidigt markerade att Habsburgarna hade vidare aspirationer än enbart att vara de främsta furstarna i Tyskland. Ambitionen förverkligades under Karl V, som i sin tur var den siste av påven krönte kejsaren.

Även om riket aldrig blev en stat i inskränkt mening genomgick också det en integration och hade väl utvecklade författningsregler. Gyllene Bullan 1356 kan betraktas som en första grundlag. Genom införande av kurfurstevärdigheten skapades ett slags medkonungar, som bildade ett eget kollegium vid riksdagarna. De stora reformerna under Maximilian I tog sikte på att skapa en modern stat, bl.a. genom från hovet avskilda riksinstitutioner. Genom *Ewige Landsfrieden*, godtagen vid reformriksdagen i Worms 1495, som betecknats som den första egentliga riksdagen, uppnådde kejsaren ett våldsmonopol och genomdrev ett förbud mot fejder, som var gällande rätt till 1806. Genom *Reichskammergericht* infördes en högsta domstol (sedan 1690 i Wetzlar) och en ny rättsgrund för fredssäkring. Genomförandet av en allmän skatt misslyckades på grund av territorialfurstarnas motstånd och avsaknaden av en förvaltningsapparat, likaså försöken att dela regeringsmakten (*Reichsregiment*). Däremot fick man till stånd bl.a. en *Reichspolizeiordnung* (1577) och en rikshantverksordning (1731), båda gällande till rikets ände. Rikets kretsar byggdes ut så att de fungerade som ett slags riksexekutiv och som något av ett surrogat för en regering. Tillsammans med riksdagens stärkta ställning skapade detta en balans i det politiska systemet. Riket blev varken en absolutistisk maktstat eller ett federativt statsförbund där suveräniteten låg hos enskilda stater. I absolutismens Europa var det enligt Mazohl-Wallnig endast England och Riket som hade blandade konstitutioner.

Trettioåriga kriget blev något av en vändpunkt, men Westfaliska freden var ingen dödsattest, utan egentligen en återgång till det gamla, låt vara att landsfurstarna fick utökade rättigheter och större spelrum (bl.a. rätt att söka allierade utanför riket, dock inte mot kejsaren). Schweiz och Savoyen utträdde ur riket, likaså erkändes norra Nederländernas oberoende (Spanska/Österrikiska Nederländerna kvarstod). Frankrike och Sverige uppträdde som beskyddare av "*teutsche Libertät*" och rikskonstitutionen mot habsburgsk absolutism. I sin egenskap av landsfurste hörde kejsaren emellertid också till krigets segrare, bl.a. genom att han fick fria händer mot protestanterna

i arvländerna. Kriget markerade också ”*Monarchia austriacas*” begynnande växt ut ur riket eller snarare till en självständig stormakt delvis inom riket. Först genom pragmatiska sanktionen 1724 skapades grunden *de jure* för ett österrikiskt *Totum*, ett komplex av områden som *indivisibiler et inseparabiler* skulle hållas samman genom primogenitur. År 1711 infördes habsburgsk arvmonarki också i Ungern, och genom freden i Passarowitz år 1718 uppnådde den österrikiska monarkin sin största utbredning. Den var summan av genom en tronföljdslag sammanhållna delar – i många avseenden påminde den österrikiska monarkin om det rike ur vilket den utgått. Klyftan vidgades emellertid hela tiden, bl.a. genom ”folkkejsaren och reformdespoten” Josef II:s reformer. På sitt sätt kulminerade utvecklingen och dubbelrollen då kejsar Franz II 1804 tog titeln kejsare av Österrike (som Franz I), men i ytterligare två år bar också den gamla titeln.

Rikets och diskussionens mångfald

Utställningen och de här behandlade böckerna, som givetvis utgör bara en del av jubileumsårets skörd, ger en imponerande bild av diskussionsklimatet. Centrala teman tas upp till diskussion. I motsats till flera tidigare perioder står mångfalden, också under nedgångsperioden 1555/1648–1806, i dag högt i kurs. För en stor del av författarna förefaller det gamla rikets kombination av subsidiaritet, regionalism och centralmakt vara fascinerande och tilltalande. Det var naturligtvis en lös sammanfogning som saknade förmågan att göra mycket sådant som maktstaten kunde, men efter 1900-talet har vi kanske utvecklat en viss skepsis mot den starka staten. Det ligger något tilltalande i politiska enheter som var så otidsenliga att de inte kunde eller ens försökte utrota sina egna medborgare.

SYNPUNKTEN

Vad och hur skall vi fira 2008–2009?

MAX ENGMAN

På olika håll har man inlett förberedelserna för firandet av 1808–1809 års krig, i Sverige och på finska ofta kallat Finska kriget. De första seminarierna och planeringsmötena har redan hållits, och Finlands regering har tillsatt en delegation med statsministern som ordförande och 33 representanter för ämbetsverk, partier och organisationer samt en grupp historiker. Enligt uppgift överväger Sverige och Ryssland formerna för sitt deltagande. Fastslaget är dock att Nationalmuseum i Helsingfors och Livrustkammaren i Stockholm kommer att bygga en utställning som visas i båda länderna. De första till jubileet knutna publikationerna har redan utkommit.

Hur skall jubileet firas? För det första kan man hoppas att man för de delar av begivenheterna som inte direkt ansluter sig till en ”födelsedag” undviker karaktären av firande. Centralförvaltningen, fem ministerier och justitiäkanslersämbetet kan leda sitt ursprung från regeringskansljens grundande hösten 1809 och har därmed allt skäl att fira sina tvåhundraårsjubileer med den pompa och ståt som hör sådana dagar till. Annars är det som jubileet handlar om företeelser som kanske snarare bör ihågkommas, högtidlighållas, begrundas och markeras än firas. När Österrike 2005 uppmärksammade att det gått 85 år sedan freden i S:t Germain, 60 år sedan krigets och 50 år sedan den allierade ockupationens slut, skedde detta under benämningen *Gedenkjahr* (åminnelseår). Samtidigt gavs en finkänslig uppmaning till medborgarna att tänka efter och över, t.ex. om ”ockupationerna” 1938–1945

respektive 1945–1955 var jämförbara. Material för eftertanken levererades i form av en uppsjö av böcker, källutgåvor, utställningar, seminarier och olika former av aktivt historiebruk, inkluderande återupplivande av vägspärrar samt de sovjetiska soldaternas boskapsskötsel och stadsbornas potatisodlingar i Wiens parker.

Man kan hoppas att firandet inte blir en ursäkt för utbrott av primitiv nationalism och nationella mindervärdeskomplex. Finlands TV hann redan ge ett varnande exempel i sin rapportering från ett seminarium om problematiken på Hanaholmens kulturcentrum i april 2006. Man låtsades tycka synd om stackars Moder Svea, som först tvingades fira förlusten av Norge 1905 och nu skulle bli tvunget att fira förlusten av Finland 1809. Med tanke på hur inflätade ländernas ekonomier är, kunde man inte i stället lika väl ha begrundat t.ex. graden av integration mellan länderna 1808 och i dag? Trots Napoleontidens alla omvälvningar i Europa är Finland och Norge de enda bestående resultaten. En annan utgångspunkt kunde ha varit ”den nordiska rockaden”, som med tiden skapade ett ”nytt Norden”, för att citera titeln på en rapport till Nordiska historikermötet i Stockholm 2004. Uttrycket tog fasta på att Norden efter 1809 bestod av en grupp strategiskt mindre viktiga småstater i Europas utkant.

TV-inslagets kontrast till den värdighet med vilken tyskarna i fjol begick tvåhundraårsjubileet av det tysk-romerska rikets upplösning är påfallande (se föregående översikt i detta nummer). Tyskarna använde jubileet till att tänka över grundfrågorna i sin och hela Europas historia: imperium kontra nationalstat, centralism kontra partikularism, över- och mångnationella enheters betydelse, federalism o.s.v. De tongångar som televisionen gav uttryck för kan i det tyska sammanhanget snarast jämföras med den lilltyska skolans chauvinister, som bröt staven över tusen år av tysk historia och förkunnade att deras version av tysk statsform var den enda riktiga. Desto värre att tidigare generationer av tyskar inte insett det.

Även om man kan kryssa förbi lillfinskhetens, lillsvenskhetens och vid behov också storsvenskhetens blindskär, ger detta ännu inget svar på vad man egentligen skall högtidlighålla. Som alltid i historien är berättelsens logik samt perspektiv och frågeställning avgörande. Hamlet är en annan pjäs med Ofelia (eller Polonius eller vålnaden) som huvudperson. Man kan välja mellan tre eller fyra grundläggande perspektiv, som inte bara tar fasta på olika aspekter av ett komplicerat skeende, utan också styr jubileets tyngdpunkt till olika händelser och tidpunkter. Beroende på vinkling framträder

olika frågor värda att lyftas fram och begrundas. Infallsvinklarna är inte några abstrakta renodlingar, utan har alla, utom möjligen den sista, tillämpats vid tidigare jubileer.

Rikssprängningen

Finnar! Med denna fred förloras tredjedelen af Svenska Kronans område; Sverige mister för alltid den stolta Finska nation, sitt kraftigaste stöd.

Georg Carl von Döbeln i Umeå 8.10.1809

Med detta perspektiv tar man fasta på att det integrerade svenska riket som en följd av överenskommelsen i Tilsit 1807 brutalt revs itu mot dess invånares vilja i något som kunde betecknas som en amputation utan bedövning. Tilsit var för Sverige vad Molotov-Ribbentrop-pakten var för Finland år 1939 och ledde till samma resultat: en rysk inmarsch och territorieförluster. Åtminstone två Tilsit-seminarier kommer att ordnas detta år i London och Helsingfors.

1809 innebar en oerhörd förlust för Sverige. Rikssprängningen, en term som gjordes känd av Eirik Hornborg med boken *När riket sprängdes* (1955), gjorde slut på närmare sju sekler av gemensam historia. Skåningarna kommer att få vänta ännu ett par sekler innan de varit svenskar lika länge som finnarna. Samtidigt innebar rikssprängningen att Sverige definitivt reducerades till en småstat, något som inte förändrades av att riket efter ett nytt Tilsit, mötet mellan Alexander och Karl Johan i Åbo 1812, förvärvade Norge.

Rikssprängningsperspektivet har styrt uppmärksamheten i hög grad till själva kriget, ofta i Runebergs efterföljd: Virta bro, Sandels, Sveaborg, Döbeln vid Jutas och Björneborgarnas marsch. Man har firat ett nederlag, som på något sätt tolkades som en seger och som kanske blev det – parallellen till vinterkriget infinner sig osökt. Genom att Runeberg skildrade det gamla svenska rikets sista kamp och det svensk-finska vapenbrödraskapet kom han även att betona rikets enhet, en aspekt som ibland glömts bort; Finlands folk har tagit *Fänrik Ståls* gestalter så till sitt hjärta att många säkert inte tänker på att flera av dem efter kriget återvände till den västra rikshalvan där de genom släktförbindelser, jordägo och karriär hörde hemma. ”Landshövdingen” Wibelius blev, adlad af Wibelii, landshövding i Karlstad. Sandels och von Döbeln fortsatte sina karriärer i den svenska armén.

Kriget har en så litterär prägel att dess gestalter har företagit en egenartad vandring mellan fiktion och verklighet. En del av *Fänrik Ståls* gestalter

var historiska personer, och Runeberg använde historisk litteratur som källa. Han fiktion antog emellertid en så reell karaktär att historiker började söka ”verkligheten” och förebilderna för dikterna. Denna riktning kulminerade i Hornborgs för den litterära sanningen okänsliga kriorättande analys av dikternas ”verklighetsbakgrund” (1954).

Rikssprängningsperspektivet och kriget har särskilt omhuldats i Finland. Vid femtioårsjubileet ordnades en insamling för krigets veteraner som uppmärksammades på olika sätt. Kort därefter inleddes resandet av monument på slagfälten, ofta i en markerat Runebergsk anda: Lappo 1864, Alavo 1867, Virta bro 1885, Jutas 1885, Oravais 1897. Jämfört med detta var minnesmärket över den vid Virta bro stupade furst Michail Petrovitj Dolgorukij (1828/1848) en ringa påminnelse om motpartens insatser och offer.

Perspektivet och firandet av kriget ledde till reaktioner på ryskt håll, vilka sträckte sig från tyst obstruktion i kulisserna och vredgade utbrott i pressen till beslagtagande av monument, såsom i Alavo, där bara sockeln restes. Samtidigt började Runebergs tidigare på högsta ort uppskattade patriotiska poesi uppfattas som antirysk. Mihail Katkov rasade i *Moskovskija Vedomosti* över avtäckandet av minnesmärket över slaget vid Virta bro. Ingen i Ryssland hade ens hört talas om denna futtiga träffning; några dagar efter denna ”seger” för de svenska vapnen hade Sandels tvingats retirera. Denna obetydliga tilldragelse firades nu i Finland; generalguvernören hade endast uppställt som villkor att några mot Ryssland fientliga inskriptioner inte fick förekomma på monumentet. Närvarande var länets guvernör A. A. Järnefelt, tidigare generalmajor i den armé vars nederlag han nu firade tillsammans med den svenske konungens överhovmarskalk S. A. Sandels, som firade sin fars minne, allt till tonerna av Björneborgarnas marsch, Savolaxarnas sång och Vårt land. Tidningen *Svet* menade att monumentet borde ersättas med ett ortodoxt minneskapell. Finländarna borde fira den tapperhet de lade i dagen under Krimkriget och rysk-turkiska kriget då de vid Finska viken kämpade mot britterna och på Balkan för den slaviska saken.

Ryssarna var känsliga för den finländska, eller rent av svensksinnade patriotism och antiryska tendens som de tyckte sig förnimma i firandet av 1808–1809 års krig. När Reinhold Hausen 1916 gav ut *Bref och uppteckningar från kriget i Finland 1808–1809* skedde det veterligen utan några baktankar, men de ryska myndigheterna använde sig av tillfället för att göra sig av med den konstitutionellt och svenskt sinnade statsarkivarien, som anklagades för att mitt under brinnande krig ge ut dokument från en tidigare och fortfarande

potentiell fiende. Han hotades med förvisning och tvingades avgå. Boken är den enda av Svenska litteratursällskapets skrifter som konfiskerats av polisen.

Firandet av kriget har en särskilt stark anknytning till de orter där slagen ägde rum. Under senare år har man framför allt i Oravais i Österbotten ägnat sig åt att återuppföra slaget historiskt riktigt i tidstypiska uniformer. Detta slag av återskapande kommer troligen att återkomma i stor utsträckning 2008–2009, liksom även traditionella kransnedläggningar under historiens vingslag på olika orter där kriget kan anknyta till en lokal tradition.

Det finns många frågor utöver själva krigshandlingarna och rikets sprängning efter sju sekler som kunde utgöra utgångspunkten för dryftning. För Sverige blev kriget och i dess förlängning 1812 års politik utgångspunkten för en lång period av obruten fred. Sverige reducerades visserligen till en småstat, men en realistisk bedömning väger in fredsperioden, det faktum att Sverige fick en buffertstat mellan sig och Ryssland samt slapp (de flesta) finarna, på plussidan. Den kloke Harald Hjärne framhöll i maj 1918 i ett tal om Östersjöfrågan: ”Vi ha sålunda undgått den förmenta faran eller, rättare sagt, den besvärande uppgiften att söka reda oss med den ’nationalitetsrörelse’, som utan tvivel hade utvecklat sig och sålunda utmynnat i en obehaglig språkstrid, om Finland hade stannat kvar under Sveriges statsmakt.”

Sverige behöll år 1809 huvudstaden och rikets namn (dock inte konstitutionen eller dynastin), men på många sätt var det landet också en nyskapelse. Hjärne konstaterade skarpsynt att Finlands självständighetsprocess trots ”de oupphörligt skiftande filmerna på världens biografteater” innebar en återaktualisering av en kontinuitet: ”Det är det gamla Sverige som nu står upp igen, visserligen deladt, men dock återuppväckt till nytt lif. ... Hädanefter bestå, så kunna vi med full rätt säga, två svenska stater å ömse sidor om Bottenhafvet: Finland och det nutida kungariket Sverige.” Perspektivet framhäver att det gamla svenska riket har två arvtagarstater.

Slutligen är det skäl att framhålla att hela storfurstendömet inte befann eller befinner sig i samma ställning. ”Ryska Finland” – Viborgska guvernementet, under och efter kriget ur ett ryskt perspektiv kallat Gamla Finland – befann sig på den segrade sidan. Gamla Finland upplevde ingen rikssprängning, utan tvärtom en förening med storfurstendömet Finland, under några år kallat Nya Finland. I motsats till Nya Finlands från den nya överheten Ryssland separata administrativa autonomi, likriktades gamla Finlands förhållanden med hård hand med Nya Finlands.

Föreningen med Ryssland

Det skall allt framgent wara fred, wänskap och godt förstånd emellan Hans Maj:t Kejsaren af Ryssland och Hans Maj:t Konungen af Sverige. (art. I)

Hans Maj:t Konungen af Sverige afsäger sig owilkorligen och för all tid, så för Sig, som sine Efterträdare till Swenska Thronen och Regeringen, samt till förmån för Hans Majestät Kejsaren af Ryssland och för alla Dess Efterträdare till Ryska Thronen och Kejsaredömet, alla Sine rättigheter och anspråk till de här nedanföre uppnämnda Landskaper, som under närwarande krig blifwit genom Hans Kejsarl. Maj:ts wapen från Kronan Swerge eröfrade ... (art. IV)

Sedan Hans Maj:t Kejsaren af Ryssland redan gifwit de ojäfaktigaste bewis af den rättwisa och mildhet, hwarmed Hans Maj:t beslutit att regera öfwer Innewånarene af det Land Han sig nyligen tillwunnit, i det Han ädelmodigt, sjelfmant och af egen böjelse försäkrat dem om en fri utöfning af deras Religion, af deras egendomsrätt och privilegier; ser Hans Maj:t Konungen af Sverige sig dymedelst frikallad ifrån den Honom annars heliga plikt, att göra förbehåll härom till sine fordna Undersåtares förmån. (art. VI)

Fredsfördraget i Fredrikshamn 17.9.1809

Hjärnes perspektiv påverkades av vad han kallade en rysk fara, men han talar inte om någon ”rysk parentes” såsom Bernhard Estlander år 1926. Dennes nedvärdering av ”det ryska väldets” tid delades av många. De historiskt bevandrade kunde dock ta fasta på att även om det gamla rikets gemensamma sju sekler stod för mycket av innehållet och substansen i storfurstendömet av år 1809, stod det ryska kejsardömet för formen och därmed och med tiden även för en del av innehållet. I det ryska imperiets konglomeratstat föddes och skapades Finlands statlighet. Storfurstendömet var en rysk byggnad, men den uppfördes med svenskt virke.

I Finland har tanken att fira föreningen med Ryssland ofta och särskilt efter 1917 uppfattats som främmande. Som Osmo Jussila har konstaterat är det dock ingen orimlig tanke att vi vart hundra år kunde fira föreningen med det ryska riket eftersom vi varje år firar lösgöringen från samma rike på självständighetsdagen den 6 december. Den händelse som då skulle stå i centrum är freden i Fredrikshamn, som markerar Finlands (noga taget fem läns) folkrättsliga övergång från Sverige till Ryssland, vilket också – och det är det viktiga – innebar en övergång från en enhetsstats kärnområde till ett imperium.

Ryssland stod under perioden från Katarina II till Nikolaj II på höjden av sin makt och var samtidigt mera västligt i sin framtoning i den europeiska storpolitiken än under någon annan period. Ryssland tog grundligt för sig i

Polens delningar och var den stora segrarmakten vid Wienkongressen samt den Heliga Alliansens ryggrad. För Ryssland ansluter sig 1809 givetvis till ett helt annat sammanhang än det svenska rikets serie av nederlag från Karl XII och framåt. 1809 hör hemma i en serie mirakelår som markerade det ryska rikets stabilisering, tillväxt och uppnående av naturliga gränser. Flera hundraårsjubileer med anknytning till Finland firades under ett drygt decennium strax före rikets undergång: Petersburgs grundläggning 1703, Kronstadts och den ryska sjömaktens födelse 1703–1704, slaget vid Poltava 1709, freden i Fredrikshamn 1809, Viborgs erövring 1710 och Ryska Finlands uppkomst, samt dynastin Romanovs grundläggning 1613.

För Ryssland representerade 1809 alltså en seger, en del av den stora segern över Napoleon, tillväxt, strategisk trygghet, stärkandet av det västliga elementet, kort sagt det händelseförlopp som episkt skildras i Tolstojs *Krig och fred*. Det är ingen överraskning att det berömda 1812 års galleri i Vinterpalatset med porträtt av de högsta officerarna från Napoleonkrigen innehåller många för finländare välbekanta namn. Finland var kanske en klen ersättning för det stora undanglidande målet Konstantinopel, men det gav i alla fall kontroll över Nordens Gibraltar Sveaborg. Försöken att senare bygga ett nytt sådant på Åland misslyckades snöpligt. Det är kanske också symboliskt för skillnaden mellan imperium och enhetsstat att Sveaborg också på ryska under hela den ryska tiden fick behålla sitt utmanande svenska namn, medan republiken Finland knappt hann ta över fästningen i maj 1918 innan regeringen förkunnade att fästningen på finska döpts om från Viapori till Suomenlinna. Med möda kunde senaten övertalas att avstå från att på svenska införa namnet ”Finlandsborg”.

I detta jätterike, som med Topelius ord sträckte sig från ”Ålands skär till Sitkas”, togs Finland in med hela sitt juridiska bagage utan närmare tullgranskning, för att citera Boris Nolde. En förklaring var att Ryssland och Alexander var inne i en experimenterande ”liberal” period mellan centraliseringsperioderna under Katarina II och Nikolaj I. Under denna period var Alexander redo att använda nya områdets lösningmodeller och räknade flera minoritetsfolks representanter bland sina viktigaste rådgivare: Adam Czartoryski, G. M. Armfelt och Joannis Capodistria. Även om erövringen av Finland innebar ytterligare mångfald och nya spänningar kunde riket kosta på sig några särförvaltade områden. Dessa skilde sig enormt från varandra; man behöver bara tänka på kosackernas militärgränsautonomi, de baltiska provinsernas autonomi som balttyskt ståndsprivilegium, polacker-

nas oppositionella otillfredsställelse med allt som var mindre än återupprättandet av Polen, Finlands sega statsbygge i stöd av grundlagar om vilkas giltighet man var osäker, och den bessarabiska elitens ointresse för alla slag av autonomi.

De positiva aspekter en dryftning av 1809 ur rysk synvinkel – och finländsk – kunde ta fasta på är, förutom Finlands statlighet, t.ex. *Pax Russica*, en för Finland exceptionellt lång huvudsakligen fredlig period. Den öppnade unika möjligheter till ekonomisk aktivitet och en enorm arbetsmarknad för såväl högutbildade som hantverkare och pigor. Eliten drog nytta av rikets traditionella koopteringspolitik, som så väl beskrivits av Andreas Kappeler. Den fick tillgång till hela rikets möjligheter, medan ryssar inte kunde få tjänster i Finland. En av de många ”nya väringarna”, finländska officerare i rysk tjänst, konstaterade att ”svenskarna tror att stormakten slutade vid Poltava, men *vi* fortsatte till Alaska”. Mannerheim uttryckte samma insikt mindre bombastiskt då han i sina memoarer blickade tillbaka på vad hans ryska år betytt: ”Jag hade kommit in i större förhållanden, vilka gett mig en vidare syn på saker och ting än jag kunnat få i Finland under decennierna kring sekelskiftet.” Det fanns många som kunde ha sagt detsamma. Det genomlutherska storfurstendömet huvudstad fick två ortodoxa kyrkor och en katolsk, en synagoga och ett muslimskt bönehus. Med tanke på hur sällan vyerna har vidgats i Finland är det förvisso något att uppmärksamma under jubileet.

Det finns ingen orsak att idyllisera de finländska insatserna i Ryssland. Överste J. G. F. Aminoff kallades ”tschenensernas skräck”, och många officerare bar medaljer från ”polska upprorets kufvande”. I imperiets tjänst kan man inte vara alltför sparsmakad då man väljer sina insatser. Å andra sidan var det som Sigurd Nordenstreng konstaterade klart att ”Det blod som finske män gjutit vid Donaus stränder och Sevastopols murar samt på många andra ställen, där pliktens bud sådant påkallat, har genom sina återverkningar befrukat fädernesjorden”.

Det centrala i det ryska firandet av 1809 hundra år senare 1909 var följdriktigt erövringen av Finland och dess bekräftelse i freden i Fredrikshamn. Jubileet firades med stora festligheter och militärparader i både Fredrikshamn och Helsingfors. Det ryska gymnasiet i Helsingfors beslöt att grunda ett museum över Finlands infogande i det ryska riket, och köpmannen Nikolaj Rezvoj bekostade uppförandet av ett kapell i centrala Helsingfors som minnesmärke över Finlands erövring och freden i Fredrikshamn. Ett kejserligt

reskript betonade obrottslig trohet och eviga band, men det dröjde bara till 1919 innan finska nationalisterna tjuvade och vandaliserade kapellet så illa att det måste rivas.

Finlands födelse

Att då WI församlat Finlands Ständer till en allmän Landtdag och emottagit deras Trohets-Ed, hafwe WI, wid detta tillfälle, welat, igenom en högtidlig, i deras närwaro utfärdad och i Den Högstes Helgedom kungjord Act, bekräfta och försäkra dem om bibehållandet af deras Religion och grundlagar samt de fri och rättigheter hwarje Stånd, i synnerhet, och alla Finlands Inbyggare i allmänhet, till närwarande tid, åtnjutit.

HKM:s kungörelse till Finlands inbyggare, Borgå 23.3/4.4.1809.

Det tredje perspektivet tar fasta på att 1809 i en mening är Finlands år noll. Perspektivet gäller till en del svaret på den fråga som unghegelianen Zachris Topelius formulerade i föredraget ”Äger finska folket en historie” och besvarade nekande utgående från postulater att utan stat fanns ingen historia. Därmed blir 1809 början på Finlands historia.

För ett perspektiv som tar fasta på Finlands ”födelse” kan bara skapelseakten vara värd att fira, d.v.s. beroende på perspektiv antingen Borgå lantdag och Finlands ”upphöjande bland nationernas antal”, som Alexander formulerade saken i sitt trontal, eller mera vardagligt och mundant regeringskanseljens första sammanträde i Åbo den 2 oktober 1809. Borgå lantdag har firats som konstitutionens födelse, medan firandet av konseljens första sammanträde i högre grad tagit fasta på att Finland länge bestod främst av en embryonal centralförvaltning och ett antal byråkratisk-patriotiska ämbetsmän, fast beslutna att få den stat som något oväntat fallit i deras famn att fungera. Att fira konstitutionens omsättande i praktiken är att fira det sega arbete som dessa byråkrater utförde för att upprätthålla den ram inom vilken en modern nation småningom tog form.

Administrationen uppmärksammade sitt jubileum 1859 och 1909. De båda jubileerna firades dock i helt olika stämning; år 1859 stod man på tröskeln till förnyelsen av statslivet. På generalguvernörens förslag och med hänvisning till de närmare 250 000 ärenden senaten avgjort fick senaten rätt att fira femtioårsjubileet. På jubileumsdagen samlades senatens ledamöter till ett festsammanträde i senatshuset i närvaro av stadens samliga civil- och militärtjänstemän. Stående åhördades kejsarens reskript där han betygade senaten sin ”tillfreds-

ställelse och uppriktiga erkänsla” och hur Finlands samtliga tjänstemän ”genom samvetsgran utöfnng af sina pligter och obrottslig trohet mot Regenten, förvärfvat anspråk på sine Monarkers och Fäderneslandets tacksamhet”. Till ackompanjemang av kyrkklockor och salut tågade tjänstemannakåren till festgudstjänsten genom en av militären bildad spaljé.

År 1909 var stämningarna helt andra. En månad efter jubileet avgick Mechelins senat och F. A. Seyn utnämndes till generalguvernör. Ingen fest ordnades, och kejsaren uttryckte heller ingen erkänsla. Den gamla senaten hann dock på jubileumsdagen fatta beslut om att ge Finska Historiska Samfundet i uppdrag att utarbeta ett historieverk. K. W. Rauhalas verk om senaten utkom i två delar 1915 och 1921.

Förvaltningen placerades verkligen i centrum då statsrådet vid 175-årsjubileet vid ett likartat jubileumssammanträde fattade beslut om att tillsätta en kommitté för att ombesörja skrivande av Centralförvaltningens historia. Förvaltningshistoriekommittén fick det längsta mandat som getts en kommitté i Finland (det finns kommittéer som suttit längre, men på kortare mandat). Den avslutade sitt arbete 1996 efter att ha producerat översiktsverket och 24 band specialundersökningar.

Bland de många aspekter som kunde lyftas fram i detta perspektiv är hur staten Finland, en skapelse av 1809, blev en nation, hur 1809 är förutsättningen för 1917 och hur det finländska medborgarsamhället samt de finska och svenska nationalitetsrörelserna genomförde sin nationella mobilisering inom den ram som skapades år 1809. Dess geografiska utformning var inget givet. En annan gränsdragning – något som var fullt tänkbart år 1809 – kunde ha gett helt annorlunda resultat. En gräns från sydväst till nordost kunde ha gjort finnarna till ett nordeuropeiskt ”kurdproblem” – ett delvis mobiliserat folk delat mellan flera stater. En gräns mellan Österbotten och resten av Finland skulle ha medfört att en folkgrupp som finlandssvenskarna aldrig uppkommit: i södra Finland skulle de svenskspråkiga ha utgjort en splittrad grupp bestående av motsvarigheter till balttyskar och estlandssvenskar, medan österbottningarna i dag skulle vara en del av Norrlandsproblemet och ålänningarna en del av Stockholms sommarvilleomland.

Till nackdelarna hörde förstås att tillhöra en stormakt med globala målsättningar och prioriteter. Den brittiska flottans härjningar vid Finlands kuster och angrepp på finländsk sjöfart under Krimkriget och första världskriget visade på riskerna.

Revolutions- och Napoleonkrigen som världskrig

Trettioåriga kriget fördes vid en tid då Europa redan hade fått fotfäste på andra kontinenter, men var först och främst ett förhärjande europeiskt inbördeskrig. Revolutions- och Napoleonkrigen representerade en globalisering av Europas inbördes strider. Napoleon invaderade Egypten, det förekom uppror i Karibien och de första stegen togs på den väg som inom några decennier gjorde de sydamerikanska kolonierna självständiga. England förvärvade Kapkolonin, Trinidad och Tobago, Ceylon och Singapore.

I Finland har man haft fullt upp med egna problem och varit så fångad i det befängda tankesättet att de makthavande i Vinterpalatset och Kreml inte haft annat att tänka på än Finland att man glömt bort att Napoleonperioden i detta avseende också var en del av en fortgående globalisering. Det är en aspekt som inte borde saknas märkesåret 1809.

Mångsidigt jubileum

Märkesåret kan firas på olika sätt, med olika intensitet och betoningar. Valen avspeglar vilken vikt vi tillmäter händelserna 1808–1809, eller om man så vill 1789/1807–1815. Det är inte bara fråga om firandets tyngd och intensitet, utan också ett val mellan olika berättelser. Valet får konsekvenser, med olika intriger utspelar sig pjäsens höjdpunkt på olika orter och har olika huvudpersoner och varierande förhistorier och rötter bakåt. Om vi väljer att uppmärksamma skilsmässan från Sverige hamnar vi på Lützens kullar och Narvas hed, i de kamrar där 1734 års lag kom till, vid Virta bro och slutligen en kulen oktoberdag 1809 i Umeå lyssnande till von Döbelns avskedstal till vapenbröderna från Finland. Väljer vi åter att betona föreningen med det ryska riket finner vi oss vid Nyens ruiner 1703, i Tilsit och Fredrikshamn.

Om vi väljer en berättelse som handlar huvudsakligen om oss själva finner vi oss i Borgå där kejsarens uttalande antingen var en bekräftelse på något som skett långt tidigare i Väinös runohallar och nu mognade ur sitt tvång eller något radikalt nytt: nationens födelse. Om man väljer att betona centraladministrationens födelse hamnar man i garvaren Richters hus i Åbo, där den finska staten tog sitt första steg, en vecka innan von Döbeln tog avsked av sina vapenbröder i Umeå.

Om man väljer världskrigsinfallsvinkeln hittar man sig vid den dödligt sårade Nelsons sida vid Trafalgar, med Napoleon i Egypten och Moskva, hos

Toussaint L'ouvertures rebeller i Haiti, vattnande sina hästar med kosackerna i Seine eller med general Cambronne och Gamla gardet vid Waterloo.

De olika valen ger radikalt olika resultat, rent av helt olika fester, där också våra grannländer har olika roller. Det viktiga är att inget av valen i sig är ”rätt” eller ”fel”, de är alla legitima. Där om någonstans bör den röda tråden sökas. Märkesåren 1808–1809 utgör inte en bilateral svensk-finländsk eller svensk-rysk eller rysk-finländsk affär och definitivt inte en intern finländsk angelägenhet. Historien må utspela sig i Oravais eller Kuopio, men det är fråga om ett skeende som omfattar hela Nordeuropa i ett europeiskt perspektiv, t.o.m. ett världsperspektiv. Så bör det också firas.

GRANSKNINGAR

Grundligt om nationsretorik

Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772*, 664 s., Brill, Leiden & Boston 2006.

Denna bok tar ett stort grepp på den omstridda frågan om protonationalismen, alltså om det fanns föreställningar om nationstillhörighet och nationell identitet före franska revolutionen och hur de i så fall skilde sig från 1800-talets fullfjädrade nationalism. Diskussionen har ofta bestått i att man projicerat moderna begrepp på för- och tidigmoderna epoker och försökt reda ut om de historiska fenomenen stämmer med de nutida begreppen. Forskningen har på sistone fått upp ögonen för äldre uttryck för folkgemenskaper och identiteter och framför allt för dem som artikulerades i religionens språk. Men grundliga empiriska studier saknas. Det här är en sådan: Ihalainen har undersökt hur begreppet nation, alternativt fädernesland, hanterades i s.k. statspredikningar hållna i England, Holland och Sverige mellan 1685 och 1772. Det är alltså en jämförande begreppshistorisk undersökning på ett stort material, där det är möjligt att följa sammanhängande förändringar och förskjutningar under lång tid. Tyngdpunkten ligger på 1700-talet, då de tre länderna liknade varandra inte bara i sin protestantiska religion utan också i det jämförelsevis fria regeringssättet. Källmaterialet – över 400 predikningar, de flesta engelska – ligger vid sidan av den politiska idéhistoriens allfartsväg. Denna homiletik som praktiserats vid officiella tillfällen inför parlament, generalstater och riksdag och inför kungar, drottningar och ståthållare har inte givits just någon uppmärksamhet i forskningen. Det var en konservativ och kontrollerad genre där endast det allmänt accepterade förväntades bli sagt och där utmanande åsikter eller innovativa resonemang var sällsynta, även om de någon gång förekom. Men just häri ligger materialets värde: predikningarna hölls av en klerikal elit nära det sekulära politiska ledarskiktet och innehöll föreställningar som antogs böra spridas via kyrkan till bredare lager. På så sätt är materialet en mätare på vad som var eller höll på att bli djupt förankrade värderingar och föreställningar i de tre länderna.

Det här innebär att författaren gått förbi de mer artikulerade idéerna som formulerades i den politiska och filosofiska sfären; det är inte den politiska idéhistorien i respektive land han beskriver utan förändringarna i ett be-

gränsat men viktigt skikt. På ett närmast heroiskt sätt har han nöjt sig med den magra men desto mer representativa kost som serveras i de klerikala texterna.

Stödd på detta stora och omsorgsfullt definierade källmaterial och på sin konsekventa, komparativa metod har författaren nått substantiella och i vissa fall slående resultat. Väsentligen handlar de om hur ett sekulariserat nationsbegrepp efterhand tränger in statspredikningarna, mest påtagligt i England, mindre tydligt och med eftersläpning i Sverige och med Holland någonstans däremellan. Utgångspunkten är den i de protestantiska länderna vanliga parallellen mellan det egna folket och det bibliska Israel. Nationen uppfattas som en religiös gemenskap som är permanent underkastad Guds vakande öga; syndar folket blir Gud förtörnad och låter olyckan drabba det. Liksom Israels folk kunde ha goda ledare som befriade folket från utländska fiender kunde protestantiska nationer bli räddade undan katolicism och andra faror av gudasända furstar som Gustav Adolf eller Vilhelm av Oranien, i England William III. Denna identifiering av nationen med den religiösa gemenskapen vidmakthölls mest effektivt och längst i Sverige, där det bara fanns lutheraner. Den var mindre seg i England där man länge fruktade en återkomst för det katolska huset Stuart, likaså i det religiöst mer pluralistiska Holland, som rent politiskt inte heller var ett lika sammanhållet rike som de två andra länderna. Svenskarna omtalades som Svea barn, en allusion på Israels barn som inte förekom i England och Holland.

Författaren understryker den enhetliga religionens utomordentliga betydelse för nationsformeringen i Sverige. På ett unikt sätt var den lutherska trostillhörigheten knuten till medlemskapet i det svenska fäderneslandet. Intressant nog saknas under frihetstiden alla uttryck för en gemenskap med protestanter i andra länder. I England och Holland fanns ansatser till solidaritet med trosbröder bortom de egna gränserna; i Sverige upphörde all sådan internationalism efter stormaktstidens slut, och perspektivet krympte till det egna riket, som på ett självklart och icke ideologiskt sätt uppfattades som lutherskt och kristet; termen protestantisk användes inte.

Materialiet bekräftar också den iakttagelse som gjorts av Jonas Nordin att fattigdom i äldre tid var en del av den svenska, och finska, självbilden; fattigdom inte i betydelsen misär utan snarare en moraliskt förädlade knapphet i villkoren. Till fattigdomstemat är relaterad schablonen att befolkningen är särdeles flitig och arbetsam. Det temat saknas i de engelska och även holländska predikningarna, vilket är överraskande, eftersom man kunde ha förväntat sig att kalvinistisk arbetsmoral skulle ha slagit igenom i de senare. I de svenska predikningarna är däremot fliten hos befolkningen ett återkommande tema, kanske en schablon i vardande. Dock bör påpekas att fliten hos befolkningen var ifrågasatt under den ekonomiska nedgången på 1760-talet. uppenbarligen fanns det en opinion som ansåg att svenskarna var särdeles lata, det framgår av Anders Chydenius skrift *Den Nationnale winsten* (1765). Predikningarnas tal om fliten var kanske ett försvar mot en sådan opinion

eller en besvärjelse att rikets invånare skulle vara flitiga, snarare än ett återgivande av en allmänt accepterad åsikt.

Efterhand försvagades den religiösa nationsförståelsen. Det smög sig in argument från andra sfärer i beskrivningen av folkgemenskapen. Författaren identifierar olika ”språk” (*languages*) hämtade från klassisk patriotism, sekulär frihetsretorik, tolerans och kommers som sipprar in i predikningarna. Mest påtagligt är detta i de anglikanska predikningarna, medan de nya inslagen är mer sällsynta i det svenska materialet. Det är anmärkningsvärt att den svenska frihetstidens dyrkan av den fria författningen bara får några få och sena genomslag i predikningarna, och om någon tolerans är det inte tal.

Skillnaderna mellan länderna låter sig lätt förklaras med deras olika öden under 1700-talet: i det framgångsrika England trängde det självsäkra talet om frihet och kommersiell framgång i denna världen efterhand undan de religiösa argumenten om den syndfulla nationen, medan synden frammanades i det mer pessimistiska Holland som en förklaring till den ekonomiska tillbakagången under 1700-talet. Att det sekulariserade språket gjorde största framryckningar i det engelska materialet beror förstås på att moderniseringen gick snabbast där. Men förändringen tycks ha underlättats av en rent språkligt omständighet, nämligen att ordet *nation* blev mer frekvent i engelskan och än mer avledning *national*. Därmed fick man ett behändigt adjektiv att använda om allting som kunde hänföras till nationen; Ihalainen redovisar dess många användningar i ett intressant appendix. I holländskan och svenskan användes ordet *nation* inte lika ofta på tal om det egna folket och än mindre det avledda adjektivet (Chydenius nyss nämnda skrift är ett undantag). Motsvarigheten till engelskans *nation* var i stället *Vaderland* respektive *fädernesland/fosterland*, som det inte går lika lätt att göra adjektiv av. Det skulle dröja till efter franska revolutionen innan det nationella fick sitt språkliga och idémässiga genombrott i Sverige.

Jag har inga allvarliga invändningar mot denna gedigna och imponerande undersökning. Ett entydigt sakfel har jag hittat: den götiska historiemyten hävdade ingalunda att svenskarna var av judiskt ursprung, som författaren påstår (s. 437). Mina övriga synpunkter är av diskuterande slag och betingade av det enögt svenska perspektiv jag har i den bok om politiska ord och begrepp i det tidigmoderna Sverige som jag nyligen publicerat (*Den antika skevheten*, 2006).

Författarens grepp att studera receptionen av nya ordasätt i en konservativ genre är påtagligt framgångsrikt. Den stränga konsekvens varmed jämförelsen mellan källkorpusarna genomförs leder dock till att relationen mellan statspredikningarna och den världsliga politiska kulturen i jämförelseländerna kommenteras väldigt sparsamt. Mer artikulerade formuleringar om nation och stat förekom ju – och hade förekommit långt tidigare – i världsliga texter i alla tre länderna. Ibland när författaren gör sina generaliseringar är det dock svårt att hålla i minnet att undersökningen inte gäller den politiska idéhistorien i respektive land utan bara avglansen av den politiska diskursen i det

klerikala materialet. Detsamma gäller när han träffar på enstaka kyrkomän – en Jonathan Shipley i England eller en Johan Possieth eller Gabriel Rosén i Sverige – som använder sig av modernare argument och liksom når upp till den sekulära nivån. Författaren kan försvara sig med att komparationen är överordnad eventuella bidrag till den nationella politiska idéhistorien i respektive land. Hans metod ålägger honom en disciplin som också den läsare måste underkasta sig som ser möjligheter till intressanta iakttagelser mellan sekulärt och klerikalt inom länderna. Det är något frustrerande.

Nyckelbegreppen i undersökningen är alltså nation och fädernesland; *Vaderland/Fäderneslandet* blir i Holland och Sverige motsvarigheten till det i England så produktiva nationsordet. Men är de helt utbytbara? Fädernesland är ett etno-territoriellt begrepp som i första hand associerar till landet, inte till folket; nation å andra sidan syftar otvetydigt på människorna, även om det efterhand kan få territoriella konnotationer. Fäderneslandet kan inte uppträda som subjekt, inte handla. Skillnaderna mellan nation och fädernesland är uppenbara, det är inte givet att just de skall jämföras. Ett annat ord i betydelsefältet som det borde ligga närmare till hands att jämföra med är *folk/people, volk*). Författaren kan inte undgå att nämna det, men han ägnar det inte någon diskussion, vilket det vore värt eftersom det tidigt användes inte bara i den klerikala utan också den politiska sfären.

Men fädernesland(et) är naturligtvis ett viktigt begrepp, och författarens upptagenhet med det är fullt befogad. Jag vill dock anmärka på en detalj, som är av ringa betydelse i den aktuella boken men möjligen har större idéhistoriska implikationer. Författaren påpekar med rätta vikten av kärleken till fäderneslandet som ett huvudtema i predikningarna. Denna känsla framställs ofta i materialet som naturlig, men jag tror det är missvisande att förklara detta med naturrättens inflytande. Naturrättsteoretikerna, liksom de politiska filosoferna över huvud taget, hade ingen självklar plats för fosterlandskärleken i sina teorier. Människan skulle vara social, men någon förpliktelse att älska just fäderneslandet fanns inte i den universalistiska naturrättsteorin. Fosterlandet fanns inte i naturtillståndet, och någon naturlig förpliktelse mot själva landet där hon bor hade människan inte, bara mot den politiska gemenskap man ingick i. I den stoiska traditionen, som alltjämt var inflytelserik, fanns rent av negativa uttalanden mot fosterlandskärleken som en skadlig affekt. 1700-talets statspredikanter bortsåg sannolikt från denna svårighet i den naturrättsliga teorin och använde argument därifrån för att befästa den fosterlandskärleken – fast jag är osäker på om Johan Rosén verkligen avser fäderneslandet i citatet på s. 486 där han talar om kärleken människor emellan i ”vårt naturliga stånd”. Men det intressanta är här den politiska filosofin hade svårt att ge otvetydiga argument för fosterlandskärleken som var så viktig i nationsbygandet.

I England – eller Storbritannien, termen *Britain* slår igenom på 1700-talet – är alltså statspredikningarna mest avancerade i betydelsen sekulariserade. Detta tyder på att ett modernt nationsbegrepp konstruerades tidigare i Eng-

land än i de andra länderna och att nationsformeringen kom tidigare där än på andra håll, ett resultat som överensstämmer med annan forskning (t.ex. Lian Greenfield). Men modern nationskonstruktion är inte det samma som effektivt nationsbygge. Den svenska enhetskyrkan med sin eftersläpande diskurs bidrog till en mer homogen nationalstat än kyrkorna i England och Holland. Jag vill inte påstå att detta nödvändigtvis var en fördel. Men det väcker frågan om nationsformering utan vidare skall klassificeras som ett modernt fenomen och om de medel som bidrar till den måste tillhöra modernitetens arsenal.

Ihalainens komparativa undersökning är självfallet skriven på engelska och vad jag förstår en utmärkt sådan. Engelskan är inte bara ett effektivt kommunikationsmedel, den skapar också den distanserade position varifrån jämförelsen kan utföras. Men den har ett pris, inte för högt, men värt att påpeka: hur de holländska och svenska statspredikanterna lät får man inte veta, då citaten från dem är abstraherade till den universella engelskans nivå. Det underlättar komparationen, men man kan inte utesluta att nyanser försvinner vid ett sådant experimentellt tillrättagande av jämförelseobjekten. Jag tror inte att författaren har missat något väsentligt genom detta – den viktiga skillnaden att avledningarna på *nation* saknas i de holländska och svenska texterna är ju uppenbar – men jag vill peka på risken med förfarandet. Å andra sidan är det svårt att se hur olägenheten skulle kunna undvikas; att ge alla citaten i originalversion hade gjort den tjocka boken ännu mycket längre.

Klart står i alla händelser att Ihalainens opus är en förnämlig forskningsprestation, auktoritativ genom sitt stora källmaterial, stringent och konsekvent i metoden och rik på resultat.

Bo Lindberg

En begreppshistorisk öppning

Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 59, 201 s., Stockholm 2005.

Av historieskrivningens olika inriktningar är begreppshistorien den som kanske starkast anknyter till språket och ordens betydelser. Detta är säkert en av orsakerna till att begreppshistoria så ofta skrivs på ett så nationellt sätt. En annan orsak härtill kan finnas i disciplinens traditioner, från 1970-talet till i dag. Den tyska begreppshistorien och alldeles särskilt Reinhart Kosellecks och *Geschichtliche Grundbegriffe*-seriens (1972–1994) exempel har styrt forskningsinsatserna mot nationella begreppshistoriska projekt. Av de redan förverkligade projekten i Norden är den omfattande begreppshistoriska an-

tologin *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (Tampere 2003) i detta avseende det mest betydelsefulla. I dess kölvatten har nu även svenskarna börjat diskutera behovet att genomföra ett eget "nationellt projekt".

Aktiv initiativtagare har här varit Bo Lindberg, professor i idé- och lärdoms historia vid Göteborgs universitet. År 2005 utkom under hans redaktion antologin *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*, som i det följande skall presenteras. Det är frågan om en ett par hundra sidor tjock samling artiklar som på ett eller ett annat sätt har något att göra med begreppshistoria och som förenas av att tidigare versioner av texterna har presenterats i form av föredrag på ett seminarium som Vitterhetsakademien arrangerade i november 2003 och under vilket behovet av en mera omfattande svensk begreppshistorisk hand- eller ordbok skall ha diskuterats. Samtliga författare i ifrågavarande antologi är svenskar, förutom en finländsk förstärkning, den i internationella begreppshistoriska kretsar namnkunnige Kari Palonen från Jyväskylä universitet. De svenska forskarna är verksamma inom olika discipliner vid universiteten i Göteborg, Stockholm, Uppsala och Lund samt Södertörns högskola. Det är också en auktoritativ grupp, emedan det bland de tolv författarna finns hela åtta professorer. De flesta författarna är idé- och lärdoms historiker, men gruppen omfattar även representanter för fyra andra discipliner, varav en är forskare i svenska, en i tyska och en i latin, och Kari Palonen är politolog.

Verket börjar med en inledning av Bo Lindberg, där de tyska rötterna till det område som nuförtiden betraktas som begreppshistoria presenteras. Det är viktigt att texten ens i förbigående också nämner att det rör sig om en forskningstradition som definierats redan av G. W. F. Hegel. Lindberg konstaterar dock att Hegels *Begriffsgeschichte* inte är alldeles samma sak som vad man numera i allmänhet avser med ordet. Denna skillnad bör ändå inte överbetonas, ty den begreppshistoriska våg som inleddes av Reinhart Koselleck och hans kolleger i början av 1970-talet genom *Geschichtliche Grundbegriffe* och som fortsatt fram till dags datum står åtminstone i historiografiskt avseende i stor skuld till Hegel. Detta syns bland annat i hur den begreppshistoriska kunskapen uppfattas i förhållande till den kunskap som produceras av övrig historisk forskning.¹ Så är också det väsentligaste enligt Lindberg att begreppshistorien försöker "komma under ytan av idéerna och blottlägga mer djupgående tankemönster" (s. 6), vilket även eftersträvat av så olika forskare som Arthur Lovejoy (*unit idea*), Thomas Kuhn (paradigm) och Michel Foucault (diskurs). Enligt Lindberg skiljer sig begreppshistorien från dessa i att den inte opererar enbart med analytiska hjälpmedel som forskaren själv konstruerat, utan granskar begrepp som i en eller annan form kan observeras i själva källorna till det förflutna. Detta åter innebär, fortfarande

¹ Om vad Hegel förstod med termen *Begriffsgeschichte*, se t.ex. Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore 1973), s. 99–102.

enligt Lindberg, att begreppshistorien inte definieras genom teorin, utan direkt genom sina forskningsobjekt, må dessa sedan vara politiska begrepp eller varför inte filosofiska, vetenskapliga eller estetiska.

Inledningen fortsätter med en reflektion över enstaka ords förändrade betydelsers och historiska ordböckers förhållande till begreppshistorien. Diskussionen kring 'begreppets' semantiska innehåll eller det ontologiska förhållandet mellan 'ord' och 'begrepp', som försöken att definiera begreppshistoria ofta trasslat in sig ordentligt i, behandlas i Lindbergs text förhållandevis kort. Slutsatsen är en särdeles idealistisk ståndpunkt, enligt vilken begreppen för Lindberg alltid är i någon mån självständiga, immateriella, och separata varor i förhållande till de ord som brukas för dem. Orden framträder i denna tankegång som ord, även då deras betydelse är komplicerad och motstridig, vilket enligt en mera nominalistisk syn på saken skulle räcka för att kvalificera orden själv som begrepp eller åtminstone oskiljaktliga från begreppen. Med andra ord är det frågan om i vilken mån begreppen – språkets betydelseförtäningar, som man kunde kalla dem i Kosellecks anda² – är konkret närvarande i de ord som associeras med dem och därmed i praktiken ett och samma med dessa ord, och vad som följer på detta filosofiska antagande för de metoder med vilka begreppen skall studeras.

I detta avseende visar sig ifrågavarande svenska sätt att förstå innebörden i begreppet 'begrepp', som i boken förutom av Lindberg definieras även av professorn i nordiska språk vid Stockholms universitet Staffan Hellberg, vara en logisk följd av Ferdinand de Saussures strukturalistiska språk teori. På det begreppshistoriska forskningsfältet är detta ett särdeles löst sätt att förstå språket, världen och föremålen för begreppshistorisk undersökning: ju mer begreppen lösgörs från de ord som skildrar dem, desto friare kan forskaren förena de linjer han funnit i språkets och tankens historia till ett och samma begrepps historia. På samma gång växer emellertid forskarens godtycke att tolka historiska begrepp annorlunda än det sätt på vilket de klätts i ord och artikulerats i källorna till det förflutna som undersöks. Det finns knappast ett enda rätt svar på i vilken utsträckning detta är till skada och i vilken mån det erbjuder möjligheter. Åtminstone kunde man föreställa sig att filosofens och historikerns uppfattningar om detta skulle vara olika varandra.

Det är intressant att även Lindberg i sin inledning formulerar en i princip motsvarande tankegång, även om det är med något andra ord, då han begrundar förhållandena mellan å ena sidan de politiska idéernas historia i engelsk stil, särskilt företrädd av Quentin Skinner, och å den andra den tyskinspireerade begreppshistorien. Liksom Lindberg spetsar till det, finns begreppen enligt den skinneriska skolan bara i de situationer då de används argumentativt, vilket skulle leda till att det inte fanns en separat begreppens historia, utan

² Se Reinhart Koselleck, 'Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte', *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1989 [1979]), artikeln publicerad första gången år 1972), s. 119.

snarare de politiska talakternas och den politiska retorikens historia. Ändå, liksom särskilt Kari Palonen och hans efterföljare upprepade gånger har visat i Finland, behöver skillnaden mellan dessa filosofiska utgångspunkter inte vara så stor att inte de tyskinspirerade begreppshistorikerna och de cambridgeanska forskarna av politiska idéer skulle kunna föra en fruktbar diskussion tillsammans, vilket också Lindberg i sin text konstaterar.

Jag skulle dock inte vara så säker på att särskilt många av dem som själv ser sig som just begreppshistoriker kan omfatta en sådan idealism som Lindbergs tolkning representerar. Själv vore jag benägen att se uttryckligen de begrepp begreppshistorien undersöker som så gott som oskiljaktliga från de enskilda ord som skildrar dem, och jag skulle snarare kalla de idéer Lindberg utpekar som begrepp för uppfattningar och tankar, vilka är mer allmängiltiga än de enskilda situationer och det specifika språkbruk de framträder i. Detta sätt att förstå begreppen, vilket ur en filosofisk, kunskapsteoretisk synvinkel kanske kan förefalla något begränsat och smalt, söker sin grund i historievetenskapens teori, nämligen frågan om vilken slags kunskap historikern, som i allmänhet undersöker redan avlidna aktörer, kan vänta sig att uppnå med hjälp av blott textuella spår av förflutna tankar. Med andra ord, även om vi själva skulle förstå att vi ontologiskt uppfattar världen genom begrepp som finns på ett mentalt plan, så är våra kunskapskällor om historiska begrepp oskiljaktligt bundna till dessa begrepps språkliga uttryck, orden, som är det enda språkliga bevis som finns kvar av den avlidna aktörens medvetande. Samtidigt är det dock viktigt att understryka att denna filosofiska skillnad inte nödvändigtvis har stor inverkan på det praktiska arbetet, eftersom begreppshistorikerna ändå oftast i praktiken undersöker ett ords eller begrepps bredare semantiska fält eller enskilda begrepp och uppfattningar som står i relation till varandra. Också nominalisterna strävar i allmänhet till att tolka den verklighet som ligger bakom orden, även om de skulle undvika att hävda att de kan undersöka detta plan omedelbart.

Inom begreppshistorien kan man ändå söka andra vägar till det filosofiska och metodologiska strukturerandet av orden, begreppen och uppfattningarna än den som leder till ett reflekterande över i vilken mån begreppshistoria är ordens och i vilken mån idéernas historia. I *Trygghet och äventyr* beträds de alternativa stigarna genast efter Lindbergs inledning av upsaliensaren Mats Perssons artikel om förhållandet mellan begrepps- och idéhistoria. Här är fokus lagt på relativiserandet av den tyskinspirerade begreppshistorien i förhållande till övriga strömningar inom idéhistorisk forskning under de senaste årtiondena. Särskilt viktigt för antologin är att läsaren genom Perssons text får en bild av två lingvistiska redskap som varit centrala redan för Koselleck och som strukturerat begreppshistorien, nämligen å ena sidan grundbegreppet (*Grundbegriff*) och å den andra det semantiska fältet (*semantisches Feld*). Utan dessa skulle det vara betydligt svårare för begreppshistorikern att artikulera de centrala förhållandena mellan begreppen och placera de begreppsmässiga förändringarna på de språkhistoriska kontinuiteternas allmänna karta.

Sedan följer Kari Palonens artikel om den från Bertolt Brecht lånade *Verfremdungseffekt* som ingår i Kosellecks begreppshistoria. Härmed avser Palonen begreppshistoriens medel och förmåga att påvisa de politiska begreppens tids- och platsbundenhet. Enligt Palonen innebär "främmandegörandet" i denna bemärkelse lika väl att påminna om att ett automatiskt tolkande av det förflutnas historiska begrepp till nutida betydelser leder till en missförståelse av historien. "Främmandegörandet" innebär också en påminnelse om att nutida politiska begrepp till sin natur är resultaten av kontingenta betydelseöverföringar och till sina intentioner motstridiga talakter. Just därför är de också till sin natur politiska, d.v.s. öppna för diskussion, debatt och omdefiniering.

Eftersom det i detta sammanhang inte är ändamålsenligt att i detalj redogöra för innehållet i varenda text i antologin skall endast kort nämnas vilka ämnen som behandlas i de olika fallstudier som antologin innehåller. Efter Palonens artikel kommer Staffan Hellbergs redan nämnda text om det svenska ordet 'begrepps' olika betydelser, varpå följer germanisten Charlotta Bryllas artikel om de lexikala lån som gjordes till svenskan från tyskan i det tidiga 1800-talets romantiska litteratur, och latinisten Anders Piltz artikel om toleransens begreppshistoria i en kristen europeisk kontext. Efter dessa språkforskarens insatser börjar antologins idéhistoriska avdelning. Först undersöker Rebecka Lettevall fredsbegreppet. Exempen sträcker sig från Dantes *De Monarchia* över Jean Bodin, Immanuel Kant och Carl von Clausewitz till fredsforskarna under 1900-talets senare hälft, såsom Johan Galtung. Härpå följer Gunnar Brobergs översikt om rasens och rasismens begreppshistoria, som nämner europeiska författare men i första hand bygger på svenska källor, och Elisabeth Manséns artikel om problemen med att skriva sinnenas begreppshistoria.

Efter dessa kommer de texter som givit antologin sitt namn och som även de är skrivna av idéhistoriker. Den första av dem är Svante Nordins artikel om den "begreppsfamilj" på ett halvt dussin termer som täcker bl.a. säkerhetens, trygghetens och slumpens begrepp. Analysen vill också röra sig på ett allmänt europeiskt plan, vilket i sig är viktigt med tanke på ämnet. Tyvärr minskar inte artikelns längd på hela 30 sidor det eklektiska intryck som läsaren får. Detta intryck bara stärks av den ordboksaktiga framställning som präglar denna artikel i högre grad än andra artiklar i antologin, vilket understryker textens olika delars lösräckthet från varandra. Ämnets enorma omfattning verkar kräva ett format av en jämförande, idéhistorisk monografi snarare än en begreppshistorisk essä. Texten öppnar dock en ytterst intressant diskussion.

Ett naturligt par till Nordins bidrag utgörs av Kristiina Savins artikel om de betydelser som ordet 'äventyr' fått ända sedan medeltiden till nutiden i svenskspråkiga texter. Savins text tar på ett originellt sätt genom begreppet eller ordet fasta på bredare mentaliteter. Hon försöker skildra de attitydförändringar som skedde i det svenska samhället mellan olika perioder, och hon

lyckas identifiera dem bl.a. genom att påvisa hur 'äventyrets' aktörer och motbegrepp förändrats under århundradenas lopp.

Hela antologin avslutas med Sven-Eric Liedmans analys av begreppen 'form', 'materia' och 'innehåll' i den europeiska filosofiska traditionen under olika historiska perioder. Liksom också de tidigare fallstudierna ger även Liedmans artikel intrycket att essän på ett par tio sidor p.g.a. ämnets nästan obegränsade omfång närmast fungerar som en presentation av en bredare forskning som skall publiceras senare och där den här blott kortfattat behandlade övergången från motsatsparet form och materia till form och innehåll sannolikt skall undersökas med större noggrannhet.

Helhetsintrycket av antologin *Trygghet och äventyr* är att det handlar om ett slags skyltfönster för pågående svensk forskning som på ett eller ett annat sätt är begreppshistorisk. Starka, självständiga prestationer är de metodologiska och teoretiska essäerna i början av verket. De texter som kan kategoriseras som tillämpningar och fallstudier är till sin natur och sina infallsvinklar mycket brokiga, vilket även understryks av att vissa vill vara allmänhistoriska medan andra lägger tonvikten på Sverige och det svenskspråkiga förflutna.

I bästa fall fungerar verket som en fingervisare om hur många olika former den begreppshistoriska forskningen kan anta. Innehållets heterogena natur har emellertid sina skuggsidor. Den påtagligaste av dessa är att läsare som inte sedan tidigare är bekanta med begreppshistoriska frågeställningar på basis av enbart detta verk kan ha svårt att förstå på vilka sätt begreppshistoria skulle vara så mycket annorlunda än idé- eller mentalitetshistoria. Bo Lindbergs i sig självt mycket idealistiskt skrivna inledning samt särskilt Mats Perssons och Kari Palonens teoretiska artiklar skapar dock vissa förutsättningar till förståelse, åtminstone för de läsare som haft möjligheten att bekanta sig med disciplinen på andra språk, såsom tyska, engelska eller finska.

Om denna antologi därtill granskas som något av ett par till Lindbergs egen nya begreppshistoriska monografi *Den antika skevheten* (Stockholm 2006) kan man konstatera att det också på svenska börjar vara möjligt att göra sig en bestämd uppfattning om vad begreppshistoria kan vara, även om detta inte sker med hjälp av ett enda nyckelverk. Listan på böcker att läsa bör i så fall omfatta både *Trygghet och äventyr* och *Den antika skevheten*, och intrycken av dessa skall ställas i relation till exempelvis de – tyvärr tämligen få – texter av Reinhart Koselleck som översatts för den svenska utgåvan *Erfarenhet, tid och historia* (Göteborg 2004). Liksom även den här anmälda antologin visar är det uppenbart att de begreppshistoriska frågeställningarna kommit för att stanna då det gäller såväl den svenskspråkiga historieskrivningen som Sveriges och svenskans historia, oberoende av huruvida det i framtiden skrivs historiska handböcker om de svenska politiska begreppen eller inte.

Semantisk skevhet och politiska begrepp i Sverige

Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Filologiskt arkiv 45, 268 s., Stockholm, 2006.

Bo Lindberg, professor i idé- och lärdoms historia vid Göteborgs universitet, hör till dem som värnar om de klassiska språken och det humanistiska arvet inom svensk forskning. Han har tidigare gett ut flera verk om latinets sena historia, om latinkulturen i det tidigmoderna och moderna Europa och Sverige, om naturrätt och om klassisk politisk teori. I sin senaste bok erövrar han ett nytt område, ord- och begreppshistorien, från ett klassisk-filologiskt perspektiv som är bekant från hans tidigare arbeten.

Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige, utkommen år 2006 på Vitterhetsakademiens förlag, handlar om latinets och svenskans, de antikas och modernas, fredliga samverkan i det politiska språket på 1600- och 1700-talet, om hur ”makten, samhället och folket begreppsliggjordes” (s. 7) på dessa språk. Lindbergs utgångspunkt är den politiska tvåspråkigheten (diglossin): latin var det lärda språket och den klassiska politiska teorins språk, svenskan åter den praktiska politikens språk och det framväxande ”nationalspråket” i Sverige. Det är denna spänning eller diskrepans – inte konflikt – mellan den antika modellen och den tidigmoderna verkligheten som Lindberg ”med ett svenskt ord” kallar *skevhet* (s. 11). Samtidigt handlar boken ofrånkomligen om hur svenskan efter hand blev ett politiskt språk och om hur politikens begrepp utformades på svenska.

Lindberg är en lärd och rutinerad pedagog, och detta syns till läsarens glädje även i detta verk. Texten är lätt att läsa och ta till sig trots det *a priori* krävande ämnet, och boken torde vara begriplig även för den intresserade lekmannen, särskilt som den är försedd med ett uttömmande och elegant kontextualiserande, inledande kapitel. På mindre än 300 sidor avhandlas centrala politiska begrepp med en träffande detaljkunskap som av en mindre skicklig skribent lätt hade krävt betydligt mera utrymme. Lindbergs prosa är klar, behaglig och säker. Några små skönhetsfel innehåller texten ändå, typografiska missar i avstavning och dyligt, vilket av allt att döma beror på något bristfällig förlagsredigering. I slutet av boken finns några intressanta bilagor, bl.a. en engelsk sammanfattning som koncist lyfter fram de viktigaste begreppen. Det finns även ett person- och termregister och därtill utmärkta och nyttiga minibiografier av de mest centrala författare vars texter utnyttjats. Man ser att författaren trivs med sitt forsknings- och skrivarbete, och han lyckas även förmedla denna entusiasm till läsaren.

Boken bygger på ett omfattande, ofta tungläst och därigenom för många forskare motbjudande originalmaterial, i första hand tryckt sådant, men även handskrivet. Det som ger undersökningen dess styrka och unika karaktär är

att författaren förutom svenska texter även med brett anslag utnyttjat latinska texter, bl.a. akademiska avhandlingar från slutet av 1600-talet och första hälften av 1700-talet, framlagda vid universiteten i Uppsala, Åbo och Lund (dock inte Greifswald). Detta är desto mera värdefullt som bristfälliga kunskaper i de klassiska språken nuförtiden i allt högre grad fjärrar forskare från äldre källmaterial och hindrar en bredare förståelse av det förflutnas språkliga och begreppsmässiga verklighet.

Lindberg har valt att gruppera sina latinska och svenska ord kring sex huvudbegrepp: politik, stat, medborgare, folk, frihet och demokrati. Detta pekar framåt mot det fria medborgarsamhället grundat på politiskt deltagande, och för en finländsk läsare känns detta lätt som ett ganska skandinaviskt val. Det finns här en viss skillnad i jämförelse med t.ex. Kari Saastamoinens avsnitt om det tidigmoderna Sverige i *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* där även och framför allt begrepp som 'överhet', 'regering' och 'parti' behandlades.¹ Likväl frågar sig läsaren om det inte fattas vissa begrepp. Medan t.ex. demokratibegreppet lyfts fram, intar monarki- och aristokratibegreppen en betydligt lägre profil. Dessa behandlas dock inne i texten, men finns inte bland de huvudbegrepp som dispositionen orienteras kring.

Förklaringen ligger i Lindbergs metod. Idén och inspirationen till boken är hämtad från den tyska *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. I Lindbergs verk är det dock tiden strax före den egentliga *Sattelzeit* som intresserar mest, och blicken är medvetet riktad bakåt, inte framåt (s. 36). Sitt eget tillvägagångssätt beskriver Lindberg som besläktat med Kosellecks historiska semantik eller kollegan Henrik Björcks "ordbrukshistoria". Begreppshistoria blir det då Lindberg undersöker när begreppen uppstår, vilken innebörd de haft och hur innebörden förändrats. Lindberg utgår från orden och deras semantiska fält och, som läsaren får se, kommer härigenom till hur de blir laddade som begrepp. Valet av benämningar på fälten/begreppen följer enligt Lindberg det ord som segrat. I innehållsförteckningen finner man sålunda exempelvis "stat" som överrubrik, inte "borgerligt samfund".

Man kan dock fråga sig om inte dessa "segrare" i viss mån styrt undersökningen och oundvikligen lett till vissa resultat. Detta verkar gälla en del begrepp (t.ex. demokrati) i högre grad än andra, beroende på hur stor diskrepansen är – och då skall vi inte glömma den skevhet som föreligger mellan 1700-talets och nutidens begreppsvärld. Den teleologiska metodens problem är att den riskerar att lämna obehandlade sådana begrepp och företeelser som inte överlevt. Här bör dock understrykas att Lindbergs detaljerade och

¹ Kari Saastamoinen, 'Johdatus poliittisiin käsitteisiin uuden ajan Ruotsissa', Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.), *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (Tampere 2003), s. 19–61. Demokratibegreppet saknas f.ö. i *Käsitteet liikkeessä*.

mångsidiga behandling av de historiska termerna inne i själva texten för det mesta skickligt undviker denna uppenbara fälla.

Metoden förklarar alltså Lindbergs val av huvudbegrepp, som ur en mindre filosofisk och mera historisk synvinkel även kunde ha sett annorlunda ut. Med tanke på den tidigmoderna kontexten hade man även kunnat tänka sig begrepp som privilegium, stånd eller frälse, d.v.s. samtida politiska verkligheter och strukturer, men hos Lindberg är perspektivet tidlöst politisk-filosofiskt. Detta har sin tjusning, och skevheten till trots ger det ett starkt intryck av kontinuitet. Man frågar sig om detta är avsiktligt, didaktiskt. Ser man på hur bokens innehåll är uppställt är det frapperande hur t.ex. 'republiken' (*res publica*) lyfts fram, medan monarkibegreppet inte finns med bland rubrikerna. Naturligtvis skall republiken i klassisk anda här inte förstås som i första hand en fråga om statsskick, utan som skötsel av staten och samfundets ärenden, oberoende av vem som sitter i dess spets. Ändå hade man kanske kunnat förvänta sig att monarkibegreppet särskilt ur ett svenskt perspektiv hade varit mera centralt – formellt sett är ju den fortlevande monarkiska kontinuiteten trots allt ofrånkomlig och starkare än både den demokratiska och den republikanska i den svenska statens historia. Lindberg menar dock att själva statsformen i de källor som undersökts är sekundär, liksom hos Pufendorf (s. 70), i förhållande till statens överlevnad och den goda moral som bör styra den.

Lindberg behandlar inte det politiska språket på gräsrotsnivå och behandlar inte heller de språkliga manifestationerna av sådan politik som Lindberg översätter med termen "slughet" (s. 51), d.v.s. de praktiska formerna för pragmatiskt utövande av politiskt inflytande och makt. Behandlingen av begreppet politik inleds med 1600- och 1700-talets akademiska undervisning i politik. Den politik det handlar om i Lindbergs verk är nämligen den politiska teorin och den stora, manliga politiken, statens hemligheter och det politiska samfundets självbild på riksnivå. I detta avseende utgör arbetet ett nyttigt komplement till de otaliga historiska arbeten som skrivits om den praktiska politiken, dess konflikter och aktörer. Tidigare svenska arbeten om politisk teori, politiskt språk, gemenskap och självbild under tidigmodern tid har inte nått upp till den syntetiserande och abstrakta nivå där Lindberg med lätthet rör sig. Läsaren associerar snarare till utländska förebilder, inklusive Quentin Skinners *The Foundations of Modern Political Thought*, vars nominalism Lindberg dock själv ställer sig något kritisk till.

Ett centralt begrepp är den politiska gemenskapen eller staten, som behandlas separat i början för att sedan återkomma som ett *Leitmotiv* genom hela boken. Det är föreställningarna och begreppen, och i första hand de som anknuter till den klassiska politiska teorin, som intresserar Lindberg. Detta framträder i det att statens former, förkroppsligande och manifestationer – såväl 'konung' som 'riksdag' – lämnas obehandlade eller förblir sekundära, medan själva idén, med begrepp som '*imperium*', 'krona' och 'suveränitet', står i fokus. Analysen är inriktad på ord som skildrar den politiska gemenskapen.

Av denna orsak intar temat *res publica* samt naturrätten framträdande roller. Då analysen framskrider till 1700-talet, blir uttrycket ”det borgerliga samhället” allt mer påtagligt. Lindberg visar att själva ordet stat, som tämligen sent begreppsliggjorts med den innebörd det har i dag, inte varit en förutsättning för uppkomsten av uppfattningar om ett politiskt samfund.

Från staten går Lindberg vidare till (de blivande) medlemmarna i gemenskapen, och ägnar följande kapitel åt medborgaren. Här behandlas termerna undersåte, medborgare/borgare, odalman, patriot och privatperson. Intressant är att notera hur undersåte- och medborgarbegreppen i sina latinska former (*subditus* resp. *civis*) delvis överlappar varandra. Lindberg ger också en kort men dynamisk översikt om patriotismens dimensioner. De klassiska patriot- och patriotismbegreppet är nuförtiden oftast missförstådda, då de titt som tätt blandas ihop med nationalismen också i de fall där de inte har något med den att göra. För Lindberg är det en enkel match att lägga bitarna på plats.

Folk och nation behandlas därefter i ett eget kapitel. Lindberg är medveten om nationalismbegreppets problem, och vill inte heller använda det då han talar om föreställningar om nationen och den politiska gemenskapen före 1800-talets filosofiska och politiska omställningar. Han griper i stället till Hobsbawms mytiska ”protonationalism” och ”protonationell”, vilka inte heller är helt problemfria (kan något finnas innan det finns?). Detta genom sina många dimensioner kanske bokens snårigaste tema – som kräver fler underrubriksnivåer än de andra kapitlen – behandlas dock med samma övertygande tydlighet som karakteriserar hela boken. Kapitlet innehåller en fördomsfri och mångsidig översikt av de gamla nations- och fäderneslandsbegreppens olika innebörder i 1600- och 1700-talets Sverige, med en klarhet som det svensk-finska forskarsamfundet väntat på under de tio senaste åren. Även det besvärliga folkbegreppet behandlas förtjänstfullt. Måhända hade kanske även mindre lärda och mera praktisk-politiska texter här kunnat komplettera bilden ytterligare; t.ex. frihetstidens riksdagsprotokoll omnämner rätt ofta ’folket’ i de olika betydelser som enligt Lindberg börjar konvergera under denna period.

Frihetsbegreppet, i samband med vilken även rätts säkerheten behandlas, är motiverat genom dess centrala roll i svensk historieskrivning efter reformationen. Lindberg behandlar friheten i betydelserna religiöst och nationellt (d.v.s. statens) oberoende, konstitutionell frihet och rätts säkerhet. Naturrättsteorierna, som Lindberg är väl insatt i, framträder tydligt i detta kapitel, som även innehåller ett underavsnitt om frihetsuppfattningar i under frihetstiden (bl.a. hos Nordencrantz och Forsskåhl). Intressant är att begreppet enligt Lindberg förblir rätt så statiskt och oftare syftar på bevarandet eller återställandet av ett ursprungligt tillstånd än på erövrandet av nya rättigheter. Möjligen har detta någonting med valet av källmaterial att göra; omstörtande, anonyma pamfletter har inte utnyttjats i lika hög grad som övervägda, allvarligt menade politiska debattinlägg.

Det sista kapitlet före slutsatserna ägnas åt demokratin. Detta kan läsas som en filosofisk exkurs, vilken ur en modern synvinkel utgör den logiska följderna på sviten medborgare, folk, nation, frihet. Detta perspektiv må unnas Lindberg då det betjänar den pedagogiska demonstrationen. Här om någonstans är det dock en vinnare bland begreppen som styr framställningen. Lindberg tillstår själv genast att demokratin i motsats till de tidigare begreppen inte var centralt i den tidigmoderna politiska begreppsapparaten. Meningen är här att se hur långt begreppet bar och hur det ”hanterades innan det blev ett alternativ att realiseras” (s. 195). Källorna till detta tema är genomgående lärda och sällan praktiska politiska diskussionsinlägg. Kapitlet blir en spännande tankelek, som också påvisar de tidigmoderna begrepps- och föreställningsvärldarnas gränser.

Det politiska språket, liksom varje filosofiskt, historiskt eller filologiskt verk, är en produkt av sin tid och sin plats. Den av Lindberg valda termen ”skevhet” är i detta avseende mycket träffande. För den utomsvenske läsaren kan skevheten dock lätt upplevas som omvänd: det latinska är allmängods, medan de svenska uppfattningar och begrepp som etablerar sig under den period Lindberg skildrar i stor utsträckning förblir just svenska (och därigenom i någon mån även finländska). I ännu högre grad än vid den väl bekanta ”antika skevheten” kan den utomsvenska läsaren alltså fästa sig vid en svensk vinkling. Bokens perspektiv påminner om sitt ursprung i det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets Sverige, genom exempelvis den redan påtalade vikt som läggs vid de kombinerade begreppen demokrati, folk, nation och stat (nationalstat). I många avseenden är ju Sverige ännu en nationalstat, medan flera andra europeiska stater aldrig blivit det eller, med undantag för Östeuropa, numera upphört att göra anspråk på att vara det.

Intresset för de nationella gemenskapsföreställningarnas och nationalkänslans historia har också blivit en mycket stark trend i svensk historisk forskning av i dag. Sedd ur ett utomstående perspektiv ter sig denna nationscentrerade forskning något nationalistisk, särskilt i de fall den hänfaller till att röra om i begreppet ”etnisk”. Lindbergs klara och väl avvägda framställning är fri från sådana grumligheter, men mot bakgrunden av den svensk-svenska historien väcker den ändå motstridiga känslor. Detta får väl också tas som ett tecken på att författaren med bravur lyckats frammana och förmedla de historiska begreppens ”skevhet” och motspänstighet.

Det avsnitt jag ställer mig något frågande till är faktiskt slutsatserna, där Lindberg återkommer till diglossin och dess innebörd.

Själv finner jag användningen av begreppet ’nationalspråk’ problematisk i det här sammanhanget, då det gäller det tidigmoderna, flerspråkiga svenska riket. Såsom Lindberg i det inledande kapitlet låter förstå är det i själva verket frågan om inte bara en tvåspråkig verklighet utan en polyglossi, med inslag även från de levande språken tyska, franska, holländska, italienska och engelska. En konklusion, som sannolikt får sättas på den ”svenska skevhetens” konto, är tanken att den europeiska integrationen kräver ett gemensamt

språk, vilket här utan vidare antas vara engelska, och att engelskans framsteg i det integrerade Europa skulle föra oss ”tillbaka [till] en tvåspråkig situation som liknar 1600-talets” (s. 229, min kursiv). Jag antar att detta syftar på bilateral kommunikation, eftersom den europeiska offentligheten som helhet knappast kommer att inskränka sig till enbart två språk och framför allt inte till ett enda språkpar, även om det dominerande språket för internationell kommunikation i allt högre grad blivit det engelska. Ur ett mellaneuropeiskt perspektiv skulle detta hävdande kanske kännas mindre godtagbart.

Språklig identifikation i all ära ställer jag mig även tveksam till Lindbergs subjektivering av språket, då han reflekterar över innebörden i den politiska tvåspråkigheten och upplevelsen av att läsa gamla politiska texter på sitt eget modersmål, vilka enligt Lindberg ”suggererar en gemenskap över seklerna” (s. 228). Denna upplevelse förunnas gärna, men den finska erfarenheten, eller varför inte den schweiziska, indonesiska eller indiska, dementerar dock denna modersmålets specificitet som närmast, liksom Lindberg också medger, hör hemma i en nationalistisk världssyn. I en fungerade två- eller flerspråkig gemenskap känner man ofta samhörighet även med begrepp som inte är på ens modersmål. Begreppen behöver inte finnas på det egna språket för att man skall kunna anknäta till dem, och som Benedict Anderson visat i världens kanske mest lästa nationalismstudie, finns det dynamiska politiska statsspråk som skiljer sig från befolkningens modersmål.² Detta gäller även *Euro-English*, och det gäller likaså 1600-talets latinsk-svenska blandspråk som Lindberg ger mustiga exempel på (s. 24–25). En indirekt slutsats av boken blir sålunda – och föga överraskande – att den latinsk-svenska diglossin, eller rättare sagt en levande flerspråkighet och de språkliga upplevelser som därtill hör, blivit främmande för den svenska publiken, men möjligen är på väg tillbaka.

Lindberg har med anspråkslöshet kallat sin bok en ”begreppshistorisk övning”. Bokens yttre är flärdfritt, men uppgiften desto större. Som helhet är boken en mycket förtjänstfull och entusiasmerande undersökning. Liksom alltid de bästa böckerna väcker den flera frågor än den besvarar, samtidigt som den gjuter en stabil grund för kommande undersökningar på de politiska begreppens fält i Sverige. Hos Lindberg är exposén tydlig och klar, och kopplingen mellan latinet och svenskan blir här en stor fördel. Det är att hoppas att boken läses och begrips av alla dem som under kommande år åtar sig att undersöka det politiska språkets historia inom inte bara det svenska, utan också det skandinaviska och nordeuropeiska språkområdet.

Charlotta Wolff

² Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edition (London & New York 1991), s. 133–135.

Historiebruk och opinionsbildning

Peter Hallberg, *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792*. Stockholm Studies in Politics 92, 354 s., Stockholms universitet, Stockholm 2003.

Statsvetaren Peter Hallbergs avhandling studerar politisk användning av historieskrivning under perioden 1740–1792. Den ger välgrundade bidrag till förståelsen av hur representationer av det förgångna användes för att påverka beteenden, legitimera makt, bilda opinion och forma kollektiva identiteter. Syftet är även att förklara hur denna historieskrivning förhöll sig till och bidrog till framväxten av en ny offentlighet.

Hallberg urskiljer fyra politiska funktioner i tidens historieskrivning, mer eller mindre artikulera även i samtiden. Man kunde tala om en pragmatisk funktion syftande till att skapa och upprätthålla ett upplyst, medborgerligt samhälle. Genom goda exempel, inte minst från store män, inpräntades medborgerliga dygder. Vidare, menar författaren, användes det förflutna som ett ideologiskt vapen i kampen om den allmänna opinionen. Jämfört med den förra funktionen fanns här ett uppenbarare inslag av motsättningar (mellan grupper, mellan individer och institutioner, eller mellan stater). Nära förbunden är också den funktion som rör legitimeringen av politiska handlingar och förhållanden. Slutligen urskiljs en identitetsskapande funktion.

Hallberg betonar den ökande betydelsen av publiken (både som retorisk resurs och realitet) i framväxten av en livaktig offentlighet. Genom att alltmer övergå till svenska (i stället för latin och franska) bidrog historieskrivningen till att popularisera och nationalisera offentligheten. Samma effekt hade de stadigt minskande formaten; i början av 1700-talet trycktes fyra procent av den historiska litteraturen i det billigare och populärare oktavformatet, i slutet av seklet var denna siffra 73. Hallberg lyfter även fram den livaktiga periodiska litteraturen och menar att en inte bara väl utvecklad och politisk utan dessutom radikal (offentlig sfär) *public sphere* var ett faktum före 1772. Två faktorer var särskilt avgörande för den snabbhet med vilken denna offentlighet etablerades: För det första 1766 års tryckfrihetsförordning, och för det andra den intensiva konflikten mellan de ofrälse stånden och adeln, vilken inte bara orsakade en kvantitativ boom utan även en tydlig polarisering av det offentliga meningsutbytet.

Dessa resultat grundar sig dels på begrepps- eller diskurshistoriska undersökningar (inte minst inspireras författaren av Quentin Skinner), dels på studier av spridning. Det första empiriska kapitlet, ”History and the Formation of Civic Morality”, behandlar hur olika aktörer uppfattade historieskrivningens potentiella nytta, särskilt i relation till föreställningar om det upplysta och medborgerliga samhället i vardande. Här studeras tal, historieböcker, biografier, tidskrifter och annat. Även visuella medier (statyer till exempel)

berörs; dåtida figurer framhöll, i likhet med författaren själv, deras förmåga att nå en vidare, till och med icke läskunnig publik. Varför de avfärdas som marginella i förhållande till tryckta texter är därför oklart.

Det följande kapitlet "Publishing Strategies and the Diffusion of History" redogör i första hand för hur ord som det allmänna, allmänheten, *publique* och *public* förstods i samband med just historieskrivning, liksom hur denna anpassades – vad gäller format, typsnitt, stil, språk och, i någon mån, även i fråga om val av medium i den meningen att tidskrifter också uppmärksammas – i syfte att nå en större publik. Författaren menar å andra sidan att just uppkomsten av historiska tidskrifter kan ses som ett tecken på ett livaktigt publikt intresse. Kapitlet undersöker också utifrån subscriptionslistor spridningen, i termer av stånd- respektive yrkestillhörighet, av Olof Dalins *Svea rikes historia* (1747–1762). Undersökningen är grundlig, låt vara att resultaten kanske inte överraskar utan främst kompletterar tidigare studier, och de reservationer i fråga om generaliseringar författaren omgärdar resultaten med är omfattande. Ändå skulle man vilja veta mera, till exempel om den geografiska spridningen och om hur projektet marknadsfördes, vilket rimligen måste ha påverkat vilka som faktiskt köpte det.

De berörda kapitlen är samlade under rubriken "History as Social Practice". De följande fyra, samlade under rubriken "The Contentious Past", uppfattar jag som avhandlingens viktigaste. Kapitlet "Languages of Order and the Politics of Description" bildar bakgrund genom att diskutera skilda föreställningar och begrepp rörande "samhället". Vad författaren kallar "an early language of class"⁵⁵ – relaterat till föreställningen att samhället i huvudsak konstituerades av inte fyra stånd utan två grupper, de med privilegier och de utan – är centralt. Begreppsligt tar sig detta uttryck i bruket av *odal* i diverse sammansättningar – förutom i tal om jämlikhet och upplysning, om ära, dygd och medborgerlighet, samt om förtjänst i motsats till börd. Detta studeras genom den ymniga litteratur i olika former vilken utkom åren 1769 till 1772 och som i hög grad belyste och kritiserade olika former av adligt maktmissbruk. Tolkar jag författaren rätt, var det just denna litteratur, under frihetstidens sista fyra år, som innebar etablerandet av en svensk "*public sphere*".

De följande tre kapitlen berör alla mer explicit olika gruppers politiska bruk av historien. I tur och ordning undersöks ofrälse ("Liberty Lost: Narratives of Corruption"), adlig ("Noble Responses and the Rhetoric of Reaction") respektive kunglig historieskrivning ("Liberty Regained? Gustavus III's Rhetoric of Revolution"). Vad gäller den förra visas – bland annat genom uppmärksamhet på termer som *opinion*, *frihet* och (återigen) *odal* – hur historieskrivningen brukades som ett ideologiskt vapen för att kritisera adliga privilegier. I huvudsak urskiljs två varianter. Dels kunde man mena att solida historiska kunskaper överhuvudtaget avslöjande inkonsekvenser i styrelsen och motsägelser i det politiska tänkandet. Dels handlade det mer explicit om att visa hur adeln korrumpert de politiska traditionerna, genom att ha hind-

rat att man verkligen löpte linan ut i 1719/1720 års regeringsform, liksom genom att överhuvudtaget och mer långsiktigt ha undergrävt en sant svensk och uråldrig tradition av frihet och inflytande.

Det adliga svaret bestod i korthet i ett åberopande av nationens lagar: Adliga privilegier var garanterade i författningen, och därmed punkt. Denna strategi tog sig uttryck dels i ett deltagande i den offentliga debatten (med historiska belägg för privilegierna), dels i åtal. Framgången i båda fallen var ringa, och adeln uppvisar, enligt författaren, överhuvudtaget en oförmåga att effektivt delta i den nya offentligheten. Skickligare var då, efter statskuppen 1772, Gustav III. Här fokuseras inte minst bruket av begreppen *frihet* (och det är detta avhandlingstitelns pluralform anspelar på) och *revolution*. Frihetstiden var enligt den gustavianska propagandan i själva verket en tid av despotism; revolutionen hade restaurerat friheten, och själv var kungen en del av denna frihetstradition, uppbyten inte minst av de två föregående Gustaverna. Olika former av historiska iscensättningar (som tal, medaljer, statyer, dramer) berörs; särskild vikt ges åt ett par historiker, Anders Schönberg och Sven Lagerbring.

Ett personregister hade ökat avhandlingens värde. Närmast i kontrast till den dominerande grundligheten och de perspektivrika resonemangen framstår en del märkligheter. Om den bild som pryder omslaget sägs endast att det är Moder Svea. Vad denna allegori över statlig övervakning av gruvnäringen – en frontespis till en samling regler och förordningar utgiven av Bergskollegium år 1736 – har med avhandlingens tematik att göra är oklart. Att flera 1800-talsforskare – bland andra de två som författaren anför – hävdar att en (borgerlig) offentlighet etablerades först efter 1809 är förstås alldeles riktigt. Men tvärtemot vad författaren ger intryck av har 1700-talshistoriker, inklusive flera av dem han anför, länge hävdar att en sådan existerade redan långt tidigare. Mot bakgrund av den betydelse tryckfrihetsförordningen 1766 tillskrivs, är det även oklart hur perioden dessförinnan, liksom den efter 1772, egentligen förhåller sig till Hallbergs snabbt etablerade ”new public sphere” åren 1769 till 1772.

Annat uppfordrar till vidare diskussion. Att bedriva begrepps- eller diskurshistoria på ett språk och uttrycka den på ett annat rymmer sin egen problematik. Frågan kunde ha diskuterats. Termen *public opinion* används till exempel både som översättning, i referat och som en analytisk kategori. I 1700-talsengelska förekom den, så knappast svenskans *allmänna opinionen*. Detta är författaren väl medveten om. På de 28 sidor med de svenska originalcitaten hittas *opinion* tre gånger, varav ett egentligen är en översättning från franskan från 1951. I de två övriga fallen har ordet en klart negativ klang av fördomar. ”The permanence and potential spread of public debate and criticism gave rise to the concept of ‘public opinion,’ which contemporaries described as a tribunal of reasoning citizens that political actors had to appeal to”, heter det redan på avhandlingens första sidor. Består kontexten av skinnerska *vocabularies*, är det emellertid alls inte givet att ”det allmännas

domstol” (och andra varianter) är samma sak som ”public opinion”, eller för den delen detsamma som den på 1800-talet mer allmänt introducerade ”allmänna opinionen”. Det är inte självklart att något alltid förloras eller precis vad, men frågor som dessa hade bort diskuteras.

Och vilka beskrevs egentligen som ”political actors”? Två begrepp som troligen hade berikat diskussionen om de historiserats är ’historia’ och ’politik’. Angående historia undrar man särskilt över eventuella förändringar över tid (det rör sig om ett halvsekel, begreppshistoriskt inte vilket som helst). Hur det förgångna användes politiskt kunde – i synnerhet som författaren anför Reinhart Koselleck som en viktig influens – ha belysts ytterligare och kompletterats med hur synen på historien överhuvudtaget påverkade *sättet att tänka* politik. En sista fundering gäller författarens beskrivning av förställningen att samhället i huvudsak konstituerades av två grupper, de med privilegier och de utan, ibland liktydigt med ”the nobility” respektive ”commoners”. Till någon del kan tolkningen bero på att författaren själv ser på sina aktörer på detta vis. Inga allvarigare försök görs för att differentiera de grupper som strider mot varandra. Och trots att det enda exemplet på adelns strategi att använda åtal egentligen gäller prästerskapet, sägs de tre lägre stånden ha formerat en enad front mot adeln.

Peter Hallbergs *Ages of Liberty* är infallsrik, omfattande och överlag välskriven och grundlig. Avhandlingen spänner över en ansenlig period, dyker ned i skiftande källmaterial och rymmer mer som vore värt att framhålla. Avhandlingens historiografiska problematik är angelägen. Den stimulerar till vidare frågor, men ger tvivelsutan ännu fler svar. Förtjänsterna är många.

Patrik Lundell

Nyanserat om pressidealens utveckling

Patrik Lundell, *Pressen i provinsen. Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*, 384 s., ill., Lund, Nordic Academic Press 2002.

En stor del av den svenska presshistoriska forskningen råkar ut för en häftig kritik i Patrik Lundells avhandling *Pressen i provinsen*. Lundell granskar tidningarnas utveckling och synen på tidningslitteraturen under perioden 1750–1850. Geografiskt fokuserar han på tidningarna i två östergötländska städer, Linköping och Norrköping. Målet är att igenom granskningen av två provinsstäder nå ett nytt perspektiv och därefter omtolka bilden av offentlighetens utveckling. I stället för att tillämpa Habermas idealtyp gällande borgerlig offentlighet på sitt studieobjekt, har han valt ett begreppshistoriskt närmande.

Tidningslitteraturens utveckling i Stockholm och Uppsala har ofta fått stå som modell för pressens utveckling, så även i studier med provinsiellt fokus.

I Lundells avhandling glöms inte Stockholm och Uppsala heller bort. De spelar en viktig roll, men inte som modeller, utan för att de dåtida jämförelserna och förhållandena till huvudstadsregionen ständigt är närvarande i studien. Provinsaktörerna var väl medvetna om de tidningsideal som hämtades från utlandet och från Stockholm. De rättade sig inte blint efter dessa, utan reagerade på varierande sätt. Detta lokala politiska spel kring tidningars funktionslogik behandlar Lundell skickligt.

I sin historiografiska inledning polemiserar Lundell mot historieskrivningen rörande den svenska pressens utveckling. Häftigast kritiserar han presshistorisk forskning som satt likhetstecken mellan berättelsen om den moderna pressens genombrott som daterats till 1830-talet, d.v.s. processen där professionellt redigerade tidningar med noggranna linjedragningar och kontrollerat innehåll kommit till, samt Jürgen Habermas idealtyp. Lundell visar på ett övertygande sätt det problematiska i att placera ”Habermas förföriska idealtyp” (s. 15) i 1830-talets Sverige. Jämfört med det sena 1700-talets pressklimat ter sig 1830-talets tidningar, och framför allt det högt uppskattade *Aftonbladet*, mindre hängivna att främja rationell diskussion och nå de bästa lösningarna på vardagliga problem. Om upplysningsivern under 1700-talets senare hälft tog sig uttryck i en vilja att *ta del* i den allmänna diskussionen, lät publicisterna i 1830-talets Stockholm (på 1840-talet i hela landet) snarare sin publik *ta del av* sitt budskap. Men, som Lundell är noggrann att påpeka, finner vi inte heller Habermas borgerliga offentlighet varken i Östergötland eller i huvudstadsregionen under 1700-talets andra hälft. Det var i första hand inte borgarna som läste tidningarna eller skrev i dem, utan medlemmarna av det första och andra ståndet.

Lundell slösar inte sidor på att redogöra för idén om borgerlig offentlighet, vilket egentligen är bra då kritiken inte handlar om Habermas teori utan tillämpningen av teorin. Läsaren blir dock påmind om Lundells kritik litet för många gånger. Kritiken är nog övertygande, men de enligt min mening verkligen intressanta poängerna i avhandlingen – och de är många – handlar om annat.

Lundell är också på andra punkter mån om att skriva ut sina avvikande åsikter när han inte är överens med enskilda forskares tolkningar. Detta gäller förutom tillämpningen av borgerlig offentlighet också upphöjandet av *Aftonbladet* till den moderna pressens modellblad (Lundells käpphäst nummer två), men också tolkningar av enskilda aktörer eller bristande känslighet i användningen av historiska begrepp. Boken tar öppet ställning och är i allmänhet övertygande i sina ställningstaganden. Som läsare litar man på författaren, eftersom kritiken alltid är välavvägd. Denna typ av öppna ställningstaganden är uppfriskande läsning, även om rösten ibland blir aningen för polemisk.

Pressen i provinsen är en berättelse om hur pressen med Lundells ord utvecklades från ett forum för medborgerliga samtal till ett organ för modern opinionsbildning. I den sållar Lundell fram en bild av hur de olika aktörerna, vilka till största delen agerade i Östergötland, såg på tidningslitteraturens

uppgift. Professionaliseringen, d.v.s. att den tidningsutgivande mångsysslaren, som var beroende av allmänhetens insända upplysningar, fick ge vika för den professionella redaktören eller publicisten, är en nivå av berättelsen. Speciellt i bokens första del som berör 1700-talets andra hälft får läsaren möta de rätt så få aktörer som bedrev tidningsutgivning i Östergötland. Valet att gå nära in på aktörerna och beskriva deras mångsysslande iver är lyckat. Beskrivningarna av entusiaster av typen Didric Gabriel Björn och hans *Linköpings Bladet* och senare i boken *Argus*-kritikerna i huvudstaden eller Jacob Philip Tollstrop och hans *Wadstena Weckoblad* är rika på kuriösa händelser som belyser spelreglerna för de dåtida aktörerna.

Under 1800-talets två första decennier kom professionaliseringen i gång. Detta syns i att det ”medborgerliga samtalet” så småningom redigerades bort samt att ord som ’redaktör’ och ’publicist’ fick nya betydelser. Dessutom blev förhållandet till insänt material, som tidigare varit kärnan i tidningarnas innehåll, mindre uppskattande. Tidningarna blev flera och så småningom blev det tidningarna som var aktörer i stället för de enskilda utgivarna. Tidningarna började också tävla med varandra: dels måste de notera impulserna från huvudstaden och utlandet, de modeller som *Argus* och *Aftonbladet* utgjorde, och dels gällde det att profilera sig i förhållande till lokala konkurrenter.

Här kommer vi till en annan nivå i berättelsen. Lundell tar nämligen fasta på hur tidningsmakarna beskrev läget och hur de reagerade: Å ena sidan fanns den nya publicisten *à la* Georg Scheutz och Johan Johansson med sin *Argus* och L. J. Hierta med sin *Aftonbladet* som tolkade (det politiska) läget och agerade som opinionsledare. Å andra sidan reagerade en mängd tidningar mot utvecklingen och betonade det gamla idealet enligt vilket tidningen skulle publicera samtligt insänt stoff och således, utan att ta parti, låta alla åsikter komma fram. Denna motsättning ter sig dessutom annorlunda i och med att fokus ligger i provinsen. Det är inte fråga om ett ensidigt mottagande av influenser från huvudstaden. Mest handlade det om dynamiken på den lokala marknaden. Det rymdes inte två tidningar av medborgerlig modell på en liten ort och därför var nykomlingarna ofta nödgade att profilera sig på annat sätt.

Den kanske intressantaste delen i Lundells avhandling är just behandlingen av hur och i vilka ordalag tidningarna profilerade sig. Mycket av ordspelet cirkulerade kring orden ’liberal’ och ’liberalism’. I och med att Lundell inte tar för givet en indelning i liberala och konservativa tidningar, lyckas han analysera detta språkbruk på ett nyanserat sätt. Mestadels valde de tidningar som kallade sig liberala att inte publicera insänt material som inte motsvarande deras liberala program och beskrev sina motståndare som konservativa. De s.k. konservativa tidningarna vägrade däremot till en början att använda sig av samma vokabulär. De gjorde i stället anspråk på att stå för det gamla tidningsidealet enligt vilken alla opinioner fick träda fram, men under 1840-talet tvingades de s.k. konservativa tidningarna faktiskt att anpassa sig till liberalernas retorik och följa en uttalat konservativ linje i både sin retorik och utgivningspolitik. Lundells berättelse om utvecklingen från medborgerliga samtal

till modern opinionsbildning tar här slut. Då även de tidningar som kallats konservativa på 1840-talet öppet började stå för en viss opinion, försvarades eller förverkligades inte den medborgerliga tidningslitteraturen längre.

Då Lundell skildrar dessa stora berättelser går han in på otaliga mindre, vilka ibland skildras behagligt lakoniskt och aldrig utan insiktsfulla kommentarer. Till ett av de många tankeväckande avsnitten i boken hör behandlingen av hur en del provinstitningar började skriva om behovet av emancipation från huvudstadens och *Aftonbladets* hegemoni. Förutom att behandlingen är spännande, synliggörs den fördel som just provinsperspektivet har. Man får ett annat perspektiv på förhållandena mellan centrum och periferi, nämligen den dåtida upplevelsen av hur idéer spreds, togs emot och användes i nya kontexter och hur denna användning fick konsekvenser som aktörerna inte alltid kunde förutspå.

Styrkan i Lundells sätt att berätta ligger inte enbart i att han ger uppmärksamhet åt retoriken i och om tidningarna, utan framför allt i att Lundell behandlar sina studieobjekt på ett rättvist sätt. Även om Lundell beskriver en utveckling i historien lyckas han fånga upp även sådana strävanden som inte passar in i förloppet. Att språkbruket, också förlorarnas språkbruk, får ständig förståelse är ett genomgripande drag i avhandlingen. Trots denna begreppshistoriska attityd går han inte in för att diskutera det begreppshistoriska närmare utan låter vaga antydningar om begreppshistorisk beläsenhet räcka. Lundell nöjer sig med att hänvisa till Reinhart Koselleck och hans *Sattelzeit*. Det gör läsaren en aning besviken att Lundell inte alls går in för att behandla den modernitetsproblematik som han tar upp då han hänvisar till en *Sattelzeit*, speciellt då han skriver om hur ”modern opinionsbildning” etableras. Det hade kanske varit att slösa bort värdefulla sidor på att plädера för begreppshistoria; viktigast är att Lundell kommer med värdefulla bidrag till en diskussion om användningen av begrepp såsom upplysning, politik, parti, liberalism, redaktör, publicist, allmän opinion och offentlighet.

Ändå tänker man sig att en bredare (internationell) diskussion kunde ha gett mer värde. Åtminstone kunde viss begreppshistorisk forskning av relevans för temat ha nyttjats. Nu noteras till exempel Lucian Hölschers ’Öffentlichkeit’ i *Geschichtliche Grundbegriffe* eller J. A. W. Gunns ’Public opinion’ i *Political Innovation and Conceptual Change* (1989) inte alls. Inte heller uppmärksammas Jörn Leonhards studier om språkbruket kring liberalism i England, Frankrike, Tyskland och Italien under halvsekleet efter franska revolutionen.¹ Då Lundell behandlar en viktig bit av retoriken kring liberalism i Sverige, kunde resultaten i Leonhards studier säkert ha varit värda att kontrastera till. Kanske är det så att studierna kommit ut så nära varandra att Lundell helt

¹ Jörn Leonhard, *Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters* (München 2001). Se även Jörn Leonhard, ’From European Liberalism to the Languages of Liberalisms: The Semantics of Liberalism in European Comparison’, *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual History* 8 (2004).

enkelt inte hunnit notera Leonhards arbete. I så fall väcks förhoppningar om kommande jämförelser.

Lundells uttryckssätt är stramt och genomtänkt. Detaljer noteras nog, men onödigheter ges inte utrymme. Som läsare stannar man ofta upp för att begrunda lyckade ordval.

Jani Marjanen

Bokdistributionen i Finland före de moderna bokhandlarnas uppkomst

Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800* [Kolportörer och bokhandlare. Förvärv och distribution av böcker i Finland fram till år 1800], Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1098, 362 s., ill., Helsinki, 2006.

Finland har inte i alla avseenden varit perifert, utan många gånger har idéer och texter vandrat med häpnadsväckande hastighet till de nordligaste delarna av Europa. Trots att landet har varit glest bebyggt och kommunikationerna ofta varit dåliga har böcker hittat fram sedan medeltiden. Vi har ändå saknat en mer heltäckande bild av de nätverk som spritt böcker i vårt land – både Sverige och Finland – före industrialiseringen och professionaliseringen av bokbranschen. Forskaren Tuija Laine, docent i kyrko- och bokhistoria vid Helsingfors universitet, har nu genomfört ett imponerande arbete och tecknat en bild av bokmarknaden i Finland fram till år 1800. På grund av att forskningsobjektet i praktiken är så omfattande och distributionen varit så oorganiserad har undersökningen krävt en genomgång av stora källmaterial och ett sammanställande av mycket splittrade uppgifter. Men resultatet är en mångfacetterad och, som det verkar, mer heltäckande beskrivning av bokmarknaderna än man i utgångsläget trott vara möjligt.

Bokbranschens internationella karaktär är en självklar utgångspunkt för Laine. Bokhandeln som helhet följde inte politiska eller ens språkliga gränser innan den svenska staten på 1700-talet ingrep med handelspolitiska åtgärder och andra försök att reglera bokhandeln. Tvärtom var kontakterna till i synnerhet det tyska språkområdet livliga, vilket var givet på grund av de stora bokmässornas betydelse och det faktum att boktryckarkonsten var stark där. Under 1600-talet var dessutom Östersjöområdet ekonomiskt och kulturellt en naturlig enhet som den värld man levde och verkade i som handlande, hantverkare, allmoge, adel eller lärd. De svenska universiteten låg vid denna tid längs Östersjöns kuster, och bokhandlare och presumtiva kunder kunde röra sig rätt obehindrat mellan dessa städer där bokhandeln var livligast. Men bokmarknaden i Finland var ändå förhållandevis liten

och utspridd, efterfrågan och utbud oförutsägbara och mycket varierande. Vidare fanns en marknad för böcker på finska vilka inte kunde säljas på annat håll. Att helt försörja sig på att sälja böcker var därför sällan möjligt. Bokbranschen såg följaktligen helt annorlunda ut än i dag. Bokbindarna utgjorde en stark och etablerad yrkeskår, medan boktryckeri, förläggande, författande och bokhandel fortfarande var verksamheter som generellt sett inte var och en för sig kunde ge en tillräcklig utkomst. I stället var verksamheterna ofta kombinerade med varandra eller med helt andra näringar och ofta bara periodvis utövade.

Bokmarknaden bestod av två huvudsakliga delar, dels den lärda världen, med universiteten, stiften och skolorna som nav, dels den litteratur som rikade sig till folket i allmänhet, var skriven på folkspråket och distribuerades aktivt av prästerskapet i syfte att sprida det kristna budskapet och stärka folkets sedlighet. Att man redan på 1600-talet aktivt spred böcker på finska, till en början tryckta i Stockholm, är en sak som sällan betonas tillräckligt. Även vid spridningen av böcker till folket innehade just kyrkan en central roll, varför domkapitlens arkiv utgör centrala källor för Laine, vid sidan av universitets arkiv, städernas och skolornas arkiv, tidningar och olika bokkataloger och förteckningar som hon tack vare sitt tidigare omfattande arbete inom området känner väl till. Även privata arkiv, inte minst släkten Gezelius olika arkiv, har gett värdefulla uppgifter om bokmarknaden i Finland.

Inte oväntat är det tre Johannes Gezelius, far, son och sonson, som framträder som stora gestalter med sin mångsidiga verksamhet för kyrka, skolor och boklig lärdom i Finland. Som centrala figurer i kyrkans förvaltning och sin tids patriarker i Finland verkade i synnerhet de två äldre av dessa under årtionden som producenter av böcker. Samtidigt kunde de på grund av sin position få böckerna distribuerade genom mer eller mindre villiga kyrkoherdar och lärare som fick lov att lösa in böcker för församlingarnas behov. Far och son Gezelius hade under slutet av 1600-talet inte bara ett tryckeri, egna manuskript och översättningar utan även ett omfattande nätverk av återförsäljare runt om i Finland. Trots att tillverkningen och distributionen av trycksaker vid denna tid var rätt kostsam och framför allt arbetsdryg var slutprodukten ändå inte nödvändigtvis orimligt dyr. En hel del officiella tryck spreds gratis, och småtryck såldes till förmånliga priser. Bokhandeln skedde alltså vid denna tid genom kringresande kolportörer, boktryckarnas utländska eller inhemska kommissionärer, präster och andra lärda samt inte minst bokbindarna som närmast fanns i skolstäderna. Distributionsnätverket var alltså mycket instabilt, men sannolikt kunde man väl få tag på en bok som man verkligen ville ha, förutsatt att man kände till boken. Ser man till mängden böcker som spreds hade dock prästerskapet och kyrkan en central roll vid distributionen.

Den kronologiskt upplagda redovisningen av forskningsresultaten framskrider från de professionella, fasta bokhandlarnas svåra start i Åbo och studenternas och professorernas besvär att skaffa sig litteratur till de mer etable-

rade nätverken mot slutet av 1600-talet. Det stora nordiska kriget innebar ändå enligt Laine inte bara ett dramatiskt avbrott i branschens tillväxt, utan även att en stor del av bokbeståndet i Finland *de facto* försvann. Hon visar med illustrativa exempel på den skriande brist på böcker som besvärade församlingarna. Marknaden hämtade sig dock småningom. Bokutbudet växte med tiden, och subskriptionerna blev ett vanligare sätt för boktryckare och förläggare att reducera de ekonomiska riskerna. Också domkapitlen samlade helst förhandsbeställningar av församlingarna och privatpersoner för sina kostsammare bokutgivningsprojekt. I takt med att bokmarknaden växte väster om Östersjön, etablerade sig allt fler återförsäljare även i Finland. Under 1700-talets gång blev på samma sätt boktryckandet i Finland bättre etablerat, och den professionella bokhandel som tidigare fungerat i nära relation till universitetet blev mera diversifierad. Förutom i Åbo fungerade bokdistributionen i städerna dock fortfarande i huvudsak genom kommissionärer och bokbindare, som Laine lyckats få fram nya uppgifter om, vilka hon sammanställt med tidigare känd information. En viktig kanal för böckernas spridning var också auktionerna som i viss mån undersökts både i Finland och Sverige. Ur auktionsprotokollen kunde dock än mer uppgifter om själva bokbeståndet utvinnas. Helhetsbilden är mycket splittrad, men intressant i sin mångfald.

Den senare delen av 1700-talet blev på grund av ekonomiskt bättre tider och friare bokhandel en period av kraftig tillväxt. Även bokproduktionen i Finland växte och man tryckte t.ex. flera nya upplagor av den finska Bibeln. Upplagorna blev allmänt taget större. Även efterfrågan på skolböcker var stor, och skolbiblioteken växte i takt med att undervisningen blev allt bredare och man tog i bruk moderna läroböcker. Kommissionsbokhandlarnätet spred sig runt landet, och slutligen startade den första fasta och långlivade, med regelbundna öppettider försedda bokhandeln på J. C. Frenckells tryckeri i Åbo på 1780-talet. Romanerna och reseskildringarna skapade ny efterfrågan, liksom den växande mängden ekonomisk litteratur. Sverige, i synnerhet Stockholm, kom ändå att vara den givna centralorten för den finländska bokbranschen under 1600- och 1700-talen. Under denna period kom boken att bli ett alltmer utbrett bruksföremål, samtidigt som den rent religiösa litteraturens andel sjönk.

Tuija Laines undersökning innehåller en stor mängd uppgifter om hur bokmarknad och bokdistribution såg ut och i praktiken fungerade innan den moderna professionella bokhandeln uppstod. I bilagor har hon dessutom sammanställt nyttiga data i överskådlig form. Att kyrkan fått en så central roll i verket är motiverat genom prästerskapets centrala roll som huvudsaklig bärare och spridare av den bokliga kulturen under den undersökta perioden. Man kunde kanske nyansera bilden ytterligare med till exempel adelns bokinköp, som sannolikt åtminstone delvis byggt på egna kanaler, men fokus har hos Laine inte legat på bokbeståndet, utan på den kommersiella bokdistributionen. Att undersöka bokmarknaden i tidigmodern tid är en utmaning som

Laine klarat väl. Det handlade om enskilda människors separata företag som genomfördes med högst varierande framgång och inte sällan under mycket långa perioder, vilket leder till att källmaterialet är svårt att hantera. Laines bok är utan tveivel ett grundverk på området. Genom att presentera vidden av källor visar hon också nya vägar för bokhistorikerna att slå in på framöver.

Jessica Parland-von Essen

Finska språkets segertåg problematiserat

Katja Huumo, *"Perkeleen kieli" – suomen kieli ja poliittisesti korrekti tiede 1800-luvulla* ["Perkeles språk" – det finska språket och den politiskt korrekta vetenskapen på 1800-talet], Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 166, 211 s., ill., Finska Vetenskaps-Societeten – Suomen tiedeseura, Helsinki 2005. Katja Huumo, Lea Laitinen & Outi Paloposki (toim.), *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla* [Skapandet av ett gemensamt språk. Perspektiv på det finska skriftspråkets utveckling under 1800-talet], Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 979, 380 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2004.

Katja Huumo disputerade i januari 2006 på avhandlingen *"Perkeleen kieli" – suomen kieli ja poliittisesti korrekti tiede 1800-luvulla*. Hon har valt att studera språkfrågan i Finland ur ett vetenskapshistoriskt perspektiv genom att på ett kontextualiserande sätt behandla två språkstrider i medlet av 1800-talet. Avhandlingens utmanande rubrik, vars citat ("*la langue du Perkelä*") är av L. G. von Haartman, har fått en del uppmärksamhet, men det finns mycket annat i boken som förtjänar att bli uppmärksammat. Boken har mycket att ge både nationalismforskningen och vetenskapshistorien, men också dagens diskussion om publiceringsspråk inom universitetsvärlden.

Rubriken är kännetecknande för skrivsättet i avhandlingen. Huumos text innehåller boken igenom kluriga och småraljerande avsnitt, vilket inte betyder att texten skulle vara oseriös. Snarare får läsaren intrycket att Huumo njuter av en viss uppfinnarglädje under skrivprocessens gång. Med sin lediga och tidvis ironiska stil lyckas hon synliggöra märkligheterna i hennes ämne för läsaren. Hennes sätt att stanna upp och begrunda detaljer som enligt dagens sätt att se på språkförhållanden verkar udda, vittnar om en strävan att undvika teleologiska tolkningsmodeller och verkligen sätta sig in i de studerade aktörernas föreställningsvärld. För henne är berättelsen om hur finskan utvecklats till vetenskapens och så gott som hela Finlands språk inte linjär, utan har sina omvägar och trassliga ojämnheter. Framför allt har utvecklingen aldrig varit predestinerad.

Huumo studerar inte frågan om akademiskt språkbruk som en utveckling mellan åren x och y, utan närmar sig problemet genom två språkstrider i mitten av 1800-talet: den första inom Finska Läkaresällskapet och den andra inom Finska Vetenskaps-Societeten. Kring sin genomgång av de två striderna har hon byggt upp kontextualiserande kapitel om synen på vetenskapen, dess nationella roll och dess språk samt publikationsspråket i tidskrifter utgivna av de nämnda sällskapen efter 1800-talets mitt. I dessa kontextualiserande kapitel knyter Huumo striderna om språket till andra samtida processer i vilka man bl.a. definierat vetenskap som något skilt från folkupplysning, positionerat olika vetenskapsgrenar mot varandra och tagit ställning till möjligheterna att från Finlands horisont bidra till en allmän (kosmopolitisk) vetenskaplig debatt.

Språkstriderna som Huumo behandlar påminner om varandra. I båda fallen prövades de vetenskapliga sällskapen genom att finskspråkiga texter erbjöds till publicering. Frågan om det finska språket som vetenskapligt språk väckte både jubel och motstånd. Striderna får en del uppmärksamhet i den övriga offentligheten, men sist och slutligen behandlas publiceringsfrågorna inom de två sällskapen. Striden inom Finska Läkaresällskapet delar Huumo in i två faser. På sällskapets möte vintern 1848 föreslogs att tryckningen av även finskspråkiga alster borde tillåtas i publikationsserien *Finska Läkaresällskapets Handlingar*. Motiveringen var att finskan var många finnarers modersmål. Sällskapets grundare och ordförande Carl Daniel von Haartman, som i allmänhet förespråkade en konservativ linje i samhällspolitiska frågor, tog kraftigt ställning mot förslaget. von Haartmans auktoritet räckte dock inte till att förkasta detsamma. Slutligen beslöts det att värdefulla bidrag kunde publiceras även på finska. Den förargade von Haartman avsade sig sitt medlemskap i sällskapet. I sitt avskedsbrev, som han uttryckligen krävde att skulle sparas i sällskapets arkiv, argumenterar von Haartman att ändamålet med sällskapets publikationsserie var ”rent medicinskt Vetenskapligt” och att för detta ändamål kunde inte något annat språk än svenska, ”som är den finska bildningens språk”, användas och att det var ett gemensamt språk för alla finska läkare (s. 81). Att von Haartman själv inte behärskade finska gjorde antagligen frågan känsligare för honom.

Efter von Haartmans avgång skickade Erik Alexander Ingman in en text på finska för publicering i sällskapets *Handlingar*. Det är tydligt att han ansåg att det var rätt stund att agera för en förändring inom Läkaresällskapet. Förutom den språkliga offensiviteten innehöll Ingmans text även en hel del vetenskapliga nymodigheter. Ingman hade vistats i Paris och där bekantat sig med en mer empirisk skola. I sin text ”Ovatko taudit itsenäisiä, eläväisiä olen-toja?” (Är sjukdomar självständiga, levande varelser?) attackerade han den rådande naturfilosofiska läran, som såg sjukdomar som självständiga varelser som kunde drivas ut ur kroppen. Imanuel Ilmoni, som representerade den naturfilosofiska riktningen och såg Ingmans text förutom som ett personligt påhopp även som en attack mot kollegialiteten inom läkarprofessionen, av-

gick från *Handlingarnas* redaktionsråd kort efter Ingmans skrivelse. Detta ledde sedermera till ett häftigt åsiktsutbyte mellan Ingman och Ilmoni om finskan som vetenskapens språk. Båda två hade finska som hemspråk och uppmuntrade språkets användning i allmänhet, men synen på medicin som vetenskap och vetenskapligt språkbruk skiljde dem åt.

Den andra debatt som Huumo går in på fick sin början inom Finska Vetenskaps-Societeten i och med att Johan Henrik Eklöf på sommaren 1849 skickade in en finskspråkig meteorologisk uppsats om islossningen i Kumo älv för publikation. Frågan om att publicera texter på finska hade aldrig varit på tapeten, även om publicering av vetenskapliga alster hörde till Finska Vetenskaps-Societetens viktigaste uppgifter. Tidigare hade societetens texter tryckts på latin, svenska och franska samt i några enstaka fall på tyska. I Eklöfs text var innehållet ingalunda radikalt. Metodologiskt följde den en tradition som var bekant inom societeten. Det radikala låg i språket. Förutom språket kom dock författarens levnadsvanor och den eventuella reaktionen från statsmaktens sida att bli faktorer som lyftes fram i debatten. Debatten höll sig inte heller enbart inom sällskapet, utan blev noterad även på utomvetenskapliga forum då flera tidningar rapporterade om tvisten. Även om senare historieskrivning gärna lyft upp Eklöf som en av pionjärerna i arbetet för finska språket framgår det tydligt att Eklöf i den stunden inte var någon vinnare: texten förkastades då den förknippades med fennomskt sinnade studenters verksamhet, något som ogärna gavs för mycket utrymme i de trots allt rätt så lojalistiska kretsarna kring universitetet strax efter Europas galna år.

Som ett argument för att de vetenskapliga publikationerna skulle ges ut på svenska eller någotdera av de stora kulturspråken (i detta sammanhang franska eller tyska) användes behovet av att bli förstadd även utanför Finland. Här aktualiseras frågan om å ena sida kosmopolitisk vetenskap (främst naturvetenskaperna) och å andra sidan nationella vetenskaper som antingen gagnade nationen genom kunskaper om dess tillstånd (till exempel lokalbeskrivningar) eller hade direkt nationsbyggande syfte (t.ex. historia och geografi). Huumo fäster upprepade gånger uppmärksamhet vid att man oftast inte reflekterade över att svenskan inte lästes utanför Norden men ändå ansågs vara lämplig för den kosmopolitiska vetenskapen. Iakttagelsen är viktig, men den skulle dra nytta av en mer långtgående diskussion om uppfattningarna kring bägge språken. Svenskan var inte bara elitens språk. Inte heller var finskan ett språk som både skulle utvecklas och användas till att höja majoritetens bildningsnivå. Även andra betydelser förknippades med språken. Debattörerna lyfte också fram att det vetenskapliga språket i svenskan redan var så utvecklat att man kunde uttrycka vetenskapliga tankegångar på svenska, medan finskan fortfarande krävde språkliga innovationer. Det grafiskt-visuella dyker dock inte upp i Huumos analys trots att det säkerligen haft en betydelse. Finska texter publicerades liksom tyska fortfarande i faktur, medan svenska texter sedan en tid trycktes i antikva liksom texter på franska

eller latin. Svenskan torde ofta ha uppfattats som hörande till samma familj som andra europeiska språk. Senare, då både svenskan och finskan nationaliserats, torde denna uppfattning ha genomgått en förändring.

Efter genomgången av de båda striderna återvänder Huumo till frågan om finska språkets utveckling som vetenskapens språk. Hon problematiserar åter det linjära och visar hur man utgående från situationen i början av 1900-talet sett Ingmans och Eklöfs finska strävanden som ett slags startskott för finskans genombrott. Den senare utvecklingen, som är välbekant och på ett analytiskt sätt återges av Huumo, motsvarade varken Ingmans eller Eklöfs avsikter: både Finska Läkaresällskapet och Finska Vetenskaps-Societeten fick finska systersällskap, Duodecim och Suomalainen Tiedeakatemia (Finska Vetenskapsakademien), vilka till en början koncentrerade sig på att utveckla det finska vetenskapliga språket. Så småningom blev systersällskapen uttryckligen finska sällskap och Finska Läkaresällskapet samt Finska Vetenskaps-Societeten, om inte uttryckligen, så åtminstone i vardagsverksamheten svenska sällskap (senare har språkindelningen åter uppluckrats). Beskrivningen av denna process är inte heltäckande, utan snarast understryker den det oförväntade i processen. Ingmans och Eklöfs provokationer på 1850-talet hade ett annat mål; de strävade efter att föra fram finskan i den vetenskapliga debatten, men i stället utvecklades de vetenskapliga sällskapen till mer eller mindre skilda offentligheter. Kring sekelskiftet 1900 hade de finska sällskapen inte längre särdeles många beröringspunkter med de respektive svenska sällskapen. Till utvecklingen bidrog även att synen på vetenskapens kosmopolitiska roll ändrades och att skiljelinjen mellan folkbildning och vetenskap drogs allt tydligare.

Trots att texten överlag är god läsning lider texten av att redigeringsprocessen blivit på hälft. Slarv i citattecken och små konsekventa skrivfel är tidvis irriterande. Vårre är inkonsekvensen i återgivningen av citat. Ibland är svenska eller engelska citat översatta till finska, ibland anges de i originalform. Ibland ges citaten översatta i texten och originaltexten i noten, ibland uteblir originaltexten. Detta är märkligt, eftersom språket står i centrum av studien och det ofta är av stort intresse att läsa just originalformuleringen eller åtminstone bli upplyst om vilket språk som skribenten använt. Det måste dock framföras att i de fall där Huumo översatt citat från svenska till finska och originalet anges i noten, är översättningarna både stilistiskt och sakligt lyckade.

Frågor om kosmopolitisk vetenskap, folkbildning samt politiskt korrekta sätt att göra vetenskap artikuleras i dag på ett annorlunda sätt än på 1800-talet, men avhandlingens tema har knappast förlorat sin aktualitet. Politiska val kring vetenskapliga alsters publikationsspråk och publikationskanaler görs ständigt. Huumos avhandling är ett insiktsfullt och relevant bidrag även för dagens funderingar kring publiceringsspråk.

Boken *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen*, som redigerats av Katja Huumo, Lea Laitinen och Outi Paloposki, bjuder på fler perspektiv på utvecklandet av ett finskt skriftspråk under 1800-talet.

Boken har tillkommit inom projektet *Suomen kirjakielen kehitys ja vakiintuminen 1800-luvulla* (Det finska skriftspråkets utveckling och etablering under 1800-talet), där samtliga skribenter medverkat. Jag koncentrerar mig här främst på de artiklar som utgår från olika språkdebatter eller diskuterar hur man såg på det finska språket, men lämnar Katja Huumos artikel om Finska Läkaresällskapets språktvist utan kommentarer då den inte skiljer sig allt för mycket från kapitlet i avhandlingen. Överlag kan man konstatera att artiklarna i boken diskuterar med varandra, vilket är speciellt lyckat då skribenterna företräder många olika vetenskapliga discipliner.

Vissa av artiklarna bidrar mindre till bokens överliggande tema. Boken inleds med Jyrki Hakapääs presentation om bokdistribution och bokhandel i Finland under 1800-talets första hälft. Artikeln är i sig inte obetydlig om man vill granska skriftspråkets utveckling, men förblir på en allmän nivå och lyckas inte, trots den i och för sig intressanta behandlingen, anknyta till det språkhistoriska sammanhanget. Ilkka Herlins försök att gestalta J. V. Snellman som en systembyggare i konstruktionen av Finland behandlar nog språket som en viktig byggsten, men går inte in på diskussionen om språket. Den kanske mest udda artikeln i boken är skriven av Tiina Päivärinne och behandlar Juhani Ahos verk *Rautatie (Järnvägen)* och dess betydelse för uppfattningarna om järnvägen som teknologisk innovation. Både Päivärinne och Herlin tillämpar Thomas P. Hughes modell för teknologisk-sociala system i sina tämligen politisk-kulturellt betonade studier; en metod som i något utförligare arbeten torde leda till nya perspektiv men inte egentligen når sin fulla styrka i det korta artikelformatet.

Outi Paloposki riktar intresset mot översättningslitteraturen och dess ställning under första hälften av 1800-talet. Speciellt lyckad är hennes diskussion om användningen av ordet *suomentaa* (förfinska) i stället för att tala om att översätta till finska. Paloposki kopplar användningen av ordet med den upplevda vikten av att skapa något finskt under en tid då finska språket av många språkaktivister sågs som tämligen outvecklat (men ändå vackert) och jämför med användningen av orden försvenska, *verdeutschen* och *Englishing* vilka alla tre senare fallit ur bruk. Översättningar sågs på många håll som ett sätt att förbättra språket och som en möjlighet att importera bildning. Paloposkis tolkning är att sådana ord kommit till under en brytningspunkt i utvecklandet av vernakulärerna, de lokalt använda språken. För *Englishing* skedde det under 1500-talet, för *verdeutschen* kring sekelskiftet 1800 och för försvenska i olika former från 1400-talet till 1800-talets slut. Att *suomentaa* så att säga fastnat i språket kan ha att göra med att den typens härledningar passar bra in i finskan. Dels kan man tänka sig att *suomentaa* och översätta analytiskt skildes åt som olika sorters översättningsaktiviteter, d.v.s. att de representerade olika graders aklimatisering till det finska, men användningen av dessa ord var dock oftast inte så reflekterad. Paloposki använder sig inte av möjligheten att spekulera kring frågan om huruvida den popularitet ordet *suomentaa* fick kunde ha att göra med nationell självbild: översättning skulle

innebära överföring mellan ”likvärdiga” kulturer, där både den exporterande och importerande kulturen skulle ha förmåga att ta del i en universell diskurs, medan förfinskning, försvenskning eller *Englishing* krävs då förhållandet mellan kulturerna är mer asymmetriskt.

Översättningars sågs dels som ett sätt att introducera bildningslitteratur, rentav bildning, för folket (J. V. Snellman) och dels som ett hot för utvecklandet av egen finsk litteratur (Pietari Hannikainen). Att tematisera det främmande och det utländska i förhållande till det inhemska, framför allt det finska, var viktigt i konstruktionen av det finska. Tydligare än i Paloposkis artikel syns detta i Sirkka Paikkalas uppsats om utländska namn och deras återgivning i finska språket. Paikkalas text är den längsta i boken och är eventuellt också stadigast förankrad i den debatt den studerar. Debatten är saftig, och Paikkala presenterar den så att spänningen debattörerna emellan samt deras omsorgsfulla förhållande till denna viktiga fråga förmedlas väl till läsaren. Hennes strävan att inte gruppera debattörerna i nutida kategorier som till exempel purister och rationalister utan låta de historiska aktörerna komma fram med sina egna argument gör att debattens ursprungliga intensitet förmedlas till läsaren.

Hur skall man skriva Rousseau på finska? Eller Thames eller Gustaf för den delen? Debatten pågick från och med 1830-talet, med ett avbrott under en strängare censurperiod på 1850-talet, och började avta på 1870- och 1880-talen. Debattens kärna låg i inget mindre än det finska språket och det finska folkets bildning. Frågorna var många: Skulle utländska namn korrumpiera språket? Skulle folket uttala namnen rätt? Om de lärt sig att läsa utländska namn i förfinskad form (till exempel *Russo* i stället för Rousseau), kunde de då känna igen namnet i originalform? Skulle förfinskningar göra att kontakten till den civiliserade världen försvann? Har namnen i sig en rätt att vara namn eller borde namnen underställas språkets lagar?

Trots att de föreslagna modellerna för rättskrivning låg väldigt långt ifrån varandra präglades debatten av ett behov av att verkligen lösa frågan. Till slut blev det den mäktiga G. Z. Forsman (Yrjö Sakari Koskinen) som på 1850- och 1860-talen styrde debatten mot en kompromiss där namnen i princip skrevs enligt ursprungsspråket, men vedertagna översatta namn skrevs på finska. Vissa av hans förslag ifrågasattes i fortsättningen och debatten tog givetvis inte slut, men synen enligt vilken man skulle skriva utländska namn enligt uttal och med finska bokstäver (bl.a. den tidigare nämnda E. A. Ingman och Wolmar Schildt-Kilpinen förespråkade denna linje) försvann så småningom. Intressant nog hade Fabian Collan redan tidigare i en kritik av Ingman kommit med en modell som inte skiljde sig särskilt mycket från Forsmans, men Collans förslag torde ha haft mindre genomslagningskraft, dels för att tiden kanske inte ännu var mogen, dels för att han skrev på svenska och inte hade samma politiska ställning som Forsman.

Det är vissa frågor som Paikkala inte tar itu med. Detta kan man knappast klandra henne för, men det kan påpekas att det skulle ha funnits möjlighet

till att lägga mera tid på själva aktörerna och deras retorik. Vilka deltog och varför? Periodiseringen är en fråga som inte heller intresserar Paikkala. Att det sker ett brott i debatten i och med språkförordningen 1850 är självklart, men händer det något i debattörernas syn på det finska språket under perioden som Paikkala studerar? Man kan kanske tänka sig att finskans framtidspotential inte sågs på samma sätt på 1830-talet, då språket i första hand var ett allmogespråk och en hobby, som på 1860-talet då det hade nått så gott som samma status som svenskan och sågs som språket för dem som skulle styra landet i framtiden (jfr Miroslav Hrochs nationalismmodell). Likaså kan man fråga sig när det inte längre var möjligt att diskutera finskans stavning och skrivsätt på svenska, d.v.s. när den finsk- och svenskspråkiga offentligheten inte längre diskuterar samma frågor. I debatten på 1830- och 1840-talen rörde sig aktörerna obesvärat över språkgränserna, medan den senare debatten gick mestadels på finska.

Petri Lauermas artikel om den s.k. dialekternas kamp i formandet av ett finskt skriftspråk och Lea Laitinens bidrag om debatten om nekningsordet i finskan presenteras med en starkare anknytning till språkets utveckling än Paikkalas och Paloposkis fallstudier. Speciellt Laitinen är värd ett tack då hon lyckas beskriva de lingvistiska frågorna på ett rätt detaljerat sätt utan att förvirra den lingvistiskt mindre bevandrade läsaren och utan att tappa den röda tråden i debattanalysen. Grovt förenklat handlade debatten om huruvida nekningsordet skulle böjas i alla situationer (t.ex. *emme, ette, enkä, äläkä*) eller om det i vissa situationer gick att använda som en oböjlig partikel (såsom *nej* och inte i svenskan, *no* och *not* i engelskan samt *nein* och *nicht* i tyskan). Debatten kulminerade under 1870- och 1880-talen och kretsade främst kring August Ahlqvist, professor i finska språket, och A. W. Ingman, professor i exegetik (och yngre bror till den tidigare nämnda E. A. Ingman). Debatten var inte fri från personliga påhopp eller institutionell rivalitet: Ahlqvist hade tackat nej till positionen som förman för Finska Litteratursällskapets språkvetenskapliga avdelning, gav ut tidningen *Kieletär* och förde en kamp mot Yrjö Koskinens ungfennomaner, medan Ingman hade tackat ja till samma position och verkade inom Finska Litteratursällskapets *Kirjallinen kuukausilehti*. Frågan var inte ny, men den aktualiserades av Ingman och hans språkvetenskapliga avdelning. Denna period av språkligt utvecklingsarbete och normering av skriftspråket, handlade mycket om att nå en tillfredsställande beskrivning av språkets natur. I viss mån handlade det om olika försök att definiera det finska. Enligt den dåtida retoriken gällde det att finna finska språkets egentliga natur, *kieletär*, och att för användningen av nekningsordet finna en regel som låg i överenskommelse med denna. Regler för språkbruket kunde sedan inhämtas från olika håll: från de dialekter som ansågs ha korrumperats minst av främmande influenser, från en längre språklig tradition, folkspråkliga praxis eller det mest ändamålsenliga sättet att skriva.

En språkstrid som denna kan kanske aldrig nå ett slut, men just i detta fall gick Ahlqvists ursprungliga förslag, som krävde konsekvent böjning, hem

med vinsten (senare modifierade han förslaget en aning). Emil Nestor Setälä, som kom att bli en av de största språkvetenskapliga auktoriteterna i Finland, skrev som gymnast en grammatik över finska språket där han behandlade nekningsordets böjning, utan att alls presentera andra alternativ. Han ignorerade debatten trots att han, som Laitinen visar, var medveten om dess lopp och argumentering. Att Setäläs grammatik användes som lärobok på universiteten ända fram till 1980-talet och att han senare som etablerad professor diskuterade den gamla debatten från ett utanförperspektiv, torde ha bidragit att hans linje sist och slutligen blev så framgångsrik.

Dialekternas kamp (man kunde tänka sig att tala om kampen om dialekterna) ter sig som mer spännande i Laitinens fallstudie än i Petri Lauermas artikel som berör värderingen av de olika dialekterna i konstruktionen av ett skriftspråk under 1800-talets första decennier. Dels kan det bero på att Lauerma har valt att presentera de enskilda aktörerna i debatten separat, utan konstruera en debatt. Dels har det att göra med att han anger "slutresultatet" för kampen, ett skriftspråk med inslag från olika dialekter, men med betoning av det västfinska målet, som en självklar utgångspunkt och således fäster mindre uppmärksamhet på spänningarna mellan de olika förslagen. Frågan om hur dialekterna värderades och användes i språkdebatterna under senare decennier hade för övrigt varit värd en egen artikel. Kanske en sådan dyker upp i något annat sammanhang.

I boken framstår 1870-talet som en intensiv period av språknormering. Taru Nordlund beskriver metaforerna som användes i språkvårds- och språknormeringsdebatterna mellan åren 1870 och 1875. Nordlund tar tyvärr bara fasta på några enskilda debatter, men diskuterar på ett stimulerande sätt metaforernas något inkonsekventa användning. Populärt var till exempel att beskriva språkauktoriteterna (särskilt August Ahlqvist) som trädgårdsmästare. Å ena sidan skulle de främmande organismerna rensas bort ur trädgården. Å andra sidan skulle det finska språket kultiveras så att det kunde nå samma nivå som de (andra) europeiska språken: då finskans utvecklingsnivå inte var tillräckligt hög, saknades ord för centrala begrepp som redan hade ord i andra språk, vilket gjorde att det var omöjligt att inhämta kultur på hög nivå genom att till exempel översätta Aristoteles. Rädslan för att Finland och finskan skulle förbli något perifert och obildat var dock inte helt dominerande. Vissa optimister såg stort framtidspotential i finskan. Enligt B. F. Godenhjelms retorik hette det till exempel att då den gemensamma odlingen är för år sprid sig och bar allt mer frukt skulle den förvandlas till den härligaste örtagård.

Boken avslutas med Laura Erika Tuominens uppsats om receptionen av översatt fransk skönlitteratur i tidskriften *Valvoja* under 1880- och 1890-talen. Tuominen lyckas lyfta fram det som hängt i luften genom boken: förhållandet till främmande impulser, den starka bildnings- och sedlighetsdiskursen samt synen på finska språkets potential. Dessa behandlar hon ledigt och tydligt.

Recensenterna i *Valvoja*, med läraren i de nya språken (tyska, franska, engelska) Hanna Andersin i spetsen, diskuterade dels språket i översättningarna, dels lämpligheten i att översätta de recenserade verken. Kriterierna för hurudan litteratur och hur översättningen skulle ske var rätt så tydliga. Den litteratur som skulle fogas till det bildade livets sfär i Finland skulle passa in i det finska kulturlandskapet (naturalistiska beskrivningar av storstadens dekadens passade inte) och dessa skulle berika den språkliga utvecklingen (att översätta via ett annat språk ledde t.ex. till dubbel kontamination och hade alltså negativ effekt).

Tuominen diskuterar kort den finska språkpurismen, något som tagits upp även i Paloposkis, Paikkalas, Laitinens och Nordlunds artiklar. I samtliga är purismen något som har att göra med nationalismen eller nationaltanken (*kansallisuusate*). Så är det säkert, men tyvärr blir både purismen och nationalismen förenklade kategorier som 1800-talsdiskussionerna sedan placeras i. I stället för att man skulle identifiera olika slags retorik om nationen, är nationalismen en orsakande faktor – ibland får man bilden att det till och med är fråga om en historisk aktör – och den språkliga purismen är ett uttryck för den. Fel går det till exempel då Tuominen påstår att i ”Finland är den språkliga purismen tydligt kopplad till den snellmanska finsknationella ideologin” (s. 359), trots att det i samma bok i Sirkka Paikkalas artikel tydligt visas att Snellman inte var en anhängare av att förfinska skrivsättet av utländska namn, d.v.s. åtminstone inte på den punkten anhängare till den språkliga purism som Tuominen beskriver. Fallstudierna i boken förmedlar enligt min mening bilden av att de olika språkpuristiska ansatserna inte går att reducera till en enkelt definierbar finsknationell ideologi! Tvärtom var nationen och det finska i hög grad omtvistade.

I fråga om behandlingen av nationalismen hade många av skribenterna i *Yhteistä kieltä tekemässä* haft nytta av att ta åt sig en liknande öppenhet för historiska slumpmässigheter och aktörernas intentioner som Katja Huumos avhandling representerar. Att lyfta fram 1800-talets språktvister och analysera deras politisk-kulturella betydelser på ett detaljerat plan är det oaktat en värdefull gärning.

Jani Marjanen

Den ”fallnas” frälsning, makten och omsorgen

Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*. Brutus Östlings Bokförlag Symposium, 495 s., ill. Stockholm & Stehag 2004.

Anna Jansdotters doktorsavhandling som kom ut för ett par år sedan är fortfarande värd att uppmärksammas. Både empiriskt och teoretiskt är boken en intressant undersökning som i den internationella kvinnohistoriska och köns- eller genushistoriska kontexten för vidare diskussioner om makt och omsorg, diskursanalys och socialhistoria samt om religionens betydelse.

Jansdotter studerar en rörelse som hon kallar en räddningsrörelse, d.v.s. en sådan där en grupp kvinnor ägnar sig åt socialt arbete vars syfte är att rädda en annan grupp av kvinnor. De som skall räddas är kvinnor som lever på prostitution; de som räddas är väckelsekristna över- och medelklasskvinnor som agerar utgående från sin religiösa världsåskådning. Jansdotter är intresserad av sättet på vilket skillnader mellan dessa kvinnogrupper konstruerades och hur man kan se på maktrelationer mellan kvinnor. Hon är även intresserad av förhållandet mellan kontroll och omsorg i det sociala arbetet. Därtill vill hon använda religion som ett analysredskap för att nå en fördjupad förståelse av räddningsrörelsens konstruktioner av kvinnligheter och av dynamiken i det sociala arbetet.

Prostitution och prostituerade har behandlats i en mängd undersökningar under de senaste årtiondena. Även räddningsarbetet har diskuterats i några undersökningar. En ständig spänning mellan två huvudsakliga tolkningsramar kan kristalliseras i två begrepp: kontroll och omsorg. Renodlade tolkningar betonar antingen den sociala kontrollen eller välviljan och omsorgen. Mer nyanserade tolkningar, som även Jansdotter presenterar, problematiserar dessa renodlade tolkningar och betonar i stället att social kontroll och omsorg går hand i hand i allt socialt arbete.

Jansdotter relaterar sin undersökning till tidigare forskning genom tre centrala perspektiv. Hon vill föra in en religiös kontext som tolkningsram och således komplettera analysen av räddningsrörelsen som ofta sätts i samband med det borgerliga samhällets framväxt. Det enligt Jansdotter paradoxala förhållandet mellan välvilja och förtryck – eller omsorg och kontroll – i det sociala arbetet utgör hennes andra perspektiv. Hon är intresserad av samspelet mellan välviljan och förtrycket. Det tredje perspektiv som Jansdotter lyfter fram är konstruktioner av skillnader mellan olika kvinnor och olika kvinnogrupper, men hon vill även problematisera detta perspektiv. Med dessa tre perspektiv sammanfattar hon den övergripande frågeställningen på följande sätt: ”Vad uppstod i mötet mellan räddningskvinnan och den kvinna som skulle räddas, vilka föreställningar om kvinnlighet producerades i räddnings-

rörelsens ideologi och praxis, vilka föreställningar och ordningar om socialt arbete skapades i räddningsrörelsen?” (s. 33.)

Jansdotter strävar inte efter att vara en teoretisk ortodox eller purist. Hon har hellre valt att använda sådana teoretiska och metodologiska verktyg som tjänar hennes frågeställningar. Avvägningarna blir explicita till exempel i hennes sätt att använda flera olika maktförståelser i undersökningen. Delvis bygger avhandlingen på en traditionell förståelse av makt som över- och underordning, delvis bygger den på en diskursiv, foucaultsk maktförståelse. Därtill är användningen av begreppsparet privat och offentligt, som spelar en central roll i Jansdotters avhandling, inspirerat av olika teoretiska diskussioner.

Även diskurs och ideologi utgör centrala begrepp i Jansdotters avhandling. Användandet av diskursbegreppet bygger – föga överraskande – på Michel Foucault och Joan Scott. Samtidigt betonar Jansdotter betydelsen av ideologibegreppet och vill uttryckligen använda sig av begreppet ideologi i texten. Hon analyserar räddningsrörelsens ideologi genom att fördjupa sig i dess diskursiva implikationer. Hon identifierar rörelsens ideologi, lyfter fram rörelsens praktiska arbete samt studerar hur kvinnornas handlingar och tankar skildras av rörelsen.

Boken består av tre delar. Del I (Räddningsarbeten 1850–1920) ger en bild av rörelsen för prostituerade kvinnors räddning i Sverige från 1850-talet ungefär fram till år 1920. Jansdotter kartlägger hur och varför rörelsen arbetade och vilka som var engagerade i den. Den första delen av boken både konstruerar och kontextualiserar räddningsrörelsen. Del II (Räddningens geografi) diskuterar rörelsens föreställningar om kvinnlighet och rumslighet samt hur det sociala arbetet gestaltades och organiserades. Syftet är att dekonstruera rörelsens ideologi med hjälp av en deduktiv läsning av materialet. Del I och del II bygger på tryckt material (årsberättelser, småtryck, tidskrifter o.d.) och otryckt material såsom protokoll, journalanteckningar, dagböcker och brev. Även bildmaterial har utnyttjats.

Del III (Räddningen som dialog) går ned på individnivån och analyserar en brevväxling mellan en diakonissa och en prostituerad kvinna. Jansdotter frågar sig hur dessa två kvinnor agerade i det gemensamma räddningsprojektet. Närmandet är induktivt; forskaren försöker vaska fram teman som varit centrala i brevväxlingen.

Räddningsrörelsens viktigaste metod var ett räddningshem där en prostituerad kvinna i en sluten miljö skulle omvändas, förändras och integreras i samhället. Det första räddningshemmet öppnades i Sverige år 1852; fram till år 1920 grundades ungefär 20 hem för prostituerade. Olika Magdalenahem, skyddshem och räddningshem var verksamma i landet med tyngdpunkten i Stockholm. Jansdotter periodiserar den svenska räddningsrörelsen i fyra faser: uppbyggnadsfasen på 1850- och 1860-talen, tillväxt- och konsolideringsfasen på 1870- och 1880-talen när prostitutionsfrågan debatterades livligt, professionaliseringsfasen från början av 1890-talet till början av 1900-talet samt rörelsens fjärde fas från sekelskiftet till 1920-talet. Då kritiserades

de gamla metoderna, men samtidigt startades även kompletterande verksamheter till det gamla räddningshemssystemet.

Enligt Jansdotter är omvändelsen ett centralt begrepp om man vill förstå räddningsrörelsen. Rörelsen som baserades på en väckelsekristen världsbild eftersträvade en personlig omvändelse hos dem som skulle räddas. Under en tidsperiod då den sociala frågan och filantropin blev aktuella i Norden, var det uttryckligen enbart väckelsekristna grupper som fokuserade på räddningen av prostituerade. Jansdotter menar att detta kan förklaras på tre möjliga sätt. De prostituerade uppfattades som en hotfull samhällsgrupp som samtidigt var ”ovärdig”, men enligt den väckelsekristna verklighetsuppfattningen var alla människor lika syndiga och behövde räddning. Räddningsarbetet var också svårt, men väckelsekristna grupper såg de prostituerade själar hellre som en utmaning som med hjälp av Guds kärlek kunde vinnas till kristen tro. Därtill uppfattades de prostituerade som orena, men genom sin väckelsekristna tro kunde räddarna skydda sig från orenheten. Därigenom monopoliserades räddningsrörelsen av väckelsekristna grupper och räddningen blev ett kristligt socialt arbete.

Med införandet av religion i analysen av ett borgerligt samhälle vill Jansdotter inte föreslå ett alternativ till kategorier som klass och genus. Däremot menar hon att religionen var en del av detta samhälle. Hon anser att den religiösa räddningsrörelsen konstruerade både skillnader och likheter mellan olika grupper av kvinnor. I skildringar av räddningskvinnor och de kvinnor som skulle räddas konstruerade räddningskvinnorna sig själva som normala, respektabla, och de prostituerade som de andra, icke-respektabla. Samtidigt konstruerade omvändelseberättelserna en likhet mellan kvinnorna – båda grupperna blev sanna kristna endast genom en omvändelse. I räddningsrörelsens genusediskurs hittar Jansdotter även en mångfald som visar att det fanns utrymme för olika typer av kvinnligheter.

Jansdotter menar att räddningsrörelsens dynamik utgörs av en spänning mellan välvilja och förtryck eller med andra ord mellan kontroll och omsorg. För Jansdotter är den blandning av makt och omsorg som finns i räddningsarbetet ett fascinerande drag som kan leda till en problematisering av tidigare renodlade tolkningar. Hon menar att omsorgsperspektivet, med en maktanalys som fond, är ett fruktbart perspektiv. Här närmar hon sig begreppet *caring power* som Annemieke van Drenth och Francesca de Haan lanserade år 1999 och som jag har använt i boken *Synti ja siveys* (2002), fastän hon inte explicit använder samma begrepp.

Dialogen mellan diakonissan Louise Fryxell och den prostituerade Lovisa K. är den mest spännande delen av Jansdotters avhandling. Spänningen mellan kontroll och makt var tydlig i deras korrespondens där båda tyckte att Lovisa borde sluta prostituera sig. För diakonissan var omvändelsen det allra centralaste, medan Lovisa själv ansåg att en egen bostad och ett annat arbete skulle vara det centrala i räddningen. Det foucaultska maktbegreppets fruktbarhet blir synlig när Lovisa genom att avfärda omvändelsen visar sin makt

i förhållandet till diakonissan. Däremot kan ett renodlat diskursanalytiskt perspektiv vara problematiskt om man vill analysera en prostituerad som ett subjekt. Om man utgår från en poststrukturalistisk förståelse av subjektet, är det inte en kvinna som levde på prostitution som utgör det centrala, utan det är vetandet om henne som kan studeras. Jansdotter har valt att studera både henne, den prostituerade kvinnan, och vetandet om henne. Utgående från en brevväxling talar hon om ett dialogiskt subjekt. Lovisa blir ett dialogiskt subjekt som agerar i räddningsprojektet, har sina egna förslag och kan motstå de förslag som kommer från räddaren.

Anna Jansdotters avhandling är en mångsidig och rik undersökning. Dess bidrag till den nordiska köns- och genushistoriska forskningen är både metodologiska, teoretiska och empiriska. I stället för en renodlad diskursanalytisk undersökning har Jansdotter sökt möjligheter för ett teoretiskt upplyst sätt att tolka samspelet mellan agerande och diskurs.

Pirjo Markkola

Kvinnokonferenser och formering för offentlighet

Lovisa af Petersens, *Formering för offentlighet. Kvinnokonferenser och Svenska Kvinnornas Nationalförbund kring sekelskiftet 1900*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 87, 232 s., Stockholm 2006.

Ända sedan uppkomsten av kvinnohistoria har kvinnors organisering varit föremål för aktiv forskning. Särskilt kvinnorörelsen vid sekelskiftet 1900 har behandlats ur många olika perspektiv. Lovisa af Petersens har lyckats hitta en ny infallsvinkel till detta undersökta tema som hon behandlar på ett intressant och fräscht sätt i sin doktorsavhandling *Formering för offentlighet. Kvinnokonferenser och Svenska Kvinnornas Nationalförbund kring sekelskiftet 1900*. Hennes frågeställning berör den vid sekelskiftet största kvinnoorganisationen i Sverige, Svenska Kvinnornas Nationalförbund (SKN), och de tre stora kvinnokonferenser som den organiserade i Stockholm åren 1897, 1911 och 1916.

Det finns tämligen litet tidigare forskning om SKN, trots att förbundet samlade största delen av den svenska borgerliga kvinnorörelsen och som mest hade 40 medlemsföreningar med ett sammanlagt medlemstal på dryga 40 000 personer. Det år 1896 grundade SKN kan betecknas som en paraplyorganisation vars främsta syfte var att utgöra en länk dels mellan svenska kvinnoorganisationer, dels till det internationella kvinnoförbundet International Council of Women (ICW). Det religiöst och politiskt obundna ICW hade grundats år 1888 och dess syfte var att skapa och främja samarbete mellan de olika nationella förbunden. Det har ansetts att SKN hade en kon-

servativ hållning i kvinnofrågor. Detta kan enligt Petersens ha bidragit till att SKN inte har tett sig som ett lockande studieobjekt för den feministiska forskningen, som varit mer intresserad av arbetarkvinnor samt radikala och liberala kvinnor. Petersens framhåller dock vikten av att studera alla kvinnorörelser, oberoende av deras politiska eller ideologiska program. De olika faglängerna och föreningarna inom kvinnorörelsen har ju inte existerat separat, utan i relation till varandra och omvärlden. Studiet av de olika föreningarna berikar självfallet helhetsbilden av kvinnorörelsen.

SKN strävade alltså efter att vara politiskt obundet och behandlade inte känsliga frågor som exempelvis freds- och rösträttsfrågan. Konsensussträvandet ledde också till avhållsamhet från att bilda frontlinje mot män. SKN engagerade sig främst i frågor om kvinnors arbete och andra former av verksamhet samt i frågor relaterade till sociala förhållanden och sedlighet. Avskaffandet av den reglementerade prostitutionen var en av de frågor som SKN tog kraftigast ställning till. Trots att SKN:s uttalade syfte inte var att arbeta för att förbättra kvinnans samhällliga ställning, kunde förbundet i sitt praktiska arbete tillika göra könspolitiska ställningstaganden. SKN hade en viktig funktion i etablerandet av både personers och föreningars nätverk. Förbundet fungerade också som en kunskapsbank och erbjöd kvinnorna en arena för värdefull praktik i offentligt agerande och utbyte. Förbundet såg inte offentligheten som något det självt ensidigt kunde utnyttja, utan ansåg att också offentligheten hade användning av förbundet som en förenande länk och kunskapsförmedlare mellan den privata och offentliga sfären.

Petersens frågeställning berör kvinnokonferensernas innehåll, form och funktion i relation till formering för offentlighet. Författaren vill med studiet av konferensernas innehåll kartlägga vilka frågor som togs på agendan för de borgerliga kvinnoföreningarnas paraplyorganisation. Med konferensernas form förstås främst "mötenas språk", d.v.s. själva konferenskulturen, men också frågor om konferensernas praktiska förverkligande – i vilka lokaler anordnades evenemangen och hur utsmyckades de? De funktionsrelaterade frågorna syftar dels till kartläggandet av de behov som fanns bakom anordnandet av konferenserna, dels till vilka funktioner konferenserna hade för de deltagande kvinnorna. Utöver dessa mer empiriska frågor i anknytning till konferensernas förverkligande analyserar Petersens konferensernas relation till den pågående processen som i forskningen kallats formering för offentlighet.

Begreppet formering för offentlighet är säkerligen mer känt inom den kvinnohistoriska forskningen i Sverige än i Finland. Petersens avhandling är en del av det i Sverige pågående forskningsprojekt som kartlägger kvinnohistoria utgående från detta begrepp.¹ Med formering för offentlighet förstås i avhandlingen den period vid sekelskiftet 1900 då allt fler kvinnor började framträda i offentligheten och yrka på bättre förhållanden för kvinnor som

¹ Se <http://www.skeptron.uu.se/broadly/sec/ffo.htm>

grupp. Kvinnorna nådde till en början offentligheten främst genom tal och skrift, men i stigande grad också genom de nya yrken som kvinnorna tillträdde. I grunden handlade det alltså om att kvinnor inte längre ville identifiera sig med enbart den privata sfären, utan började sträva efter tillgång till den borgerliga offentligheten.

I avhandlingen behandlas tre olika konferenser. Petersens motiverar granskandet av de tre konferenserna parallellt med att konferenserna då blir ett prisma genom vilket ett större historiskt skeende belyses – den borgerliga kvinnorörelsens formering och framträdande i offentligheten under moderniseringsprocessen. Gemensamt för konferenserna var att de alla anordnades kring sekelskiftet av SKN i Stockholm. Vidare var de alla allmänna kvinnokonferenser i den betydelsen att de inte behandlade någon specifik sakfråga, som till exempel rösträtten eller freds- och försvarsfrågan, utan tog upp en mängd vad som ansågs vara ”allmänna kvinnofrågor”. Konferenserna var partipolitiskt obundna, vilket inte alla gånger var synonymt med opolitiska.

Konferensernas funktion var att fungera som en slags offentlig arena för olika intressen och grupperingar. Det är således inte kvinnorörelsen i sig som studeras i avhandlingen, utan snarare kvinnorörelsens konferenser som manifestationer och identitetsskapande arenor. Då kvinnors organisering studerats har det oftast fokuserats på innehållet, d.v.s. vad kvinnor sade eller deras relation till män, men själva formen för organisering har ofta förbisetts. Författaren menar att man genom att studera den synliga kontexten, beakta de symboler som användes och se konferenserna som en dramatiserad manifestation kan blottlägga många av rörelsens strategier.

Petersens använder sig av olika teoretiska fält, vilket motiveras med att flera olika dimensioner av kvinnokonferenserna på så sätt kan fångas in. Författaren tar inte explicit ställning till avhandlingens relation till feministisk historieforskning. Den inom genusforskningen för närvarande aktuella teorin om intersektionalitet presenteras. Enligt denna teori kan inte genus ses som en enhetlig kategori, utan snarare som en multidimensionell, korsad och förhandlad kategori i samverkan med andra kategorier som exempelvis klass, etnicitet, generation och sexualitet. Därigenom är kvinnornas särorganisering en intressant fråga – varför valde egentligen kvinnorna att organisera sig enligt kön? ”Klass” är en annan viktig kategori i undersökningen och då står borgerligheten i fokus. Petersens vill betona borgerligheten som en tankegemenskap och ser borgerligheten som en iscensatt livsstil med vissa gemensamma markörer i kultur, sociala normer och mentalitet. I undersökningen framhävs därför, vid sidan av genuskonstruktionerna, den borgerliga kvinnorörelsens gemensamma klassmarkörer. Trots att det i den svenska kvinnorörelsen har förekommit gränsöverskridande samarbete kvinnorna emellan, vilket är ett relativt unikt drag för den svenska kvinnorörelsen, har det alltjämt funnits en klar hierarki inom det eftersträvade systerskapet. Författaren frågar sig därför hur kategorier som klass och genus påverkade konferensernas innehåll, form och funktion.

En viktig teoretisk utgångspunkt för Petersens är Habermas teori om den borgerliga offentligheten, enligt vilken en ny borgerlig offentlighet tog form under 1800-talet som en reaktion mot den feodala samhällsordningen. Den borgerliga offentligheten kännetecknades av att den utgjorde en arena för debatt i form av offentliga möten, associationer och tidningar. Petersens för fram den kritik som senare tiders genusforskning har riktat mot offentlighetsbegreppet. Habermas teori har ansetts vara könsblind, eftersom Habermas inte problematiserar att män och kvinnor har olika positioner i samhället och följaktligen också olika tillgångar till offentligheten. Skribenten ser ändå Habermas definition som användbar i undersökningens övergripande fråga samtidigt som definitionen ger uttryck för den offentlighet som de behandlade kvinnorna var ute efter. Petersens poängterar också att det finns en för undersökningen betydelsefull dualism i begreppet offentlighet. Utöver att offentligheten var ett forum för diskussion och kritiskt resonemang hade den också en rumslig dimension. Denna rumsliga aspekt av offentligheten belyses på ett intressant sätt i Petersens analys av konferensernas yttre former i det symboliskt utformade rummet med inslag av makt, identitet och sociala relationer.

Utöver de "stora" teorierna använder Petersens även mer specifika teoretiska begrepp, främst kollektiv identitet, uppfunna traditioner och emotionell energi. Det från sociologin härstammande begreppet kollektiv identitet använder Petersens som tolkningsinstrument vid analysen av konferensernas funktion. Under senare decennier har det varit populärt att använda begreppet kollektiv identitet i studier som behandlar kollektiva formationer i modern tid. En viktig del av konstruktionen och bevarandet av kollektiv identitet är ett kollektivt handlande i form av exempelvis manifestationer vars syfte är dels att forma gemenskapen, "vi-känslan", dels synliggöra kollektivet för omvärlden. Petersens ser konferenserna som manifestationer och således som fruktsamma studieobjekt i strävan att bilda en uppfattning om den identitetsskapande processen i kvinnorörelsen. I Hobsbawms anda ser Petersens konferensfenomenet som en "uppfunnen tradition" och fokuserar på vilken betydelse traditionerna hade för den identitetsskapande processen.

Petersens studerar alltså tre olika kvinnokonferenser och hävdar att dessa speglar kvinnorörelsens utveckling. Den första av de tre konferenser som Petersens behandlar är den år 1897 anordnade Skandinaviska kvinnokonferensen. Det är karakteristiskt att själva konferensförberedelserna *de facto* började med att det först beslöts att en konferens skulle ordnas och att det först efter detta beslöts vad konferensen skulle handla om. Enligt Petersens är detta ett tecken på att själva konferensen och dess former samt möjligheten för kvinnorna att träffas i det offentliga rummet var viktigare än behovet av att förmedla ett visst budskap. Under konferensen artikulerades främst två olika ståndpunkter, den samhällsmoderliga eller maternalistiska och den mer politiskt feministiska. Den förstnämnda kategorin bestod av föredrag i Ellen Keys anda, som förespråkade spridning av kvinnlig moderlighet från hem-

mets sfär ut till samhället. Enligt dessa föredrag skulle kvinnors offentlighet präglas av det traditionellt sett kvinnliga. De mer politiskt feministiska talarna krävde däremot grundligare ändringar i kvinnors sociala och politiska situation. Trots att det inom SKN fanns olika hållningar vid denna tidpunkt, var kvinnorna villiga att jämka sina åsikter för att trygga samarbetet. Konferensens innehåll kännetecknades således av en viss konsensussträvan. Alla grupperingar ville undvika att hamna i konflikt med männen och därför valde de en försiktighetens strategi. Petersens hävdar att eftersom det vid denna tid var långt ifrån vanligt att kvinnan besteg talarstolen, kunde den för 1897 års konferens "nya kvinnan" lämpligen kallas den talande kvinnan. Ytterligare beskriver Petersens den identitetsskapande processen i konferensen genom en utförlig presentation av konferenskulturen och sociala evenemang som t.ex. fester och utfärder i samband med konferensen. Hon hävdar att kvinnorna medvetet tog efter männens möteskultur men gav sitt eget innehåll åt de antagna formerna.

Därefter behandlar Petersen den internationella kvinnokonferensen år 1911 och koncentrerar sig nu mer än tidigare på konferensens yttre former. Hon beskriver t.ex. hur det kom sig att konferensarrangörerna fick förfoga över den svenska stålindustrins branschorganisations lokal Jernkontoret, som Petersens definierar som en riktig manlighetens högborg, och på vilka sätt kvinnorna gav lokalen en prägel som passade deras ändamål – lokalen skulle samtidigt vara både "feminin" och "värdig". Enligt Petersens var det inte bara den manliga lokalen som kvinnorna strävade att feminisera, utan de ville feminisera också själva konferenserna som en uppfunnen tradition. Detta är ett bra exempel på hur studiet av konferensernas former också kan berätta något om förbundets strategier och ideologi. Under konferensen 1911 ordnades både slutna och offentliga möten, men också ett antal fester, utflykter och visningar. På de slutna styrelsemötena var föredragningslistan brokig, då den innehöll t.ex. frågor om lagar, lungshot och vårdslösa föräldrar. I sedlighetsfrågan antogs en radikal hållning, och samma moral förespråkades för både män och kvinnor. De offentliga föredragen handlade om uppfostran och karriärvägar för kvinnor, men frågan om lika lön var för kontroversiell och måste slutligen lämnas obehandlad. Petersens konstaterar att de offentliga föredragen mera hade funktionen av att synliggöra kvinnofrågan i det offentliga rummet än att framföra ett specifikt budskap.

Konferensen 1911 kännetecknades av överdådiga fester och ceremoniella tilldragelser, och Petersens fråga om vad det blev av själva kvinnofrågan känns motiverad. En möjlig tolkning som presenteras är att de ståtliga arrangemangen under konferensen hade en samhällsbevarande funktion och att deras syfte var att manifesteras de översta samhällsskiktens positioner. Då konferenserna åren 1897 och 1911 jämförs med varandra blir det tydligt att den tidigare idealkvinnan, den talande kvinnan, nu ersatts med ett nytt ideal som Petersens kallar den kvinnliga kvinnan. Den kvinnliga kvinnan markerade sin klass- och könstillhörighet på ett sätt som inte var för provocerande

på de offentliga och traditionellt manliga arenorna. Åter handlade det om taktiska val och en medveten strategi.

Den tredje konferensen som avhandlingen behandlar är den Nordiska kvinnosakskonferensen, som anordnades år 1916. Konferensen ägde rum under första världskriget, vilket syntes i konferensens anspråkslösa former, åtminstone i jämförelse med 1911 års konferens. Kännetecknande för konferensen 1916 var dess starka skandinavistiska inslag. Petersens anser att kriget förde de nordiska kvinnorna närmare varandra. Agendan för konferensen blev klarare inriktad på enbart kvinnofrågor, då det beslöts att partipolitiska frågor och freds- och nykterhetsfrågor skulle utelämnas. Känsliga frågor utelämnades åter i strävan efter konsensus. En orsak till att det var viktigt att knyta och stärka banden mellan de nordiska länderna var synen på Norden som en användbar "övergångsfas" mellan den nationella och internationella kontexten. Konferensens innehåll reflekterar den samhällsliga förändringsprocess som pågått sedan de tidigare konferenserna. De offentliga föredragen hade som tema "Kvinnorna och höjandet av det husliga arbetet". I enlighet med hemarbetets "professionalisering" förespråkades bl.a. rationell utbildning i hemskötsel. Under den Nordiska kvinnosakskonferensen 1916 framhövs och politiserades kvinnornas verksamhet på ett nytt sätt. Kvinnorna kom också överens om att gemensamt ansluta sig till den internationella kvinnorörelsens krav på lika lön, vilket är något överraskande då frågan tidigare ansetts vara för kontroversiell. De teman som behandlades under konferensen vittnar enligt Petersens om att en ny tid nalkats för den borgerliga kvinnorörelsen och att fornering för offentligheten alltmer började ske med sikte på de villkor arbetsmarknaden ställde. Petersens kallar den kvinnobild som gestaltas genom konferensen för den deltagande kvinnan och menar att denna inte längre nöjde sig med att enbart formera sig för offentligheten. Hon ville nu på allvar äntra den. Den delaktiga kvinnan gjorde hemarbetet till en samhällslig fråga och placerade hemmets positioner i offentligheten. Till sina yttre former var konferensen betydligt mer anspråkslös än de tidigare.

I sin analys av de tre kvinnokonferenserna särskiljer Petersens skickligt motiven bakom kvinnornas agerande och framställer vilka strategier de medvetet gick in för. Tolkningen ger en nyanserad bild av konferenserna. Trots att granskningen av de tre olika konferenserna parallellt gör att behandlingen ställvis känns något splittrad, är det just genom helhetsbilden som respektive konferens olikheter och egenheter gestaltas på ett intressant sätt. Särskilt förtjänstfullt i avhandlingen är att den tar fasta på den internationella kontexten för svenska kvinnors tidiga organisering. Detta är ett tema som inte i nämnvärd grad behandlats i tidigare forskning då kvinnorörelsen i Sverige främst belysts utgående ifrån den nationella kontexten, något som stämmer väl in också på den finländska kvinnorörelsens historia. Även analysen av konferensernas yttre former bidrar till ny kunskap och tänkvärda tolkningar om såväl konferenserna som kvinnorörelsen.

Eftersom det inte har funnits tidigare forskning att tillgå om SKN eller de behandlade konferenserna har Petersens fått börja med att rekonstruera händelserna. Det är utan tvekan ett stort arbete hon gjort på grundforskningsnivå. Hon har utnyttjat ett mångsidigt källmaterial som tillsammans skapar en heltäckande bild av konferenserna. Utöver organisationernas arkiv har Petersens använt rikligt av dagspress och tidskrifter, genom vilka forskningen får en solid och bred bas att stå på. Att pressurklipp fått en central roll som källmaterial är motiverat också i det avseendet att SKN var väl medveten om pressens betydelse i informationsspridning samt i opinionsbildning. En del begrepp och termer kunde dock ha diskuterats mer ingående. Feminism är ett exempel på ett mångtydigt och i viss mån problematiskt begrepp som kunde ha klargjorts något mera ingående, särskilt som skribenten själv poängterar att feminismen inte var, och än mindre är, en enhetlig rörelse. Andra exempel på aningen diffusa begrepp är gestaltad politik och emotionell energi. Men allt som allt är avhandlingen sannerligen läsvärd och rekommenderas för envar intresserad av såväl kvinnohistoria som socialhistoria mera allmänt och av konferenser och andra manifestationer i det offentliga rummet.

Anna Hiidensalo

Lokalt eller nationellt?

Mary Hilson, *Political Change and the Rise of Labour in Comparative Perspective. Britain and Sweden 1890–1920*, 352 s., Lund, Nordic Academic Press 2006.

Historiker har traditionellt behandlat den moderna politikens uppkomst ur ett nationellt perspektiv. Man har skrivit Finlands, Sveriges eller t.ex. Rysslands politiska historia, och naturligtvis behandlat relationerna och kontakterna mellan dessa länder, d.v.s. det vi kallar utrikespolitikens eller de internationella relationernas historia.

Politiska fenomen och politisk organisering, folkrörelser och partier, har begreppsliggjorts som delar av ett mer omfattande, vanligen nationalstatligt, sammanhang. Man har illustrerat statens och nationens födelse och utveckling genom lokalhistoriska mikrobehandlingar, men man har inte intresserat sig för de lokala fenomenen i sig, utan uttryckligen uppfattat dem som byggstenar som den allmänna nivån byggs upp av. Det är därtill mycket sällan man sätter in lokalnivån i något annat sammanhang än ett nationalstatligt.

Man har nog kunnat jämföra olika nationella politiska system och politiska fenomen med varandra, men det är fortfarande mycket sällsynt med systematiska jämförelser. Det torde inte handla om att man inte skulle erkänna nyttan av jämförelser, men motivet för att göra jämförelser har inte varit ett intresse för den komparativa metoden som sådan; snarare har man helt enkelt velat sätta in föremålet för den egna forskningen i ett bredare sammanhang och lyfta fram dess särdrag. Till den komparativa metoden i sig har man förhållit sig skeptiskt. Man har uppfattat den som en schematisk, ytlig och inte tillräckligt källkritisk syssla som banaliserar historiens fascinerande mångfald och, framför allt, skymmer blicken för de historiska fenomenens unika drag, och därför inte riktigt sitter i ämnets traditioner.

Forskarna har således riktat sin energi åt andra håll. Inom politisk historia började man under 1900-talets sista decennier energiskt bredda den politiska handlingens begrepp, och närmade sig frågan om politikens väsen genom att granska olika diskursiva praktiker. Representanter för en något äldre skola sökte snarare strukturella förklaringar till politisk handling och organisering i ekonomin och de sociala omständigheterna. En forskningstradition för sig har skapats av dem som forskar i politikens undre och mellersta nivåer, så som medborgarsamhällets framväxt och organisering, eller de tidiga faserna av partisystemet som etablerade sig under 1900-talet.

De här forskningsinriktningarna har väsentligen fördjupat vår förståelse av de bryningsskeden som de europeiska politiska systemen har genomgått sedan 1800-talets sista årtionden. Det handlar om varken mer eller mindre än den nutida europeiska demokratins historia och en analys av de krafter och skeenden som på olika sätt påverkat den. Fördjupningen har ändå fort-

farande skett inom ett eller annat geografiskt och begreppsligt avgränsat rum, och man har inte noterat, eller inte vågat ifrågasätta, den avgörande roll som sådana avgränsningar spelar för hur forskarna ställer och besvarar sina frågor. Det nationella paradigmet styrka och kraft inom historieforskningen kan man se i hur självklart oproblematiska sådana begrepp som Finlands eller Sveriges historia fortfarande känns för oss.

Den nya forskningen inom politisk historia är ändå med god fart på väg att lösgöra sig från 1900-talets nationella paradigm. En aktör vid namnet Finland duger inte heller i övrigt längre som en given kontext för forskning under vilken vi på sedvanligt sätt kan skriva t.ex. en finländsk ors historia, Finlands ekonomiska historia, Finlands kulturhistoria eller Finlands idrotts-historia. Däremot duger aktören, området eller idén vid namn Finland utmärkt som *föremål* för forskning, vilket innebär att man kritiskt analyserar dess djupaste väsen på ett sätt som många säkert finner främmande.

En annan trend inom den nya forskningen i politisk historia, är att man söker förklaringar till olika fenomen i politisk handling. Detta har på sätt och vis inneburit att man gått decennier tillbaka i tiden. Om strukturella förklaringar framställde ekonomiska eller sociala faktorer som historiens mest grundläggande strukturer, som de krafter som skapade eller rent av styrde det politiska handlandet, fokuserar företrädarna för den nya historieskrivningen på individer och grupper som aktiva aktörer vilka styr sin egen verksamhet och formar sin omgivning. Om man med hänvisning till bakgrundsstrukturer kan förklara att frågor och människor passivt politiseras, vill de forskare som betonar mänskligt handlande visa hur människor aktivt politiserar frågor genom att lyfta fram dem. Ett parti föds inte, det skapas.

Mary Hilsons högklassiga forskning om arbetarrörelsens uppkomst och arbetarnas politisering i Plymouth i Storbritannien och Karlskrona i Sverige är ett utmärkt exempel på dessa trender inom politisk historia. Bokens titel kan ge en onödigt snäv bild av dess innehåll. Hilson, som undervisar och forskar vid Londons universitet, ger nämligen en mycket omfattande översikt över arbetarhistoriens skeden och de tolkningar den fått i Storbritannien och Sverige, och hon behandlar också mer allmänt den moderna politikens genombrott, den politiska mobiliseringens skeden och demokratins utveckling kring sekelskiftet 1900. På ett allmänt plan anknyter boken till diskussionen om hur lokala erfarenheter och processer hänger ihop – eller inte gör det – inom en nationell tolkningsram, och vilka lärdomar ett jämförande grepp kan erbjuda.

Plymouth och Karlskrona var vid sekelskiftet 1900 särpräglade orter redan av det skälet att deras näringsstruktur dominerades av skeppsvarv inriktade på produktion av krigsfartyg. Varvsindustrins rötter sträckte sig till 1600-talet. Flottan och skeppsbyggnaden utgjorde en central del av vardagen på orterna, av det förflutna och framtiden. Å andra sidan var dessa särdrag nationellt förankrade; historikern har här ett utmärkt tillfälle att göra jämförelser, eftersom det fanns gott om likartade orter runtom i Europa och i världen.

Militärvarven gav arbete och drog därmed till sig den arbetarbefolkning som fyllde de två städerna. Vid sekelskiftet arbetade 2 000 personer på varvet i Karlskrona och 15 000 i Plymouth. Det handlade således om enorma arbetsplatser också i ett nationellt perspektiv. Verksamheten intensifierades ytterligare när första världskriget närmade sig, men de militära nedskärningarna efter 1918 var ett hårt slag för båda orterna.

Hilson visar övertygande att första världskriget blev en vändpunkt i arbetarnas politiska organisering och deltagande på de båda orterna. Särskilt i Plymouth gav kriget upphov till en omfattande förändring. Både i Sverige och Storbritannien hade arbetarnas politiska mobilisering före världskriget knutit an till liberala eller radikala politiska grupperingar och partier. Samarbetet inom de så kallade *Lib-lab*-allianserna hade dock varit mer eller mindre haltande, och världskriget raserade helt uppställningen. I båda länderna trädde arbetarpartierna nu fram som den viktigaste motkraften mot högern och de konservativa.

Det mest intressanta i Hilsons bok är ändå att den moderna partipolitikens genombrott på båda orterna var en så komplicerad process, delvis med överraskande vändningar. Det handlade om en säregen växelverkan mellan de nationella och lokala nivåerna. Utvecklingen var inte heller någon marsch rakt framåt mot arbetarklassens politiska uppvaknande och deltagande, utan politiken tog form genom en serie mellansteg, bakåt och åt sidan.

Det stod liknande frågor på den nya politikens agenda på de båda orterna. Före kriget hade bostadsfrågan varit ett svårt samhällsproblem på olika håll i Europa. Fackföreningarna å sin sida ägnade sig åt sådana med arbetet och produktionen sammanhängande frågor som löner, arbetstider och arbetsförhållanden. Dessa frågor räckte ändå inte för att skapa den dynamik som formade den nya politiken i Plymouth och Karlskrona.

Under kriget förflyttade sig tyngdpunkten från produktion till konsumtion. Om nykterhetsrörelsen fungerade som katalysator när den moderna politiken föddes i Finland, spelades den rollen i Plymouth och Karlskrona av hungern, eller rädslan för hunger. Det handlade om tillgång till livsmedel, om distribution, ransonering och priser, eller med andra ord om hur marknadsmekanismerna fungerade – och först och främst om rättvisa. Livsmedelsransoneringen rörde vid kapitalismens själva kärna, och politiserade den. De lokala aktörerna i arbetarföreningarna – i Plymouth särskilt inom kooperativen – kunde söka stöd för sina strävanden på nationell nivå och uttrycka sina krav den vägen, men i grund och botten handlade det inte om vad som hände på nationell nivå. Viktigast var de frågor som de krigstida undantagsförhållandena aktualiserade på lokal nivå, i människors vardag, och de politiserades i en lokal kontext.

Hilsons angreppssätt, som utgår från specifika fenomen, är mycket fruktbart. Den nationella nivån finns med, men bara med sin egen tyngd. Det är i och för sig en utmanande uppgift att definiera vilken denna tyngd är, och Hilsons angreppssätt utelämnar ohjälpligt någonting. Samtidigt undviker

hon dock det nationella paradigmets värsta förvrängningar, och får möjlighet att ifrågasätta teser om den svenska eller engelska arbetarhistoriens särart. Det finns mera som förenar än som skiljer åt. Ett rent nationellt perspektiv leder över huvud taget alltför lätt till att man betonar särdragen. Redan en snabb jämförelse mellan Plymouth och Karlskrona visar hur mycket orterna hade gemensamt.

Hilsons bok erbjuder njutbar läsning; den är koncis och argumentationen är klar. Boken bär inga spår av den enögdhet som är typisk för en del anglosaxisk forskning. Före Hilson går in på behandlingen av den lokala nivån, ger hon en överblick över forskningen om politisk mobilisering och arbetarrörelsens politisering. Redan blotta inledningen gör att boken lämpar sig som läsning också för andra än experter på ämnet, och man kan rekommendera den t.ex. som kursbok. Avsnitt med något torra analyser varvas med lokalhistoria, vilket ger lämpligt med liv och färg åt framställningen.

Bokens vetenskapliga värde består till stor del i själva frågeställningen, och i den nyanserade behandlingen av lokala fenomen. Det är svårare att bedöma hur långt boken ger material för mer omfattande generaliseringar om Storbritannien och Sverige på nationell nivå, och något sådant har Hilson inte heller försökt göra. Läsaren får också intrycket att författaren nått en djupare inblick i den lokala dynamiken när det gäller Plymouth än Karlskrona. Hilson lyckas hur som helst påvisa det nationella perspektivets slagsidor och blinda punkter överskådligt, empiriskt och framför allt på ett så pass klart språk att man kan önska att boken får en stor läsekrets.

Juhana Aunesluoma

Fartfylld arbetsmarknadshistoria i tegelstensformat

Antti Kujala, *Paperiliiton historia. Paperiteollisuuden työmarkkinasuhteet ja suomalainen yhteiskunta* [Pappersförbundets historia. Arbetsmarknadsrelationer i pappersindustrin och det finländska samhället], 676 s., Paperiliitto, Vammala 2006.

För hundra år sedan inföll den första stora vågen av organisering på arbetsmarknaden i Finland, och enligt finsk sed firas de jämna åren med en historik. På arbetsgivar sidan blev AFC:s historik, en serie som omfattar fyra delar, klar för ett år sedan. Affärsarbetsgivarnas Centralförbunds femtioårshistorik utkom 1995, och avtal har slutits om att historik skall skrivas över förbundets sista tio verksamhetsår. Statens arbetsmarknadsverk och Kommunala arbetsmarknadsverket har också nyligen gett ut sina historiker. Skogsindustrin har bekostat sågindustrins historik och just nu håller man på att skriva den pompösa serien *Metsäteollisuuden maa*. På löntagarsidan har FFC:s historik nått fram till slutet av den inkomstpolitiska eran. Akava gav för några år sedan ut sin femtioårshistorik. Fackföreningarna och arbetsgivarförbunden har under årens lopp gett ut en rätt omfattande bibliografi. Alla har bidragit med nya bitar till mosaiken, som utgör den historiska kunskap vi har. I ett halvkorporativt land som Finland är intresseorganisationens makt sällsynt stor, varför det är viktigt att reda ut olika skeden såväl ur den politiska historiens som ur den ekonomiska historiens synvinkel. Ledarna för organisationerna skall ha fullt erkännande för finansieringen av forskningen, särskilt som ambitionsnivån klart har höjts både bland beställarna och bland författarna. Våra kunskaper om relationerna på arbetsmarknaden vore rätt begränsade om inte organisationerna hade låtit skriva sina historiker.

Man har klagat över att beställda historiker skrivs i en för beställaren positiv anda. Det finns exempel på sådant i beställningsarbeten, men på samma sätt kunde finansärens röst höras i alla undersökningar, som inte finansieras av forskaren själv. En historieforskare har sin yrkesetik och yrkesstolthet. Ett avtal om skrivarbetet skulle knappast slutas om beställaren på förhand ställde villkor för textens karaktär, begränsade möjligheterna att forska i källmaterial eller förbjöd att vissa frågor togs upp till behandling.

Pappersförbundets hundraårshistorik som docent Antti Kujala skrivit och som publicerades senaste höst är ett utmärkt exempel på en organisationshistorik som fyller historieforskningens höga krav. Den långa litteraturförteckningen väcker vördnad och det finns inte heller några luckor i arkivförteckningen som skulle kräva komplettering. Kujala har koncentrerat sin forskning på Pappersförbundets arbetsmarknadsrelationer och dem granskar han från de föregångare till organisering som förekom i slutet av 1800-talet fram till den långvariga konflikten våren och sommaren 2005. Verket fokuserar på den inkomstpolitiska eran; över hälften av det totala antalet sidor behandlar

denna fråga. Synvinkeln är Pappersförbundets, men Kujala har också dryftat de frågor som står bakom arbetsgivarnas agerande. När arbetsgivarna år 1909 vägrade att ingå kollektivavtal nöjer han sig inte med att förklara detta med patronernas vilja att behålla makten utan han funderar också över förutsättningarna för avtalsverksamheten och hur de erfarenheter arbetsgivarna fick av de första avtalen påverkade deras handlingsätt. Han berättar om den anarkistiska direkta verksamhet som rådde i Finland efter storstrejken och som tog sig uttryck i våldsdåd mot och plundring av företagsledare och företag. Våldshandlingarna koncentrerades till industriorter och fackföreningarna bar inte ansvaret för dem, men de påverkade arbetsgivarnas attityder. Storstrejken var det första stora uttrycket för förenade krafter, och under ett par år därefter vägde styrkeförhållandet över till arbetstagarnas fördel, men sedan ändrade lågkonjunkturen konstellationen.

Lars Junttila som svarade för kommunisternas fackföreningsverksamhet konstaterade i slutskedet av FFC:s upplösning på 1960-talet att ”fackföreningsrörelsen inte är någon söndagsskola, och att deras ledare inte uppför sig som helgon”. AFC:s verkställande direktör Päiviö Hetemäki skrev å sin sida år 1970 till republikens president att inkomstpolitiken behöver en stark regering för att lyckas. ”Intresseorganisationernas ledare är så hårda pojkar i förhandlingar att de just inte går med på att förhandla med någon representant för en regering som håller på att falla.” Kujala kullkastar inte dessa uppgifter. Han beskriver fartfylt socialdemokraternas och kommunisternas maktkamp och kryddar texten med mustiga anekdoter. De politiska gränslinjerna drogs förvånansvärt slumpmässigt på de olika industriorterna efter år 1918. Personrelationerna hade större påverkan än ideologin. En stark ledare drog med sig sin avdelning. Efter fortsättningskriget förlorade socialdemokraterna Pappersförbundet till kommunisterna, men efter att ha kommit över chocken gjorde de motstånd som tog sig friska uttryck. Vid behov lockade särskilt utvalda dryckesbröder kommunisternas representanter till dryckeslag så att de glömde mötesfrågor och omröstningar. Pappersförbundet upplevde ett slags klimax när byrån intogs efter representantskapsmötet 1949. Då vägrade kommunisterna att erkänna sitt nederlag och överlämnade inte nycklarna till byrån. Den nya ledningen lyckades öppna dörren till byrån, men vapenbrodersocialisten Vihtori Rantanen som vunnit ordförandevalen blev tvungen att låta öppna kassaskåpet med hjälp av en lässmed och fick därmed smeknamnet Sorkkarauta-Vihtori (Kofot-Vihtori).

Vinterkriget flyttade det finländska samhällets ideologiska gränslinje från att tidigare ha gått mellan högern och vänstern så att den nu gick mellan kommunisterna och socialdemokraterna. Kujala betonar betydelsen av vapenbrödraandan då arbetsmarknadsrelationerna utformades. De gemensamma krigserfarenheterna förenade och till förhandlingskulturen hörde frisk humor och riklig alkoholkonsumtion. På det viset ”byggde man brödraskapsrelationer över klassgränserna. Med hjälp av dem fick man avtal till stånd”. Kulturen förändrades när krigsgenerationen ersattes av teknokrater

som drillats i organisationsarbetet. Kujala har klart trivts i arbetsmarknads-männens sällskap under vapenbrödraskapstiden.

Man hade vant sig vid att Pappersförbundet och Metallförbundet var de som säkrade FFC:s beslutsfattande. I avtalsverksamheten har man försökt få dem till initiativtagare och samtidigt linjedragare. Metallförbundet var det starkaste fackförbundet nästan genast efter att det hade grundats, men Pappersförbundet blev ett av de starkare förbunden först efter andra världskriget. Först då kom också Pappersförbundets medlemmar med i industriarbetstagar-nas löneadel. Pappersindustrin var en låglönebransch och förblev en sådan fram till krigen, även om den under den stora depressionen i början av 1930-talet körde förbi sågindustrin som den viktigaste exportindustrin. Styrkeför-hållandena gynnade arbetsgivarna eftersom det var svårt att få arbetstagarna i de spridda industriorterna att organisera sig. Lönerna var på den tiden ar-betsgivarnas metod att anpassa produktionskostnaderna till konjunkturläget. När fabriken var ortens brödföda fanns det just inga andra arbeten. Efter krigen visste man mycket väl att pappersförbundets avtal innehöll ”misstag” som gav medlemmarna i Pappersförbundet högre lön än andra. Kollektivav-talet för åren 1971–1972 tillspetsade förhållandet mellan ordförande Veikko Ahtola och generaldirektören för Finlands Bank Mauno Koivisto. Koivisto kritiserade avtalet för att det i alltför hög grad avvek från den helhetslösning som gick under namnet UKK-avtalet, men Ahtola förbigick kritiken genom att konstatera att han aldrig hade påstått att hans avtal var ett UKK-avtal.

I samband med EU-medlemskapet avstod Finland från sin självständiga penningpolitik, vilket gjorde att felstegen i ekonomin inte längre kunde kor-rigeras med devalveringar. Utmärkande för tiden var också strukturomvand-lingen inom pappersindustrin som gallrade bland företagen så att endast de tre stora blev kvar. Företagen och dess ägare blev internationella. Investe-ringarna styrdes till närheten av marknaden. Finland har senast skaffat en ny pappersmaskin för ungefär tio år sedan. Det var inte lätt för Pappersför-bundet och dess medlemmar att anpassa sig till denna nya situation och den traditionellt goda arbetsfreden rubbades. Kulmen nåddes med strejk- och lockoutåtgärderna våren och sommaren 2005. Pappersarbetsgivarna hade föregående höst meddelat att de inte skulle gå med i en eventuell helhetslös-ning, eftersom det krävdes ett förbundsavtal för att man skulle kunna lösa problemen i branschen. Förfarandet var ovanligt. Fackförbundets utspel är vanliga, men det var första gången arbetsgivarförbundet gjorde ett sådant. Pappersförbundet, som traditionellt har förhållit sig skeptiskt till helhetslös-ningar, bedömde att det bättre kan försvara uppnådda förmåner med hjälp av ett förbundsavtal.

Kujala kunde som ett samtida vittne anteckna till minnes hur skeendet förlöpte i Pappersförbundet. Han berättar hur Skogsindustrin rf och Pap-persförbundet råkade på kollisionkurs utan att någondera av dem ville det. Skogsindustrin försökte höja sin lönsamhet genom att skära ned kostnaderna och på agendan fanns också personalkostnaderna. ”För förbundet som skulle

bevaka hela medlemskårens intressen och särskilt för den nya ordföranden som skulle försöka vinna dess förtroende var det omöjligt att låta bli att göra något åt saken.” Kujalas åsikt är Pappersförbundets och dess medlemskårs, men han undanhåller inte de motsättningar som fanns inom förbundet och han redogör också för arbetsgivarnas motiv och agerande. Han konstaterar att ingen stod som segrare efter konflikten. Förlorare var nationalekonomin eftersom strejkerna och lockouten sänkte nationalprodukten med en procent.

Kujala skriver en bra och tydlig sakprosa och är inte rädd för att måla upp starka personporträtt och göra modiga tolkningar. Jag kan förena mig med de flesta tolkningar, men om några är jag av annan åsikt. Kujala godkänner t.ex. inte 1970-talet som ”farans år”, eftersom det i Finland inte fanns grupperingar som på egen hand hade kunnat kapa makten och det stöd som Sovjetunionen lovade taistoiterna innefattade inte löfte om vapenbistånd. Fara förelåg kanske inte för en traditionell revolution, men ambassadör Beljakovs agerande var inte enbart småpyslande när han i början av 1970-talet ledde kommunisternas strejkförberedelser i Kulturhuset. Även om taistoiterna var få lyckades de med sin ”ned med inkomstpolitiken”-verksamhet förvånansvärt kraftigt påverka arbetsmarknadsläget genom att tvinga socialdemokraterna och majoritetskommunisterna att rivalisera med dem och genom att bryta ned avtalssystemet och avtalsmoralen. Som värst hade vi i alla fall över 3 200 strejker om året i Finland och största delen av dem var olagliga s.k. vilda strejker. Särskilt oroendeväckande var finlandiseringen som för utomstående krafter öppnade kanaler till maktutövande. Grunden till detta skapades av de pengar som kom utifrån – både från öst och från väst: i mitten av 1950-talet började medel flyta in från öst också till andra än kommunisterna. Kujala har funnit intressanta uppgifter om detta i arkiven.

Antti Kujala har i Pappersförbundets historik skickligt förenat fackföreningens olika skeden med Finlands politiska och ekonomiska historia. Beröm förtjänar också illustrationerna i boken som Veikko Kallio planerat. Kujala har i slutet av boken bilagt 20 sidor med statistiska uppgifter. Varför, frågar man sig. Det hade varit lättare för läsaren om statistiken hade spritts ut i texten. Jag saknar också uppgifter över långa tidsperioder. Varför börjar t.ex. figuren om skogsindustrins produktion först från år 1960?

Förhoppningsvis skrämmer inte bokens omfattning läsaren. En uppdelning på två band hade gjort det lättare att hantera boken. Det är skäl att gratulera Pappersförbundet till en bra jubileumbok. Den hör utan vidare till grundverken över arbetsmarknadsrelationerna i Finland.

Markku Mansner

FRÅN FÄLTET

Svenska litteratursällskapet i Finland

Historiska och litteraturhistoriska arkivet

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under perioden 1.1.2005–31.12.2006 mottagit följande arkivmaterial som donationer eller depositioner:

Person-, släkt-, gårds-, förenings- och samfundsarkiv:

Alftan, Erik (1908–1995), dipl.ing.: brev, fotografier, tryckalster, arvskipshandlingar, släktbok m.m. Handlingar rörande Signe och Robert Ek från ca 1900. Tillägg.

Alftan, Robert (f. 1940), författare, journalist: korrespondens, manuskript för TV, radio, scen och press, synopsis, material kring olika projekt m.m. Tillägg.

Aminoff, släkten: brev från Erik Aminoff (1879–1960) och hans fru Valentine Aminoff (1893–1948) till Eriks mor Josefine Aminoff (1859–1949). Tillägg.

Bandler, Vivica (f. von Frenckell 1917–2004), teaterchef, regissör: anteckningar och manuskript, korrespondens, tidningsurklipp, tryckalster, programblad, fotografier, handlingar rörande Bandlers verksamhet vid teatrar i Finland och utlandet, material rörande olika projekt, personliga handlingar m.m.; brev och handlingar rörande föräldrarna *Ester Margaret* (f. Lindberg 1890–1974) och *Erik von Frenckell* (1887–1977) samt medlemmar av släkten Lindberg. Tillägg.

Bellmansällskapet i Finland (grundat 1974): protokoll 2005, stadgar, fotografier, protokoll från 1980-talet, noter, handlingar rörande sällskapets verksamhet, cirkulär, korrespondens, basmaterial för Bellmanbiografi m.m. Tillägg.

Bergman, släkten: brev till och från Roger Bergman (f.1926), varia. Tillägg.

Bjarland, Bert (f. 1944) dipl.ing.: material om mansgrupper i Finland och Norden, speciellt gruppen Adam.1970-tal till 1990-tal. Tidningsurklipp, fotografier, programblad m.m.

Björklund, Kristina (f. 1941), fil.dr., författare; material i anknytning till skönlitterära manuskript, manuskript, brev, inspelningar av radio- och tv-program, tidningsurklipp m.m. Tillägg.

Blomsterodlingens vänner i Finland r.f. (grundat 1923): kassaböcker 1971–1998. Tillägg.

Centralförbundet för svenska teateramatörer i Finland r.f. (grundat 1964): protokoll, medlemscirkulär, korrespondens, verksamhetsberättelser, handlingar rörande turnéverksamhet, fotografier och tidningsurklipp m.m. 1964–1980.

Colliander, Tito (1904–1989), författare och *Ina* (f. Behrsen 1905–1985), konstnär: brev till Annie Furuhjelm av Tito Colliander 1936–1937. Tillägg.

Den dansande björnen, Rundradions lyrikprogram: intervjuer med finländska författare inspelade på 79 kassetter och en cd-skiva. Redaktör Barbro Holmberg. Även basmaterial i pappersform för varje enskilt program 1994–2006.

Diktonius, Elmer (1896–1961), författare: citatsamling ur verk som E. Diktonius läst. Tillägg.

Ekonomföreningen Niord r.f. (grundat 1924): protokoll, matriklar, korrespondens, ekonomiska handlingar, handlingar gällande verksamheten, medlemsblad, publikationer m.m.

Enroth-Lindholm, Svea (1910–1969), konsulent, lärare; klippalbum med kåserier och artiklar av ”Ampra Sofi”, anteckningar, föredrag, brev, personliga handlingar, hushållsbroschyrer (1940–1960-tal), fotografier m.m.

Estlander, släkten: handlingar rörande Carl Gustaf Estlander (1834–1910), handlingar rörande äldre medlemmar av släkten Estlander, tryckalster, genealogica m.m. Tillägg.

Finlands svenska författareförening (grundat 1919): material gällande Diktarehemmet i Borgå. Föreningens korrespondens 1991–1992. Tillägg.

Fria klubben (grundat 1902): historik, matrikel, medlemsförteckningar, program.

Grönlund, Karl (1851–1907): redaktör, lärare och *Aina* (f. Eeles 1856–1940): korrespondens, fotografier, personliga handlingar m.m.

Grönvall, Sven (1908–1975), konstnär: brev av Ina Colliander 1925–1974. Tillägg.

von Haartman, Lars (1919–1998), professor i ornitologi och biologi: brev, bokort. Tillägg.

Halleen, Brita (1905–1983), banktjänsteman: brev till arkivbildaren, Bertie Halleen (1900–1942) och Dorrit Halleen (1932–2005). Dorrit Halleens personliga handlingar, fotografier m.m. Tillägg.

Heinrichs, Axel Erik (1890–1945) och *Maria* (f. Paulig 1894–1985): personliga handlingar, dagböcker, korrespondens, manuskript, kalendrar mm. samt handlingar gällande sonen Martin Heinrichs (1922–1943).

Heinrichs, släkten: genealogiskt material gällande medlemmar av släkterna Heinrichs, Brunström och Rönholm. Fotografier (glasnegativ).

Holmström, släkten: skolbetyg för Ragnar Holmström, ekonomiska och juridiska handlingar, inventarieböcker samt journaler rörande Haarois gård, akvareller av Axa Nyberg. Slutet av 1800-talet till ca 1930-tal. Tillägg.

Huldén, Ingeborg (1926–2004), redaktör: redaktionskorrespondens gällande Hufvudstadsbladets ”Söndagsläsning” 1970–1982.

Hägglund, Hans (f. 1949), artisan: personliga handlingar, fotografier. Tillägg.

Hämäläinen, Timo (f. 1945), journalist; författarintervjuer från åren 2000–2005. Tillägg.

Josua Mjöbergs stiftelse (grundad 1941): verksamhetsberättelser, bokföring, stadgar, stipendieansökningar m.m.

Kajanus, Ella (1874–1952): släktkarta över släkten Sahlberg. Tillägg.

K. H. Renlunds stiftelse (grundad 1915): protokoll, ansökningar om understöd, balansbok 2003–2005. Tillägg.

Kihlgren, Edit (1866–1949), lärarinna: minnesalbum, brev 1889–1936, kort och fotografier. Tillägg.

Konstitutionella högerpartiet (grundat 1973): tidningsurklipp om SFP 1950–1972 samt om Svensk Ungdoms Höger 1948–1956. Tillägg.

Kvinnoskribentgruppen i Österbotten (grundad 1978): medlemsförteckningar, protokoll 1978–2004, lägerdagbok från 1979, korrespondens, programblad, seminariematerial, tidningsurklipp, rapporter, fotografier m.m.

Larsson, Anders (f. 1952), dramatiker, författare: manuskript till böcker, pjäser, hörspel och TV-produktioner.

Lindström, familjen: personliga handlingar rörande Richard (1840–1928) och Anne Lindström (1861–1939), brev till Helga Lindström (f. Holst 1901–1989) samt fotografier rörande Edvin Lindström (1897–1990). Tillägg.

Meinander, släkten: fotografier för K. K. Meinanders bok ”Porträtt i Finland före 1840-talet”, fotografier av Eugen Schauman och släkten Schauman, korrespondens och handlingar rörande Carl Fredrik Meinander (1916–2004), släktforskningsmaterial, material rörande Greggbole gård m.m. Tillägg.

Nationella festkommittén för J. L. Runebergs 200-årsjubileum 2004: rapporter, protokoll, stipendieansökningar, broschyrer, programblad, affischer m.m. ”Refractio”-musikstycke komponerat av Perttu Haapanen 2003.

Nyberg, Karin (f. Boisman 1892–1977): anteckningar, personliga handlingar, fotografier, teckningar. Tillägg.

Nyberg, Paul (1889–1968), fil.dr., överbibliotekarie: anteckningar, material för Biografisk handbok, släkttabell, anteckningar om Björkudden m.m. Tillägg.

Nyberg, släkten: Handlingar rörande Havsuddens hundraårsjubileum, fotografier, avskrift av Aina Topelius (1846–1916) dagbok samt Hedvig Nybergs (1918–2005) personliga handlingar och manuskript. Tillägg.

Palmgren, Pontus (1907–1993), professor i zoologi: ornitologiska anteckningar, korrespondens från 1920- och 1930-talet, manuskript, skolhäften, fotografier samt arkivbildarens avhandling *pro gradu* från 1927. Tillägg.

Panelius, släkten: Korrespondens mellan Hanna (1865–1948) och Emil Panelius (1859–1935) samt deras efterkommande Sigurd, Armas och Olav Panelius. Armas Panelius dagböcker från 1941–1952, trycksaker, varia.

Parland, Oscar (1912–1997), psykiater, författare: reproduktioner och negativ av bilder tagna av Ebbe Linde, brev 1989–1993 av Oscar Parland till Astrid och Ebbe Linde, m.m. Tillägg.

Paulig, släkten: Brev till Eduard Paulig (1889–1953), Bertel Pauligs (1892–1918) dagböcker 1914–1918, brev till Ellen Paulig (1888–1942) m.m.

Pipping, Hugo E. (1895–1975), professor i nordisk filologi och *Ella* (1897–1988), författare: fotografier. Tillägg.

Pipping, släkten: fotografier rörande Hugo Pipping (1864–1944) med familj, hustrun Annas (f. Westermarck) släkt samt olika medlemmar av släkten Pipping. Tillägg.

Ramsay, Anders (1832–1910), brukspatron: kontohäfte från Björkboda (1847). Tillägg.

Ratula gård: brev och handlingar rörande främst Ella Rankka (f. Rotkirch 1918). Material om medlemmar av släkterna Procopé och Mennander samt övrigt genealogiskt material. Fotografier. Tillägg.

Ringell, Susanne (f. 1955), författare: manuskript till böcker, pjäser och hörspel, anteckningsböcker, korrespondens m.m.

Rudnev, Andrej (1878–1958), professor i mongolisk och kalmuckisk litteratur: brevsamling.

Ruin, släkten: handlingar rörande Sigrid (f. Ruin 1890–1981) och Georg Theslöf (1880–1957), Tyra (f. Ruin 1898–1968) och Leo Liljefors (1906–1982), Elisabeth (f. Ruin 1902–1992) och Alexander Cronhjelm af Hakunge (1906–1986) samt medlemmar av släkterna Brummer, Ramsay m.fl. Brev, personliga och juridiska handlingar, fotografier m.m.

Runebergsbibliotekets musikaliesamling: dikter av J.L. Runeberg tonsatta av Toni Edelmänn. Tillägg.

Schildt, Monica (f. 1920), skådespelare, journalist, librist; manuskript, artiklar, anteckningar, personliga handlingar, fotografier, dagböcker, tidningsurklipp och brev.

Schildt, Runar (1888–1925), författare: manuskript till och recensioner av dramatiska verk. Tillägg.

von Schoultz, Solveig (1907–1996), författare: brev, ljudband, fotografier, tidningsurklipp, anteckningar, dagböcker, kalendrar, undervisningsmaterial, skolbetyg, förlagskontrakt, manuskript m.m. Även teckningar, några av modern Hanna Frosterus Segerstråle. Tillägg.

Släktföreningen von Essen: genealogica, fotografier, handlingar rörande föreningens verksamhet 2002–2005 m.m. Tillägg.

Släktföreningen Leander (1845–1907) och *Sofia* (1852–1938) *Riskas efterkommande*: fotografier, Leander Riskas koralbok från 1866, genealogica. Tillägg.

Släktföreningen Nordenswan Sukuyhdistys: stamtavlor, släktutredningar m.m. Personhistoriskt material rörande olika medlemmar av ätten Nordenswan, handlingar rörande Toiva och Mattila gårdar och Nordenswans gravkapell i Tavastehus, tryckalster m.m. 1780-tal–1940-tal.

Societas Pro Fauna et Flora Fennica (grundat 1821): korrespondens rörande utbyte av vetenskaplig litteratur ca 1960–1979. Tillägg.

Standertskjöld, släkten: ljudband som tillkommit vid utarbetandet av en biografi över släkten, med bl.a. intervjuer med medlemmar av släkten under åren 2001–2006.

Steinby, Torsten (1908–1995), fil.dr., chefredaktör: material för utgivningen av *Topelius Finlands Krönika* 1860–1878. Tillägg.

Stenius, Göran (1909–2000), diplomat och författare, och *Lisbeth* (f. Grotenfelt 1914–2001), författare: dikter och anteckningar av Göran Stenius, Lisbeth Stenius översättningar samt dagböcker 1938–2000 m.m. Tillägg.

Ståhlberg, Karl Emil (1862–1919), fotograf, och *Sonja* (f. Gerasimova 1875–1943): brev, familjefotografier, manuskript, personliga dokument. Släkttavla, fotoalbum med bilder från Nikolaj Gerasimovs resa längs Sibiriska järnvägen samt fotografier från Japan ca 1900, handlingar och fotografier från hotell Apollo. Tillägg.

Svenska genealogiska klubben den niosvansade chatten (grundad 1939): fyra festskrifter, fotografier. Tillägg.

Svenska Handelshögskolans studentkår (grundad 1909 under namnet Kamratföreningen Niord): utskottshandlingar, korrespondens, protokoll, verksamhetsberättelser m.m. från 1990-talet samt äldre föreningshandlingar. Tillägg.

Sylvin, släkten: brev och handlingar rörande bl.a. Erik Sylvin (1909–2005) samt hans föräldrar Oskar Sylvin (1860–1946) och Ada Sylvin (f. Parviainen 1870–1948). Genealogia.

Södergran Edith (1892–1923), författare: vykort av Edith och Helena Södergran till Kirsti Moilanen 1912–1926.

Söderströms förlag (grundat 1891): protokoll 1891–1960, kassaböcker, journaler, brevkopior 1891–1892, handlingar rörande förlagets femtio- och sextioårsjubileum, pärmförslag, manuskript m.m. Tillägg.

Teaterföreningen Lillan (grundad 1974): protokoll, verksamhetsberättelser, ekonomiska handlingar, korrespondens, pjäsmanuskript, noter, sångtexter, avtal, affischer, annonser, programblad, fotografier, videoband, ljudband, diabilder, tidningsurklipp m.m. 1940-tal till 2004.

Thesleff, familjen: fotografier, skissblock m.m. Tillägg.

Thesleff/Theslöf, släkten: fotografier, handlingar rörande Georg Thesleff (1775–1844), Peter Carl Thesleff (1812–1831) och Arthur Thesleff (1871–1920). Tillägg.

Topelius, Georg Zacharias (1893–1985), med.dr.h.c., kansliråd: fotografialbum. Tillägg.

Topelius, familjen: familjekrönika 1848–1852 av Zachris Topelius och Emilie Lindqvist, handlingar rörande Björkudden, Z. Topelius dissertation i entomologi 1838 m.m. Tillägg.

Topelius, Toini (1854–1910), författare, redaktör: material om Björkudden, personliga handlingar. Tillägg.

Ulfves, Werna (f. Andersson, 1900–1992), sjuksköterska och *Anders* (1930–1995), läkare: resedagböcker 1957–1973, brev, julklappsrim, fotografier, personliga handlingar m.m. Tillägg.

Ulfvens, Levi (f.1926), bankman: korrespondens 1998–2004. Tillägg.

Wickberg, Nils-Erik (1909–2002), arkitekt, författare: tryckalster, korrespondens, ritningar m.m. Tillägg.

von Willebrand, släkten: Korrespondens mellan Hans Fahlbeck och Gustaf Järnefelt åren 1919–1955. Tillägg.

Wrede, Johan (f. 1935), professor emeritus i nordisk litteratur: personliga handlingar, manuskript och föredrag, artikelmanuskript, tidningsurklipp, recensioner, handlingar rörande arkivbildarens verksamhet vid universitetet, material i anknytning till olika kongresser, ljudband m.m. 1970-tal till 1990-tal. Tillägg.

Wrede, släkten: bok med politiska nidvisor från 1897 och handlingar gällande äldre medlemmar av släkten Wrede (från 1600-talet). Tillägg.

Utöver det ovan nämnda har SLS mottagit tillägg till samlingen *Vetenskapliga småarkiv*:

Annikki Aro (f. 1913), bibliotekarie: dikter och prosa 1989–1995. *Elfvengren, Egid* (1860–1929), hovrättsråd: dagbok från fängelsetiden i Kresty 1913–1914, brev. *Maaranniitty, Per* (f. 1939), författare: manuskript och kassetter med sagor och historier av arkivbildaren. *Nylander, Bruno* (1874–1936), stationsinspektör och skriftställare: brev, dikter och fotografier.

Övrigt:

Material kring *den finlandssvenska kvinnorörelsen på 1970- och 1980-talet*, bl.a. en uppsats av Renata Svedlin (1987), nummer av *Aikanainen-Kvinnotid* 1978–1981 och *Nyt Mentiin – Nu går vi 1977*. *Fältpostbrev* 1939–1940. Intervjuer av professor *Glyn W. Jones* med författarna Tito Colliander och Tove Jansson (ljudband) 1978. *Vädöjournalen*: 11 nummer av barntidningen från 1942–45, redigerad av Willem Ilmanen (f. 1928) m.fl. *Einar Wikbergs* (1875–1947) skildring av sin barndom och uppväxt i Savolax, betyg och intyg för Alexander (1841–1918) och Fredric (1802–1877) Walldén, samt en samling fosterländska dikter och nidvisor från ofärdsåren.

Medarbetare i detta nummer:

Risto Alapuro, professor, Helsingfors universitet; *Juhana Aunesluoma*, D.Phil., Helsingfors universitet; *Max Engman*, professor, Åbo Akademi; *Anna Hiidensalo*, fil.stud., Helsingfors universitet; *Jussi Kurunmäki*, pol.dr, Stockholms universitet; *Pia Letto-Vanamo*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Patrik Lundell*, fil.dr, Linköpings universitet; *Markku Mansner*, docent, Helsingfors universitet; *Jani Marjanen*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Pirjo Markkola*, professor, Åbo Akademi; *Jouko Nurmiainen*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Jeppe Nevers*, Cand. mag., Syddansk Universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil.dr, Helsingfors universitet; *Henrik Sienius*, docent, forskningsdirektör, Helsingfors universitet; *Charlotta Wolff*, fil.dr, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Pia Letto-Vanamos (övers. Lenita Häggblom) och Risto Alapuros (övers. Nike Parland) artiklar samt Jouko Nurmiainens (övers. Charlotta Wolff) och Juhana Aunesluomas (övers. Joel Backström) granskningar. Finlands Näringsliv (EK) har bekostat översättningen av Markku Mansners recension (övers. Ilse Olenius).

ZACHARIAS TOPELIUS SKRIFTER

Svenska litteratursällskapet i Finland initierade 2004 publikations- och forskningsprojektet *Zacharias Topelius Skrifter*, för utgivningen av en ny, historisk-kritisk och kommenterad utgåva av tidningsmannen, författaren och professorn Zacharias Topelius (1818–1898) litterära verk. En redaktion för utgåvan tillsattes 2005.

För att kunna åstadkomma en så fullständig utgåva som möjligt önskar vi samarbeta med arkiv, bibliotek och med allmänheten både i Finland och i det övriga Norden. Redaktionen vill med detta upprop rikta sig till alla som har eller känner till manuskript av eller om Topelius, brev till respektive från honom, eller annat material eller upplysningar om Topelius som kunde vara till nytta för projektet. Information av detta slag riktas till utgåvans redaktion.

Topelius produktivitet är legendarisk. Han var en oerhört flitig skribent inom i stort sett alla litterära genrer. Därtill skrev han mycket i egenskap av tidningsredaktör, universitetsman och föreningsmänniska samt förde en stor korrespondens. Hans skandinaviska kontaktnät var vittförgrenat och ett stort antal manuskript och brev m.m. finns runtom i Norden.

Zacharias Topelius Skrifter utges både i bokform och digitalt. Bokbanden beräknas bli 20–25 och en stor del av detta planeras vara publicerat 2018. För mera information, se projektets hemsida www.topelius.fi, eller kontakta redaktionen.

Finska Vetenskaps-Societeten, Undervisningsministeriet och Svenska kulturfonden är projektets officiella samarbetspartners

Postadress

Svenska litteratursällskapet i Finland, Zacharias Topelius Skrifter
Riddaregatan 5, FI-00170 Helsingfors

Projektsekreterare

Kim Björklund, kim.bjorklund@sfs.fi / Tfn + 358 (0)50 52 32 475

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

www.sfs.fi

Innehåll

Henrik Stenius: Begreppshistoriska temperament	1
Pia Letto-Vanamo: Synpunkter på rättens begreppshistoria	10
Charlotta Wolff: Pro patria et Libertate. Frihetsbegreppet i 1700-talets svenska politiska språk.....	34
Jussi Kurunmäki: Kan en nation byggas på politisk vilja? Debatten mellan J. V. Snellman och August Schauman 1859–1860.....	63
Risto Alapuro: Begreppet revolution under den politiska brytningstiden i Finland på 1960- och 1970-talet.....	90
Översikter och meddelanden	
Jeppé Nevers: Om begreppshistorien i Danmark	111
Bo Lindberg: Begreppshistoria i Sverige.....	121
Jani Marjanen: Begreppshistoria i Finland	130
Max Engman: Tysk-romerska rikets ände	143
Synpunkten	
Max Engman: Vad och hur skall vi fira 2008–2009?.....	156
Granskningar	
Pasi Ihalainen, Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches. Av Bo Lindberg	168
Bo Lindberg (red.), Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria. Av Jouko Nurmiainen.....	172
Bo Lindberg, Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige. Av Charlotta Wolff.....	178
Peter Hallberg, Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing, and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792. Av Patrik Lundell.....	184
Patrik Lundell, Pressen i provinsen. Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850. Av Jani Marjanen.....	187
Tuija Laine, Kolportööreja ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800. Av Jessica Parland-von Essen.	191
Katja Huumo, ”Perkeleen kieli”. Suomen kieli ja poliittisesti korrekki kieli 1800-luvulla, samt Katja Huumo, Lea Laitinen & Outi Paloposki (toim.), Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla. Av Jani Marjanen.....	194
Anna Jansdotter, Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920. Av Pirjo Markkola	203
Lovisa af Petersens, Formering för offentlighet. Kvinnokonferenser och Svenska Kvinnornas Nationalförbund kring sekelskiftet 1900. Av Anna Hiidensalo	206
Mary Hilson, Political Change and the Rise of Labour in Comparative Perspective. Britain and Sweden 1890–1920. Av Juhana Aunesluoma.....	213
Antti Kujala, Paperiliiton historia. Paperiteollisuuden työmarkkinasuhteet ja suomalainen yhteiskunta. Av Markku Mansner.....	217
Från fältet	221

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2007: 30 €, Postgiro 800014-952637. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.